ISSN 0130-5247

Український історичний журнал

У номері:

Соціальнс-екологічні проблеми Чорнобильської катастрофи

Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів

Невідомий варіант плану «Барбаросса»

Рік 1941-й: партизани України

Михайло Марченко

Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами

З історії Київської духовної академії

Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника

Пилип Орлик у Швеції (1716—1719 рр.)

3'96

Редакційна колегія

В. А. Смолій (головний редактор), **В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський, В. М. Даниленко, М. Ф. Дмитрієнко, С. О. Єкельчик, Я. Д. Ісаєвич, М. В. Коваль, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов** (заст. головного редактора), **С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, М. І. Панчук, Р. Я. Пиріг, О. П. Реєнт** (заст. головного редактора), **В. Ф. Репринцев, В. М. Ричка** (заст. головного редактора), **О. С. Рубльов** (заст. головного редактора), **В. Г. Сарбей, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, В. С. Степанков, Д. В. Табачник, П. П. Толочко, П. Т. Тронько**

Матеріали у номер готували редактори **С. Г. Архипенко, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, С. О. Носова, М. Б. Озерова, Г. Я. Туранська**

Наукові редактори

доктор іст. наук *О. П. Реєнт*
канд. іст. наук *В. М. Ричка*
канд іст. наук *О. С. Рубльов*

Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів

Художній редактор *Н. М. Абрамова*
Технічний редактор *О. В. Дивуля*
Коректор *Н. А. Дерев'янко*
Комп'ютерна верстка *Л. М. Каткової*

Здано до набору 09.04.96. Підп. до друку 10.06.96. Формат 70x108/16. Папір газетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,5. Обл.-вид. арк. 16,47. Тираж 1530 прим. Зам. 6·28б.

Оригінал-макет підготовлено у видавництві «Наукова думка», 252601, Київ-4, вул. Терещенківська, 4
Київська книжкова друкарня наукової книги, 252004, Київ-4, вул. Б. Хмельницького, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 3 (408), май — июнь 1996. Национальная Академия наук, Институт истории Украины, Институт национальных отношений и политологии. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит 6 раз в год. На украинском языке. Главный редактор В. А. Смолий. Киев, издательство «Наукова думка».

Адреса редакції:
252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4
Телефон: 228-52-34

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН І ПОЛІТОЛОГІЇ

Український історичний журнал

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить 6 разів на рік

№ 3 (408)

ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ 1996

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

До 10-річчя Чорнобильської трагедії

Васюта С. І. (*Львів*). Соціально-екологічні проблеми Чорнобильської катастрофи 3
Ралдугіна Т. П. Чорнобиль: факти і документи 24
Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів 28

З історії другої світової війни

Коваль В. С. Невідомий варіант плану «Барбаросса» 41
Рік 1941-й: партизани України 53
Ясєв Г. Є. Про роботу пошукових об'єднань України 61

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Михайло Марченко (*Закінчення*) 66

До 400-річчя з часу народження Петра Могили

Рєзакевич Костянтин (*Румунія, Бухарест*). Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами 78

• • •

Головко М. Л. Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні 81
Шип Н. А. З історії Київської духовної академії 91

© Інститут історії України, 1996

Сергієнко Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80—90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.) 105
Скиба В. Й. Про трактат С. Оріховського «Напучення польському королеві Сігізмунду Августу» 119
Мейс Джеймс (*США, Вашингтон*), Солдатенко В. Ф. Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника (*Закінчення*) 130
Пуцько В. Г. (*Росія, Калуга*). Світські елементи в духовній культурі стародавнього Києва 143
Хеггман Бертіл (*Швеція*). Пилип Орлик у Швеції (1716—1719 рр.) 151

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Герета І. П. (*Тернопіль*). Конференція у Тернополі «Богдан Хмельницький: уроки історії та реалії сьогодення» 155
Кулинич І. М. Створення Міжнародної асоціації дослідників історії та культури німців в Україні 156

Санцевич Анатолій Васильович 156

Кругляк Борис Абрамович 157

До 10-річчя Чорнобильської трагедії

С. І. Васюта (Львів)

Соціально-екологічні проблеми Чорнобильської катастрофи

Аварія на Чорнобильській АЕС належить до найбільших техногенних катастроф в історії людства. Радіоактивні викиди згубно вплинули на природне довкілля величезного регіону планети, уклад життя і здоров'я людей.

Починаючи з 50-х рр. в СРСР стали шукати майданчики для розміщення АЕС за принципом наближення до споживачів. Вважаючи, що український кристалічний щит — міцний фундамент, ігноруючи лесові грунти, карстові явища, зсуви, необхідність значної кількості води тощо, обрали близько 40 майданчиків. Підвищений ризик створювала традиційно низька якість будівельно-монтажних робіт. На ЧАЕС не було зведено запроектовану протифільтраційну запону, в результаті чого вода зі ставка-охолоджувача потрапляла до Київського водосховища[1]. Для уповільнення реакції застосували графіт, а не воду, що збільшило небезпеку виходу реактора з-під контролю у випадку втрати охолоджувача. Чорнобильські блоки не мали типових для західних АЕС захисних споруд[2]. В той же час шестиблоковий комплекс ЧАЕС повинен був стати гордістю радянської енергетики. Перший блок тут пустили 26 вересня 1977 р., другий, третій і четвертий — відповідно 21 грудня 1978, 3 грудня 1981 і 31 грудня 1983 рр. П'ятий і шостий мали стати до ладу 1988 р. Рішення про будівництво ядерних блоків приймалися келійно, без належних наукових експертиз. Не було ні правового режиму використання енергетичного потенціалу АЕС, ні усталених норм безпеки населення на випадок ядерної аварії[3].

Вчені неодноразово попереджали, що недосконалі АЕС будувати в густонаселених районах не можна. Разом з тим наукові розробки самі також не завжди були достеменними. Реальні радіоекологічні дослідження в Україні почали проводити лише з другої половини 60-х рр. У зв'язку з проектуванням і будівництвом ЧАЕС вони дещо розширилися. Доексплуатаційний фон, оцінку впливу ЧАЕС на середовище, дозові навантаження на проммайданчику вивчали науковці Інститутів гідромеханіки, гідробіології АН УРСР, інших відомчих і академічних закладів. Однак дослідження були вузькоспеціалізованими, обмежувалися ближньою зоною ЧАЕС, мали сезонний характер. У 1978 р. лабораторія радіаційної біофізики Інституту ядерних досліджень АН УРСР розпочала комплекс робіт по вивченню доексплуатаційного фону ЧАЕС, джерел природної й штучної радіоактивності повітря, грунту, рослинності, води, визначенню концентрації радіонуклідів, розрахунку дозових навантажень та прогнозу радіаційної обстановки в зоні станції. В грудні 1981 р. Рада Міністрів УРСР зобов'язала Міністерство геології України вивчити можливість впливу ЧАЕС на верхню зону геологічного середовища. У 1982 р. роботи виконував загін геолого-екологічних досліджень Київської геолого-розвідувальної експедиції ВГО «Північукргеологія», який виявив не лише несприятливу тектонічну ситуацію, а й комплекс негативних особливостей району проммайданчика ЧАЕС. Одночасно з дослідженнями Мінгео УРСР майданчик досліджували науковці Інституту прикладної геофізики Держкомгідромету СРСР, Інституту біофізики Міністерства охорони здоров'я СРСР, Інституту «Гідропроект» та Де-

ржатоменергонагляду СРСР, які доводили незначний вплив ЧАЕС на навколишнє середовище[4].

Невелика група вчених Інституту ядерних досліджень АН УРСР під керівництвом А. Оставненка, проаналізувавши у 1982—1984 рр. проби поверхневих, грунтових та підземних вод у 30-кілометровій зоні, встановила факти істотного негативного впливу ЧАЕС на навколишнє середовище. Зокрема, наслідки аварії першого енергоблоку ЧАЕС у 1982 р., про що громадськість свого часу не дізналася через режим секретності[5], чітко простежувалися за підвищеними концентраціями радіонуклідів у грунті та рослинах, особливо хвойних. Концентрація тритію у ставку-охолоджувачі та грунтових водах у районі Прип'яті та Чорнобиля у десятки разів перевищувала фонову. Виявилося, що ЧАЕС має також значний термальний вплив на довкілля, що веде до підвищення температури підземних вод, їх рухливості й агресивності, посиленого розвитку синьо-зелених водоростей тощо[6]. Виступаючи на засіданні Ради Міністрів УРСР у вересні 1984 р., Президент АН УРСР, академік Б. Є. Патон зазначав, що майданчик ЧАЕС розташований у районі зі складною геологічною обстановкою, характеризується розломами кристалічного щита, перекритого товщею осадових порід. Процеси міграції мікроелементів тут зумовлені уповільненим стоком, підвищеною кількістю опадів, обводненістю, заболоченістю й залісненістю регіону. Підкреслювалося, що в результаті вводу та експлуатації ЧАЕС в об'єктах навкруги почалися нагромадження техногенних радіонуклідів станційного походження, які раніше в природі траплялись у незначних кількостях або не зустрічалися взагалі. Опоненти твердили, що концентрація радіонуклідів порівняно з фоном справді може зростати, але це не означає, що за абсолютними значеннями вони становлять небезпеку для населення[7].

Тим часом, коли Держатом та Міненерго СРСР ввели цензуру на інформацію про неполадки та аварії на АЕС, 19 травня 1985 р. керівник Головліту СРСР Майорець видав наказ за № 391 «Для службового користування», де з-поміж численних пунктів значилося: «Не підлягають відкритій публікації в пресі, в передачах по радіо й телебаченню — відомості про несприятливі наслідки екологічного впливу на навколишнє середовище енергетичних об'єктів (вплив електромагнітних полів, опромінення, забруднення атмосфери, водойм та землі)». Після аварії на ЧАЕС цей абзац увійшов до аналогічного наказу Головліту СРСР за № 90 під грифом «Секретно» від 18 червня 1986 р.[8]. 30 червня 1986 р. з органів КДБ СРСР пролунала така ж категорична вказівка за № 1090 та 136/11-880. Доповідаючи 11 грудня 1991 р. про висновки Тимчасової парламентської комісії по розслідуванню комплексу подій, пов'язаних з аварією на ЧАЕС, В. О. Яворівський оголосив депутатам Верховної Ради України один з документів, котрий було виявлено в українському Гідрометі зі схвальними візами. Ним заборонялося наводити: «Дані, що розкривають істинні причини аварії на блоці № 4 ЧАЕС. Повні дані про характер руйнації та обсяги пошкоджень обладнання з систем енергоблоку. Дані про величини та склад суміші, викинутої під час аварії. Зведення про радіаційну обстановку в приміщеннях АЕС та в 30-кілометровій зоні. Дані з опромінення персоналу станції, ремонтного персоналу залучених організацій та населення. Зведені дані про захворювання всіма формами променевої хвороби людей у період аварії та під час її ліквідації. Дані про масові отруєння та епідемічні захворювання, пов'язані з аварією». Навіть засекречувалося таке: «Зведення про фонд зарплати по підрядній діяльності управління будівництва № 605, дані про чисельність працівників цього будівельного управління, кількість людей, які залучаються до робіт в умовах підвищеної радіації» і навіть назви організацій, їх відомча приналежність, кількісний склад тих, хто залучений до ліквідаційних робіт... Це була неоголошена, але реальна, з багатьма жертвами війна компартійної верхівки, Міністерства оборони, КДБ, Мінсередмашу, Мінздоров'я, керованих нею, — проти свого власного народу. Тільки так треба ставити питання. Інакше Чорнобиль нас нічого не на-

вчить... Тому кожен ват сьогоднішньої чорнобильської енергії кривавий і безцінний"[9]. Злочинні політико-ідеологічні облуда й блюзнірство були настільки масштабними й відверто зухвалими, наскільки глобальною сама катастрофа.

Чорнобильська трагедія боляче сповістила людство про те, що пізнання й перетворення природи за методом «спроб і помилок» може мати фатальні наслідки. За офіційними даними, внаслідок аварії на ЧАЕС в оточуюче середовище потрапило більш як 50 млн. Кі різноманітних радіонуклідів. Хоча за підрахунками окремих вчених ця цифра значно вища — близько 1 млрд. Кі. Масштаби радіоактивного ураження дуже великі — 42 % території України має забрудненість вище 1 Кі/км^2[10]. За даними В. Барабоя, масштаби радіонуклідного забруднення внаслідок Чорнобильської трагедії становлять близько 3 % сумарного радіоактивного ефекту ядерних випробувань в атмосфері[11]. Б. Куркін вважає, що сумарний викид продуктів ділення на ЧАЕС (без радіоактивних благородних газів) дорівнює $5 \cdot 10^7$ Кі та відповідає 3,5 % загальної кількості наявних у реакторі радіонуклідів. Для порівняння: викид йоду-131 при аварії на АЕС «Трі Майл Айленд» (США) у 1979 р. — найбільшій за масштабами після Чорнобильської трагедії — становив 15 Кі, або був у 3 млн. разів менший, ніж у Чорнобилі[12].

Спираючись на інформацію про аварію та її наслідки, підготовлену для МАГАТЕ[13], 3,5 % продуктів ділення та активації, або 63 кг високорадіоактивних речовин, нагромаджених у реакторі четвертого блоку ЧАЕС, були викинуті в атмосферу. При цьому вказані дані розраховані на 6 травня 1986 р., хоч реактор продовжував «горіти», хай і з меншою силою, до 10 травня. Для порівняння відзначимо, що, за оцінками спеціалістів, при вибуху кілотонної атомної бомби в атмосферу потрапляє 37 г продуктів ділення, аналогічних тим речовинам, котрі виробляються ядерним реактором. Потужність ядерного заряду, скинутого на Хіросіму, становила 20 кілотонн. В результаті його вибуху утворилося 740 г радіоактивних відходів. Інакше кажучи, за даними кінця 80-х рр., які наводив Б. Куркін, викид радіоактивних речовин з реактора четвертого блоку ЧАЕС дорівнював кількості відходів, що утворилися б у результаті вибуху 90 атомних бомб, кожна з яких еквівалентна бомбі, скинутій на Хіросіму[14].

Наприкінці грудня 1993 р. у Києві на прес-конференції Постійної комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи була оприлюднена заява про те, що «Комісії Верховної Ради України з питань Чорнобильської катастрофи стали відомі тривожні факти, які досі замовчувались відомствами та установами, що відповідають за безпеку ядерної енергетики на Україні. Сьогодні, поки не пізно, ми вважаємо своїм обов'язком довести їх до відома світової громадськості. Вибух на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної станції, який стався 26 квітня 1986 р., спеціалісти колишнього Радянського Союзу порівнювали за потужністю опромінення з вибухом 300 бомб, що були скинуті на Хіросіму. Іноземні ж вчені вважають, що потужність цього вибуху дорівнює вибуху 800 таких бомб»[15]. Завдяки ретроспективному аналізу даних щодо катастрофи одержано нові результати. Спеціалісти міжгалузевого науково-технічного центру «Об'єкт Укриття» на чолі з В. Токаревським разом з вченими НАН України й за участю американського спеціаліста Е. Пурвіса дійшли висновку, що під час аварії сталися два вибухи з інтервалом у кілька секунд, а не один, як вважали раніше. Презентація доповіді, в якій були викладені нові дані та модель процесів, відбулася 26 квітня 1995 р. одночасно у Києві і Вашингтоні[16].

Неоднозначність аварії на ЧАЕС привела до того, що радіоактивне забруднення середовища та пов'язані з цим соціально-екологічні й медичні проблеми стали домінуючими, нерідко справляючи непрогнозований далекосяжний негативний вплив. Поряд з цим, як зазначав канадський історик, професор Д. Марпла, погляди західних спеціалістів на радіацію низького рівня спочатку були надто оптимістичними й подекуди просто не базувалися на реальності[17]. Радянський партійно-тоталітарний режим здійснив

безпрецедентну операцію по блокуванню інформації, доповнив її пропагандистською кампанією напівправди та дезінформації, що стало грубим порушенням прав людини, зумовило повну недовіру населення до дій офіційної влади[18]. Лише через п'ять років після аварії внаслідок запитів народних депутатів союзна Генпрокуратура порушила кримінальну справу по фактах реалізації радіоактивно забрудненої продукції. На слуханні парламентської комісії заступник Генпрокурора СРСР В. Андреєв повідомив, що за період з 1986 по 1989 р. у радіоактивно забруднених зонах було вироблено 47,5 тис. т м'яса вище допустимого рівня забруднення та 2 млн. т молока[19]. Винуватців цього не було покарано як в колишньому СРСР, так і досі. Лише у 1993 р. Генпрокуратура України завершила кримінальну справу № 49—441, яку вів слідчий з особливо важливих справ А. Кузьмак, по фактах злочинного приховування правдивої інформації щодо наслідків Чорнобильської катастрофи для населення України, яке зазнало радіаційного опромінення. Юридично доведено вину ряду керівних партійних, радянських й урядових осіб республіки[20], котрі покликані були здійснювати в Україні колоніальну політику імперського центру. Головним винуватцем Чорнобильської трагедії слід вважати систему повного знецінення волі й інтересів особи, цілих народів, систему так званої колективної відповідальності, а точніше цілковитої безвідповідальності працівників компартійного апарату, міністерств і відомств, систему викривлених соціально-класових і світоглядних суспільних цінностей. Аварія на ЧАЕС, як підкреслив Голова Національної комісії по радіаційному захисту населення України, академік НАН України Д. Гродзінський, це, в першу чергу, наслідок аморальності[21]. Сьогодні можна, на жаль, впевнено стверджувати, що суспільство ще не знає справжніх масштабів чорнобильського лиха, тим більш невідомі його віддалені наслідки. Однак вже очевидно, що аварія на четвертому блоці ЧАЕС призвела до найсерйознішої соціально-екологічної катастрофи техногенного походження в людській історії.

В умовах державної розбудови вкрай необхідним стало переведення питань ядерної та радіаційної безпеки України у площину реального піклування про долю поколінь. Однак заходи, що здійснювалися на різних рівнях, виявилися недостатніми. Глибока економічна криза, постійна нестача коштів і ресурсів, прогаяний час тощо не сприяють зменшенню негативного впливу наслідків трагедії на людину та довкілля України в незворотню постчорнобильську епоху. Це зумовлює надзвичайно складні соціоекологічні суперечності, які торкаються практично всіх сфер життєдіяльності суспільства.

Чорнобильська катастрофа знищила весь басейн ріки Прип'ять в 122 тис. км^2. Сьогодні води Прип'яті і Сожа, притоків Несвич, Іпуть, Бесядь, Брагінка, Колпіта, Покоть виносять у Дніпро радіоактивний мул. Київське водосховище перетворилось у «бомбу сповільненої дії». Вода чиста, а мул, якого налічується тут вже понад 60 млн. т, «світиться». Під загрозою весь каскад електростанцій і водосховищ на Дніпрі аж до Чорного моря.

Значні труднощі пов'язані з так званими «могильниками». Практично жодного з них не збудовано з бетонними стінами та покриттям. Ними, як правило, стали великі ями, покриті поліетиленовими плівками. Грунтові води обмивають їх, проникаючи відтак до річок та озер.

Не менш актуальною є проблема безпечної роботи ЧАЕС, яку нині важко гарантувати, особливо після прийнятого Верховною Радою України рішення продовжити експлуатацію ЧАЕС до кінця її строку. У кожний з трьох працюючих реакторів ЧАЕС завантажено 192 т ядерного палива. У 1989 р. на станції мало місце понад 30 випадків відмови основного обладнання, серед яких лише 13 — з вини персоналу[22].

Радіоактивного забруднення зазнали площі з різноманітними культурами, які по-різному реагують на нього. Ситуація погіршується й тим, що в повітря потрапило близько 450 типів радіонуклідів, переважну більшість яких становив короткоживучий ізотоп йоду-131, що дало близько 80—90 % радіоактивності в перші дні катастрофи. Своєрідного характеру аварії на-

дало й горіння графіту, значне підвищення температури, незвичний фізико-хімічний склад викиду нуклідів. Ці та інші фактори вплинули на наслідки аварії, дію «гарячих частинок» — оксидів та карбідів, рідкісних металів, які важко змиваються водою з поверхні рослин і грунту. Водночас вони постійно мандрують[23]. Все це створило невідомі раніше типи забруднень, ускладнило аналіз еконаслідків катастрофи. На думку спеціалістів, в кінці 80-х рр. настала певна межа, коли відомими сьогодні методами далі зменшити радіаційний фон навколо станції немає можливості. Він знижуватиметься не внаслідок захоронень, а за рахунок рознесення[24]. Нині на території 30-кілометрової зони у могильниках накопичено понад 70 млн. Кі радіоактивних речовин[25].

Однак оцінка еконаслідків катастрофи такого масштабу завжди буде відносною. Разом з тим, цілий ряд еконаслідків еволюції живого внаслідок катастрофи вже має місце[26].

Аварія на ЧАЕС істотно вплинула на стан природного середовища України. Забруднення зазнала величезна територія. За даними директора Інституту агроекології та біотехнології, академіка Української академії аграрних наук (УААП) О. Созинова, в результаті детального первісного обстеження у 13 областях були виявлені плями з щільністю забруднення цезієм-137 понад 1 Кі/км^2. Їх площа перевищила 3,5 млн. га, з них понад 2,5 млн. га — сільгоспугіддя[27].

Радіонукліди поступово поширювалися по території республіки. За уточненими з часом даними, сильного радіоактивного забруднення в Україні зазнало 5 млн. га земель, з яких 3,5 млн. га — орних, 1,5 млн. га — лісів. За кількістю радіоцезію, що потрапив у природне середовище, потужність аварії перевищила у 300 разів наслідки атомного бомбардування Хіросіми[28]. Нині ним забруднено 4,6 млн. га угідь, або 12 % усіх сільськогосподарських площ України, в тому числі майже 2,5 млн. га — землі із щільністю забруднення понад 1 Кі/км^2. У цьому зв'язку найбільше постраждали 76 районів 11 областей — Житомирської, Київської, Чернігівської, Рівненської, Волинської, Черкаської, Вінницької, Тернопільської, Івано-Франківської, Сумської та Чернівецької. В зону забруднення потрапило понад 600 господарств, де на полях щільність радіоцезію понад 1 Кі/км^2, а чисельність населення, що живе тут, — 25,7 %. Ці землі посідають важливе місце в АПК України. На них продукується нині 36,7 % загальнодержавного обсягу виробництва цукру, 23,4 — тваринного масла, 26,7 — м'яса для промислової переробки, 24 — сиру, 24,4 — усіх видів консервів, 25,5 — ковбасних виробів, 21,6 % — незбираномолочної продукції. Проте через високий ступінь цезієвого забруднення з обороту вилучено понад 123 тис га сільськогосподарських угідь із щільністю понад 15 Кі/км^2 [29]. Ліквідація наслідків Чорнобильської аварії в сільському господарстві є найважливішим завданням держави. В 1991 р. у 300 господарствах України, найбільше потерпілих від наслідків аварії, зібрали інформацію для складання радіологічних паспортів, що містять кілька сот радіоекологічних, економічних та соціодемографічних показників. Комп'ютерний банк даних покликаний був забезпечити ефективне перепрофілювання розвитку цих господарств. Але цього не сталося. У 1991—1992 рр. уряд ввів пільги для забруднених територій. Виникла фатальна економічна зацікавленість зберегти радіаційне забруднення як гарантію значних дотацій[30].

Разом з тим, незаперечним є той факт, що чималому відсотку громадян та їх нащадкам доведеться жити в умовах радіоактивного забруднення. УААН разом з Мінчорнобилем, Мінсільгоспом та НАН України в 1992 р. розробили науково-технічну програму по вивченню процесів, які відбуваються у сільському, водному та лісовому господарствах у зв'язку з наслідками аварії, та реалізації заходів щодо зменшення їх негативного впливу на селі. Реалізують програму 85 науково-дослідних установ України. Головним науковим центром її виконання став УкрНДІ сільськогосподарської радіології, науково-методичне забезпечення здійснює відділення агроекології та природокористування УААН. Реалізація програми дозволить забез-

печити науковий підхід до розв'язання широкого кола проблем у сільському господарстві на забруднених землях. Нині по проблемах сільськогосподарської радіології та агроекології плідно працюють Поліська філія Інституту грунтознавства та агрохімії ім. О. Н. Соколовського в Луцьку, Інститут агроекології та біотехнології, Інститут сільськогосподарської радіології в Києві, Інститут землеробства і тваринництва західного регіону в Оброшино (Львівська обл.), Інститут охорони грунтів у Луганську, Інститут сільського господарства Полісся у Коростені (Житомирська обл.) тощо.

Так, детальним агроекологічним моніторингом Житомирщини, проведеним у 1993 р. Інститутом сільського господарства Полісся, було встановлено, що внаслідок аварії тут забруднено 9 районів — Новоград-Волинський, Володарсько-Волинський, Ємільчинський, Коростенський, Лугинський, Малинський, Народицький, Овруцький, Олевський. Загальна площа забруднення сільгоспугідь в 1993 р. становила 589,9 тис. га, з них за ступенем забруднення радіоцезієм: 49 % — до 1 Кі/км^2; 44 % — 1—5 Кі/км^2; 6 % — 5—15 Кі/км^2; 1 % — понад 15 Кі/км^2. Показники різнилися по районах. Якщо в Новоград-Волинському та Володарсько-Волинському районах забрудненість радіоцезієм становила до 1 Кі/км^2, то в Коростенському, Лугинському, Народицькому районах — відповідно на 14, 13 та 50 % земель вона становила 5—15 Кі/км^2 від загальної площі орних. Максимальний показник по радіоцезію відмічено в Овруцькому районі в селі Виступовичі — 58 Кі/км^2; мінімальний — 0,01 Кі/км^2 в господарствах Новоград-Волинського та Володарсько-Волинського районів.

Рівень забруднення сінокосів і пасовищ вищий. В радгоспі «Степанівський» Лугинського району кількість радіостронцію, а в радгоспі «Жовтневий» цього ж району кількість радіоцезію в сінокосних сівозмінах в 1993 р. досягала 15,9 Кі/км^2 при середньому вмісті цих радіонуклідів відповідно 5,8 та 4,9 Кі/км^2. В колгоспі ім. XXI партз'їзду Народицького району на пасовищі рівень цезію-137 — 11,9 Кі/км^2, стронцію-90 — 0,72 Кі/км^2 при середньому вмісті цих радіонуклідів на полях сівозмін 8,8 та 0,36 Кі/км^2 [31]. Розгортаються дослідження щодо використання лікарських рослин для зменшення впливу радіонуклідів, вивчається радіопротекторна дія різних продуктів, ведеться селекційна робота. Важливе завдання УААН спільно з Мінсільгоспом — створити національну школу радіоекологів, яка б могла допомогти уряду та забезпечити населенню нормальне існування в умовах постчорнобильського радіоактивного забруднення території України[32].

Небезпечні наслідки Чорнобильської катастрофи виразно простежуються на прикладах переважної більшості природних ресурсів і, зокрема, в лісах, які прийняли на себе перший і подекуди основний удар ядерної стихії. У радіусі 6—7 км навколо ЧАЕС особливо постраждали хвойні, насамперед сосни та ялини. Немає гарантії, що ці процеси не будуть надалі розвиватися[33]. Влітку 1986 р. понад 100 га соснових лісів на захід від ЧАЕС швидко загинули внаслідок накопичення у кроні радіоактивного пилу й дрібних частинок реакторного палива, викинутих першим вибухом. Восени того ж року дерева зрізали бульдозерами. За розпорядженням урядової комісії, всупереч вимогам вчених, цей ліс було вирішено закопати у землю в особливі траншеї. Нині це джерело значного забруднення земель і грунтових вод плутонієм, цезієм, стронцієм і т. п.[34]. На захороненні «рудого лісу» тисячі солдат отримали колективну дозу в сотні тисяч бер радіації[35].

«Гарячих частинок» з реактора після аварії найбільше осіло на рослинах. Відтак щороку у зоні відчуження почав здійснюватися комплекс ботанічних, фізіологічних і генетичних досліджень 30 видів рослин, однак результати цих досліджень відкрито не публікувалися[36]. Передбачається, що у подальші роки тут загине ще близько тисячі гектарів лісів[37]. Разом з тим, захоронення «рудого лісу» викликало додатково значні екологічні проблеми.

За даними доктора геолого-мінералогічних наук, професора В. А. Копейкіна, вивчення складу грунтових вод у пункті тимчасової локалізації радіоактивних відходів «Рудий ліс» (район станції Янів) показав, що сосни, які загинули внаслідок ураження, були закопані в 1987 р. у піщані траншеї навіть без будь-якого глинистого захисного екрану. Розкриття однієї з таких траншей засвідчило, що грунтова вода стоїть за півтора метра від поверхні. Сосни вже кілька років лежать у воді. Осілий на них радіоактивний пил також міститься в цьому розчині. Аналіз води засвідчив, що практично за всіма виміряними радіонуклідами в ній спостерігається перевищення граничних норм їх концентрації. Окрім цього, влітку 1989 р. у воді тут вперше було виявлено розчинний плутоній у надзвичайно високих концентраціях. Вчені знайшли також америцій і кюрій. Небезпека альфа-випромінювачів, якими є вказані три елементи, у 20 разів перевищує аналогічну небезпеку від інших радіонуклідів[38].

Водою, яка містить розчинені альфа-випромінювачі з могильників «рудого лісу», заражається пилок й відмерла рослинність торф'яників, що розноситься вітром. Період напіврозпаду плутонієвого ізотопу становить 24065 років, а не 30, як для стронцію-137. Все це свідчить, що екологічні наслідки катастрофи у подальшому, в повному обсязі, ще важко уявити[39].

Причиною появи альфа-випромінювачів — плутонію, америцію, кюрію, нептунію у грунтових водах стали не лише закопані сосни, а й місцева геохімічна ситуація[40].

У «поранених» лісах, які отримали меншу дозу опромінення, після аварії почалося самоочищення. За три тижні половина радіонуклідів з крони дерев перейшла під покров лісу. Через півтора року вони розподілились: у підстилці — близько 90 %, грунті — 4 %, деревному ярусі — 6 %. У залежності від одержаної дози у цих лісах простежується нині комплекс різних аномальних явищ. Наприклад, у деяких рослин почався гігантизм. Тут стоять велетенські зелені сосни, зустрічається листя дуба, яке зберегло свою форму, але розміром у десятки разів більше від звичайного. В акації листова пластинка — розміром з дитячу долоньку, гігантські листочки тополі — довжиною 19 см, шириною — 18 см, листки каштана і липи — діаметром 30 см. Ці та інші мутації дерев нагортають у тих, хто все це спостерігає, сльози та сумні прогнозні оцінки. Підвищена радіація знімає природні обмеження процесу ділення клітин. З'являються також інші зміни — виникнення нової трубки, пробудження «сплячих» бруньок, своєрідні «відьмині мітли» та плакучі пагони у листяних дерев, змінюються форми листків. Такі перетворення зустрічаються в зоні часто, спостерігаються навіть у Києві. Найбільших змін зазнають хвойні. Рослини, які були опромінені, генерують «йоржі» з величезними хвоїнками. Що станеться надалі з рослинністю при багаторічному слабкому опроміненні, сьогодні ще невідомо. Спеціалісти твердять про можливість появи вторинних факторів змін, пов'язаних з ослабленням деревостанів, тощо[41]. Оскільки у складі забруднень переважають довгоживучі радіонукліди, при визначенні їх вмісту, насамперед цезію-137, у деревині, грибах, ягодах простежується, у динаміці по роках, тенденція до їх постійного нагромадження, яка, очевидно, триватиме й надалі.

Склад та властивості радіонуклідів на різних відстанях від епіцентру аварії різняться. В неоднорідних грунтово-кліматичних умовах Полісся процеси їх нагромадження в організмах теж є неоднозначними. Іноді вони відрізняються навіть в ідентичних умовах, що готує людям вкрай неприємні сюрпризи. Так, на 1.01.1992 р. вплив катастрофи зазнали 542,8 тис. га лісів, або 80 % усіх лісів держлісфонду Рівненщини, з яких 511 тис. га мали щільність забруднення від 1 до 5 Кі/км^2, 16 тис. га — більше 5 Кі/км^2. У місцях надмірного радіоактивного забруднення забороняється заготівля грибів, ягід, лікарських рослин, сіна[42]. Водночас у відносно чистій, північній частині області було встановлено, що продукти побічного користування лісом, молоко також непридатні для споживання. Аналогічних несподіванок і в інших регіонах чимало. Масивів, де не можна

збирати плоди і ягоди без дозиметричного контролю, в Україні нині близько 1 млн. га[43].

У цій ситуації важлива роль відведена спеціалістам лісового господарства. Одразу після аварії були організовані підрозділи працівників Мінлісгоспу, які виявили й погасили більше 100 пожеж у 30-кілометровій зоні. Починаючи з 1987 р. планомірно ведеться лісорозведення. Лише на дезактивованих ділянках «рудого лісу» вже створено 450 га захисних насаджень. На непридатних для обробітку угіддях за межами зони протягом 1989—1991 рр. було заліснено 5,4 тис. га. Роботи тривають, однак дорогою ціною. За даними Мінлісгоспу України, на забрудненій території, наприклад, в 1991 р. працювало понад 26 тис. працівників галузі, або кожний четвертий. Вони отримали дози зовнішнього гамма-опромінення в 1,5 раза вищі, ніж представники інших галузей. За підрахунками, аварія на ЧАЕС завдала лісовому господарству України збитків (у цінах 1991 р.) на суму понад 100 млн. крб.[44].

Радіаційне забруднення вплинуло і на тваринний світ. Найбільш висока концентрація радіоактивних речовин виявлена в організмі їжаків, бурозубки звичайної, рудої полівки. Проте ще рано говорити про всі генетичні зміни, які можуть відбуватися. Навіть поява сорока поколінь опромінених мишей ще недостатня, щоб уявити усі можливі зміни. Що стосується птахів, які проживають у зоні, то лідерами по нагромадженню радіонуклідів виявилися кряква та лисуха. Частина «забруднених» водоплавних птахів з потерпілих територій мігрували до інших районів, що не дає можливості простежити означені процеси.

Більшість сучасних радіобіологів визнають пряму безпорогову залежність навіть незначного підвищення фону та пропорційного ризику. Виявленню її сприяє поява тривожних фактів впливу на свійських тварин. Так, на фермах колгоспів Народицького району Житомирщини (у приватних господарствах такий облік не вівся) нерідким стало народження мутантів. У 1988 р. тут з'явилося на світ 119 поросят і 37 телят з аномаліями. В одному з господарств народилося восьминоге лоша[45]. Якщо протягом п'яти років до аварії серед поросят на одній з ферм було засвідчено лише 3 появи виродків, а телята народжувалися нормальними, то протягом лише року після аварії тут було зафіксовано вже 64 таких випадки — 37 поросят і 27 телят. А за 9 місяців 1988 р. — 76 (41 порося і 35 телят). Найчастіше телята не мали голови, кінцівок, очей, ребер, у поросят спостерігалися витрішкуватість і деформованість черепа[46]. У господарствах Народицького району в 1989 р. вроджені каліцтва спостерігалися вже у третини молодняка[47].

Високий рівень концентрації радіоактивних речовин виявлено у донних відкладеннях. Обстежуючи водних безхребетних та риб, найбільше радіонуклідів вчені зафіксували у річкових риб, менше — у ставках. Сильно забруднені хижі види — щука та окунь. У 1986 р. найбруднішим за вмістом цезію-137 був судак. Через рік нагромадження радіонуклідів у виловленій для контролю рибі збільшилося майже у 10 разів[48].

Навіть дуже мале дозове навантаження порушує у живій клітині відтворення спадкових ознак, захисні властивості, веде до різного роду змін. Зокрема, трава у зоні, як і дерева, не здатна відновлювати повноцінний насіннєвий фонд. Разом з тим, деякі лишайники збереглися навіть поблизу станції[49]. В радіусі 3—7 км впродовж північного, західного та південного «слідів» викиду хвойні на площі 4—6 км^2 загинули від променевого ураження[50]. Катастрофа спричинила також значні вторинні екологічні зміни.

Нині простежується вплив нових постчорнобильських факторів на подальші екозміни. В зв'язку з евакуацією з 30-кілометрової зони 135 тис. жителів та 35 тис. голів великої рогатої худоби прес на цю територію був знятий. Безпосереднє навантаження їх на біо- та агроценози становило відповідно 3,2 т/км^2 і 6—7 т/км^2, що на два порядки перевищувало щільність тут великих ссавців (копитних, лисиць, зайців), у 50 разів — мишоподібних гризунів та птахів. Окрім цього, влітку 1986 р. було відстріляно

понад 10 тис. місцевих собак, покинутих господарями, припинено промислову експлуатацію лісу, використання земель, догляд за посівами, сінокоси[51]. Обробіток пестицидами полів і садів, збирання врожаїв плодових і ягідних припинилися. Відсутність оранки вплинула на буг'яни, мишоподібних гризунів, комах у грунті. Перестали підгодовувати покинутих хатніх тварин і птицю, рибу в ставку-охолоджувачі ЧАЕС, загальна маса якої в 1990 р. становила 4—5 тис. т. Зменшилося надходження у середовище харчових відходів та екскрементів, якими раніше харчувалися різні тварини-сміттярі й копрофаги. У ближній зоні до ЧАЕС загинула культура сосни, яка є основою біоценозу поліського хвойного лісу. Крім того, загинули чи мігрували птахи та мишоподібні гризуни, які жили в цьому лісі, а в лісовій підстилці, де зосереджена основна частина радіоактивної сажі, що осіла на хвої, постраждали чутливі до опромінення безхребетні[52]. На десятках каналів густої меліоративної мережі району евакуації спорудили захисні греблі, які змінили водний режим. Влітку 1987 р. за ними утворилися великі мілководдя. Натомість на площі 3,5 тис. га ліс було підтоплено. На території майже 10 км^2 ближньої зони, над похованим сосновим лісом, грунт перекрили піском, який закріпляли, висіваючи жито, висаджуючи сосну й березу. За межами ближньої зони на полях насадили ліс й висіяли траву[53]. Протягом перших трьох років після загибелі сосни тут зруйнувалася вся система трофічних зв'язків лісового біоценозу. Без їжі залишилися передусім комахи, що живилися глицею й пагонами. З їх зникненням занепала кормова база комахоїдних птахів і мурашок, що збирали в кронах білковий корм та солодкі виділення попелиць, тощо[54].

Надалі основною загрозою для населення стало внутрішнє опромінення внаслідок вживання забруднених радіонуклідами води та продуктів харчування. Актуалізувалися проблеми очищення води в природних водоймах, а також використовуваної для пиття. Важливі дослідження у цьому зв'язку провів Інститут геохімії та фізики мінералів НАН України. Так, в грудні 1992 р. тут завершили тему «Розробка органічного осаджувача для дезактивації природних вод»[55]. Проблеми радіоактивного забруднення басейну Дніпра, акваторії Київського та інших дніпровських водосховищ аж до дельти вивчав Інститут гідробіології НАН України[56]. Внаслідок проведених у 1991—1992 рр. колективом цього інституту досліджень було встановлено, що радіоактивне забруднення екосистеми дніпровських водосховищ залишається високим. Концентрація довгоживучих радіонуклідів у гідробіонтах Київського водосховища в 1992 р. перевищувала доаварійні рівні в 5—2500 разів. Домінуюче значення в радіоактивному забрудненні вод Київського, Кременчуцького та Каховського водосховищ належало стронцію-90; вищих водних рослин Київського та Кременчуцького, промислових видів риб цих трьох водойм — радіонуклідам цезію. Дослідження засвідчили, що радіоактивність вищих водних рослин Каховського водосховища та молюсків Київського, Кременчуцького і Каховського однаковою мірою зумовлена радіонуклідами цезію та стронцію-90. З віддаленням від ЧАЕС униз по каскаду дніпровських водосховищ у радіоактивному забрудненні зростає згубна для живої природи роль стронцію-90, що пов'язано з можливостями міграції цього радіонукліда у водних екосистемах[57]. Очевидно, що подальша історія принесе нові прикрі факти екологічної дестабілізації внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Жерло зруйнованого четвертого блоку і «саркофаг», який височить над ним, нині є не лише символами найстрашнішої в історії людства техногенної катастрофи, а й ознаками ще реально існуючої небезпеки. З технічної точки зору це тимчасове рішення — незагоєна рана на українській землі. Ніхто не може достеменно прогнозувати можливі наслідки тут ситуаційного розвитку. Об'єкт «Укриття» спеціалісти не вважають таким, що тривалий час і екологічно безпечно може ізолювати радіоактивні речовини. Небезпека руйнування дедалі зростає, в тому числі внаслідок дії зовнішніх факторів[58].

Найбільша в історії техногенна катастрофа стала причиною значних соціально-медичних змін. Аналіз історичних фактів, накопичених після неї, свідчить, що лише з 1991 р. з'явилася можливість відносно об'єктивно оцінити масштаби та характер її впливу на здоров'я людей. Зумовлювалося це рядом обставин. Далися взнаки трудомісткість радіометричного контролю та його величезні масштаби. Методи визначення радіоактивності, застосовувані в перші місяці після аварії, не давали докладної інформації. Вимагалися складні й довготривалі методи наукового аналізу впливу активних в радіобіологічному відношенні нуклідів. Спочатку досліджувалася ближня до аварії зона, а з жовтня — листопада 1986 р. — вся територія України. Картографовані матеріали забрудненості грунтів радіонуклідами публікувалися[59]. Робота по картографуванню забрудненості цезієм і стронцієм були, в основному, завершені у 1990 р., а по забрудненості плутонієм тривають. Значний вплив також мали зміни у підходах до норм радіаційної безпеки населення[60].

У 1987 р. урядом України була вперше підготовлена й передана союзним органам програма подолання наслідків аварії. Однак бюрократична система, залишковий принцип фінансування, політика замовчування реальних масштабів аварії не дали можливості її здійснити[61]. В той же час зростав вплив на здоров'я людей. Лише незадовго до проголошення державного суверенітету України Верховна Рада УРСР у березні 1991 р. прийняла Концепцію проживання населення на територіях з підвищеними рівнями радіаційного забруднення в результаті Чорнобильської катастрофи, а також ряд законів[62]. Після їх прийняття до зон радіоактивного забруднення в Україні були віднесені: зона відчуження (2 області, 76 населених пунктів), зона обов'язкового відселення (5 областей, 92 населених пункти), зона добровільного гарантованого відселення (7 областей, 786 населених пунктів) та зона посиленого радіоекологічного контролю (10 областей, 1226 населених пунктів). Загалом у зонах радіоактивного забруднення в Україні у 1991 р. налічувалося 2180 населених пунктів, де проживало 2576 тис. чоловік[63]. Межі зони радіоактивного забруднення з плином часу істотно розширюються. Якщо в 1986 р. офіційно налічувалося 31 чоловік загиблих і 237 уражених променевою хворобою, то в 1991 р., за даними «Спілки Чорнобиль», померло вже близько 7 тис. та захворіло близько 50 тис. чоловік із загальної кількості 60 тис. ліквідаторів[64]. Серед медичних наслідків слід відзначити загальне погіршення стану здоров'я, ураження щитовидної залози, особливо у дітей, захворювання крові та кровотворної системи, вегетосудинні дистонії та імунодефіцитні прояви, які дістали назву «Чорнобильський СНІД». Зафіксували медики і небезпечне зростання соціально-психологічного напруження громадян забруднених районів[65].

Якщо взяти до уваги оцінки доктора Д. Гофмана (США), то кількість очікуваних жертв аварії в Україні сягне 1 млн. осіб, або 3840 фатальних випадків раку на 1 млн. людинобер. «Але якщо таке трапиться, — підкреслював у виступі на конференції «Єврочорнобиль-2» у 1991 р. академік Д. Гродзінський, — то ця кількість непопереджених смертей не буде помітною на європейському континенті, тому що колективна доза лягла на величезну територію, вона охоплює багато країн. Етичний бік цієї проблеми в тому, що такого типу висновок є реальністю. Дехто каже, ніби нічого страшного не сталося. Адже справжній розмір біди буде встановлено принаймні через 50—70 років. Але ж це — аморальні міркування... Не можна підходити до людської трагедії з мірками, допустимими в тваринництві»[66].

Спеціалісти Військово-медичної служби КДБ УРСР, починаючи з *травня* 1986 р., незалежно від Міністерства охорони здоров'я проводили систематичні дослідження, результати яких засвідчили можливість надзвичайно важких наслідків поширення протягом тривалого періоду радіоізотопів цезію, ніобію, цирконію, телуру, неодиму, нептунію, рутенію, лантану, а в наступному й трансуранових елементів, для стану здоров'я населення. На відміну від інформацій Міністерства охорони здоров'я, спеціалісти МВС КДБ УРСР вважали, що не йод та цезій стали основними дозоутворюючи-

ми факторами для людини в 1986 р. (окрім щитовидної залози), а комплекс радіонуклідів, внесок яких становив 80 % дози радіації, отриманої населенням, а в наступні 1986—1990 рр. — 50—70 %. Вони дійшли висновку, що малі дози приводять до різного роду порушень в організмі людини, спільний вплив зовнішнього і внутрішнього опромінення дає значно більший сумарний негативний ефект, довели наукову безпідставність та небезпечність 35-берної концепції, яка дезінформує населення і державні структури[67]. Однак означені висновки були адресовані вузькому колу спеціалістів і керівників республіки.

Результати обстежень населення також ставали все більш невтішними. В забруднених радіоактивністю районах поступово зростала онкологічна захворюваність, дитяча смертність, частіше почали зустрічатися вроджені аномалії, зміни крові, імунної, серцево-судинної та інших життєвих систем. Більшість радіобіологів схиляються до думки, що не існує порогового значення дози, нижче від якого дія опромінення є безпечною. Експериментальні дані свідчать, що генетичні зміни відбуваються навіть при невисокому рівні. Втім, у природі цей рівень мутагенезу створює розмаїття форм. Інша доля в людини, де кожна мутагенна зміна обертається трагедією. Нині підстав для хвилювання більшає, бо колективна доза опромінення зростає[68]. Внесок генетичних змін у поширення гіперплазії щитовидної залози у дітей, як вважають спеціалісти, може сягнути 50—100 %. Однак ці факти нічого не значили для людей з колоніальними переконаннями. Кореспондент «Известий» Н. Матуковський в 1990 р. справедливо обурювався з того факту, що ряд наукових авторитетів СРСР продовжують свідомо фальсифікувати масштаби катастрофи, вдаючись до істинно сатанинських інсинуацій. Так, Д. Попов просторікував, «що в районах випадання радіонуклідів само собою створювались сприятливі умови, де люди безкоштовно отримують цілющі дози цезію, що адекватно радоновим ваннам». Або: «спостерігається зростання багатьох захворювань. Діагноз один — масова радіофобія». Журналіст наводив також слова радіолога Л. Булдакова з приводу «тривоги» про здоров'я населення: «Якщо б всі наші люди споживали виключно продукти з чорнобильського регіону, то отримували б додатково всього по 7 мілібер у рік. Це лише 10 % річної дози, що є абсолютно безпечним. Аб-со-лют-но»[69].

Концепція 35-берної норми за 70 умовних років життя, яка народилася після аварії, була потрібна тим, хто хотів сказати, що Чорнобиля нібито й не було, що потерпілі люди допомоги не потребують. На думку заступника директора Інституту онкології Міністерства охорони здоров'я України, професора Л. П. Кіндзельського, для тих, хто знає, що таке радіація, 35-берна концепція — це геноцид, тяжкий злочин проти людей. Природна фонова радіація зовсім не бралася до уваги. А 0,5 бера, які людина гіпотетично повинна була отримати протягом року, оцінювалися згідно з цією концепцією лише за гамма-випромінюваннями, тобто за цезієм, а альфа- та бета-випромінювання, що дають 200 чи 300 радіонуклідів, ігнорувалися. Гамма-випромінювання в сумарному зовнішньому та внутрішньому опроміненні становлять лише 5—7 %. Якщо врахувати всі інші радіонукліди, то слід об'єктивно визнати, що людина за життя отримає не 35, а 700 бер[70]. У більшості цивілізованих країн нині прийнято норматив в 1 мілізіверт за рік, або 1/10 бера в рік. Тоді за 70 умовних років життя 35-берна норма в 5 разів перевищувала загальносвітову. Американці, зокрема, вважають, що 10 бер — це гранично допустима норма, яку може отримати людина протягом життя, а навантаження на щитовидну залозу допускається до 30 бер. Хоча й ці критерії відносні. Метою цієї концепції було довести, що Чорнобильська трагедія — явище зовсім не жахливе, атомне відомство не повинне за це відповідати і платити, радіація і хвороби — не взаємопов'язані тощо. Не враховувалась висока швидкість міграції нуклідів у силу специфіки грунтів Полісся, сумарне опромінення при споживанні забруднених продуктів і води.

На фоні опромінених людей, в тому числі жителів Києва, групу підвищеного ризику становили діти та ліквідатори, які працювали в зоні у квітні—липні 1986 р. Особливу стурбованість викликало опромінення дітей в час їх внутріутробного формування, що значно збільшило ризик розвитку розумової відсталості та нервово-психічних розладів. За даними Міністерства охорони здоров'я України, якщо в 1987—1988 рр. серед потерпілих було визнано здоровими 47 % дорослих і 53 % дітей, то в 1990—1993 рр. ці показники значно погіршилися (відповідно лише 32—28 % дорослих та 27—31 % дітей). На диспансерному обліку в 1993 р. перебувало 2,6 млн. осіб, у тому числі й дітей, більшість з яких живе на Київщині, Житомирщині, Рівненщині, Чернігівщині, Волині. У зонах безумовного відселення проживала 5721 дитина. В 1993 р. у Поліському та Народицькому районах народилося 558 немовлят, опромінених внутріутробно. За 1992 р. було взято на облік близько 1 млн. людей, що проживають на територіях зон посиленого радіоекологічного контролю. За даними диспансеризації, в 1993 р. серед обстежених ліквідаторів було визнано здоровими — 28,6 % (1991 р. — 33,8 %), евакуйованих — 27,5 % (проти 28,7 % у 1991 р.), серед населення, що проживає на забруднених територіях, — 32,8 %.

У структурі захворюваності цих контингентів перше місце посідають хвороби органів дихання, потім кровообігу та нервової системи. Відзначалося підвищення патології органів травлення, уражень щитовидної залози, залізодефіцитних анемій, хронічного тонзиліту, вроджених аномалій серцево-судинної системи, зниження адаптаційних можливостей дитячого організму[71].

За даними відділення ендокринології Українського наукового центру радіаційної медицини АМН України, починаючи з 1989 р. відмічено зростання онкопатології щитовидної залози серед дітей[72]. Так, якщо до 1986 р. в Україні щорічно реєструвалося не більше 4—5 випадків раку щитовидної залози у дітей, то в 1990 р. було вже 25, в 1991 р. — 21 випадок. У 1992 р. захворюваність на рак щитовидної залози серед дітей України зросла ще більше. Тільки у клініці Українського НДІ ендокринології та обміну речовин у 1992 р. було прооперовано 33, 1994 — 31 дитина з приводу раку щитовидної залози.

Впродовж 1981—1985 рр., за даними Міністерства охорони здоров'я України, захворюваність на рак щитовидної залози не перевищувала 0,04—0,06 випадку на 100 тис. дітей. У 1990 р. рак щитовидної залози у дітей до 14 років становив вже 0,23 випадку, 1991 р. — 0,19 на 100 тис. дітей. Порівняно з доаварійним періодом кількість захворювань за вказані роки зросла у 8 разів.

В окремих регіонах, які найбільше постраждали від аварії, цей показник досяг ще більших величин, зокрема (станом на 1.01.1992 р.) у Київській області — 1,1, Чернігівській — 1,1, Рівненській — 1,7, Житомирській — 0,6. У 1981—1985 рр. в цих областях рак щитовидки дітей взагалі не траплявся[73].

Найбільш істотне зростання захворювань у постчорнобильський період спостерігалося у молодших (до 10 років) дітей. Починаючи з 1992—1993 рр. поступово збільшується кількість аутоімунного тиреоїдиту серед дітей, логічним наслідком чого стає поступове зниження функції щитовидної залози з розумовим та фізичним відставанням, порушенням діяльності більшості органів і систем ще незміцнілого організму[74]. За даними колишнього Міністерства охорони здоров'я СРСР, у перші постчорнобильські роки 1,5 млн. чоловік, з яких 165 тис. — дітей, отримали такі дози опромінення щитовидної залози: 87 % дорослих і 48 % дітей — до 30 бер, 11 % дорослих і 35 % дітей — від 30 до 100 бер, 2 % дорослих і 17 % дітей — понад 100 бер. Оцінюючи загальну дозу, яку наші співвітчизники отримують з довкілля від радіоактивності чорнобильського походження, та уточнені значення ризику, американський дослідник Д. Гофман висловив надзвичайно песимістичні розрахунки, котрі не завжди поділяються іншими спеціалістами. При цьому не враховувалися дози, які організм отримуватиме

від стронцію-90, трансуранових і рідкоземельних радіонуклідів, наслідки неспецифічних захворювань, зумовлених послабленим в результаті радіації імунітетом, віддалені наслідки переопромінення щитовидної залози[75].

Особливого піклування потребують близько 150 тис. жителів, серед яких майже 6 тис. дітей, що отримали надвисоку дозу опромінення щитовидної залози. Серед них зросла частота вроджених аномалій дітей, ускладнився перебіг вагітності у жінок, змінилися деякі якісні показники крові, порушився імунітет. Відзначається нетиповий перебіг традиційних хвороб серед учасників ліквідації аварії, зокрема, ішемічної хвороби серця та гіпертонічної хвороби, легеневих, дерматологічних і шлункових захворювань[76].

Статистика захворюваності населення на територіях, прилеглих до 30-кілометрової зони, також свідчить про її зростання. Так, в Іванківському районі на Київщині найчутливіше зреагували на радіацію кров та кровотворні органи. Ці захворювання у 1990 р. порівняно з 1989 р. в розрахунку на 1000 чоловік зросли більше ніж у 28 разів. У місцевих дітей до 14 років хвороби системи кровообігу в ті ж роки відповідно зросли з 1,8 до 21,9 випадку. У них також спостерігається різке збільшення захворювань ендокринної та сечостатевої систем, органів травлення, захворювань на бронхіт і гіперплазію щитовидної залози[77]. Впродовж 1991—1992 рр. на базі науково-дослідного центру «ЕНДО-полімед» комплексно обстежили 147 дітей, опромінених внутріутробно у Прип'яті, та 100 дітей корінних мешканців Києва цього ж віку. Результати обстежень засвідчили, що рівень психічних функцій цих дітей нижчий від нормального. Найбільший процент дітей з різними ступенями відхилень психічних функцій від норми був у групі з Прип'яті — 72,7 %, однак і в Києві їх було більше половини — 52,7 %. Психоневрологічні відхилення були виявлені у 38,8 % прип'ятських та 51,5 % київських дітей. Подібна ситуація мала місце при аналізі осматичної патології, зокрема порушення шлунково-кишкового тракту (діти Прип'яті — 51,5 %, діти Києва — 84,1 %), ЛОР-захворювання (відповідно 61,7 % та 52,5 %), захворювання серцево-судинної системи (відповідно 8,8 % та 8,9 %). Були виявлені суттєві зміни імуносистеми, які зумовили низьку опірність цих дітей щодо бактеріовірусних інфекцій[78]. За даними Міністерства охорони здоров'я України, станом на травень 1991 р. загалом налічувалося понад 60 тис. дітей, у яких доза опромінення щитовидки перевищувала допустимий рівень[79].

Чорнобиль породив кризу довір'я не лише до влади, а й до офіційної медицини[80], що посилювало і без того вкрай неоптимістичні демографо-медичні тенденції. За 1989—1991 рр. частота ускладнень перебігу вагітності та пологів у районах Житомирщини та Київщини, що потерпіли, зросла в 2—3 рази. В окремих районах Рівненщини майже втроє збільшилась кількість вроджених аномалій розвитку дітей, вдвоє — мертвонароджуваність. Серед дитячого населення в забруднених районах на початок 90-х рр. різко підвищилась захворюваність на анемію, хронічний тонзиліт, холецистит тощо.

У 1991 р. в Харкові в Інституті проблем кріобіології та кріомедицини відбулася наукова конференція «Генетичні наслідки Чорнобиля». Зазначалося, що радіація впливає на генетичний апарат, а хронічне опромінення призводить до зниження захисних функцій. Спостерігається своєрідний масовий радіологічний СНІД. Встановленням зв'язку захворювань із наслідками аварії в Україні займались вісім експертних комісій. Вивчивши у 1990 р. справи більш як 500 хворих із забруднених районів, вчені дійшли висновку, що майже 90 % їх мають зв'язок з радіоактивним забрудненням[81]. Кожні 5 бер викликають підвищення кількості мутацій в середньому на 0,5 %. Підкреслювалося, що 35-берна концепція науково необгрунтована. На 1 млн. чоловік від дози 1 бер додатково виникає 50—347 випадків генних патологій. За даними доктора медичних наук, професора Б. Т. Білинського, радіація в 1 бер на 1 млн. населення, або 4 бери на 500 тис. дає додатковий річний приріст 200 ракових захворювань[82]. Тому

сама доза має досить відносне значення. Якщо в організм потрапляє лише один радіонуклід, що випромінює альфа- чи бета-промені (жодний лічильник їх не реєструє), то руйнується структура декількох сусідніх клітин. Наприкінці 90-х рр., як стверджують спеціалісти, в Україні значно зросте небезпека смертельних захворювань, таких, як саркома та ін. Найпідступніші альфа- та бета-промені, які спричиняють внутрішнє опромінення, «дарувані» населенню всієї України.

Разом з тим, географія наслідків лиха не обмежується кількома областями, а причини онкозахворювань — лише радіацією. Так, наприкінці 80-х — початку 90-х рр. на Львівщині щороку реєструвалося 230 хворих раком на 100 тис. населення, і цей показник дедалі зростає[83]. У Дніпропетровську внаслідок значних техногенних забруднень на початок 90-х рр. рівень мутацій був вищим, ніж у районах жорсткого радіаційного контролю[84]. Техногенні забруднення, підсилені дією радіації, впливають на зростання захворювань, пов'язаних з мутагенним впливом.

На жаль, вже після Чорнобильської аварії діяльність і висловлювання усіх керівних посадових осіб продовжували перебувати під контролем апарату ЦК КПРС, ЦК КПУ, КДБ. Чимало з них навіть через кілька років після трагедії вперто продовжували висловлювати дезинформації з арсеналу заготовок минулого, сподіваючись, очевидно, що громадськість ніколи не довідається про жахливі сторінки історії. Так, міністр охорони здоров'я УРСР А. Ю. Романенко на травневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПУ заявляв: «Зі всією відповідальністю можу повідомити, що крім тих, хто захворів, котрих 209 чоловік, сьогодні немає людей, захворюваність яких можна або необхідно пов'язувати з дією радіації»[85]. Ряд дослідників демонстрував «наукову» позицію. Так, заввідділом проблем генетичної безпеки Інституту проблем загальної генетики АН СРСР, професор В. А. Шевченко на згаданій конференції у Харкові зазначив: «...Нестрашний Чорнобиль людству як виду, що особини, від нього потерпілі, не зможуть залишити нащадків, природа усуне їх від подальшої еволюції людства. Отже, зразків нормальних індивідуумів ми матимемо вдосталь завжди. А Фонду (мався на увазі фонд «Генетична спадщина України». — Авт.) необхідно зайнятись консервацією мутацій, що виникли внаслідок Чорнобиля. Це дуже важливо, особливо для генетики. Корисно було б консервувати мутації рослинних клітин. Адже зараз селекціонерам доводиться спеціально створювати іонізуючі дослідні ділянки для виведення нових сортів рослин, витрачаючи шалені гроші. А тут волею нещасного випадку створено безліч таких ділянок, але вони не використовуються»[86]. Такі однобокі з дослідницької точки зору сентенції не додавали моральної честі їх авторам, демонстрували їх колоніальне обличчя.

У 1991—1992 рр. завдяки зусиллям уряду України активізувалася медична робота по профілактиці пов'язаних з аварією захворювань. Були організовані та почали працювати обласні спеціалізовані диспансери радіаційного захисту населення в Києві, Рівному, Житомирі, Сумах, Харкові, Чернігові, Донецьку. До виконання програм залучили 27 науково-дослідних і 15 медичних інститутів України. За свідченням заступника міністра охорони здоров'я України В. Пономаренка, менше половини дітей, що пройшли диспансеризацію на середину 1992 р., були визнані здоровими. Якщо серед дітей, котрі проживали в зонах відселення, в 1988 р. були здоровими 53 %, то у 1992 р. — 39,8 %. У регіонах посиленого радіоекологічного контролю в 1989 р. були здоровими 77 % дітей, а 1990 — 63, а в 1992 р. — 48 %. Починаючи з 1989 р. в Україні почалося зростання випадків раку щитовидної залози. Найбільше ця захворюваність зустрічалася у дітей Київщини, Житомирщини та Чернігівщини. У 1992 р. в дитячій частині чорнобильського реєстру в структурі дитячої смертності вже домінували вроджені каліцтва та патології вагітності. Медики Києва й Львова виявили нагромадження цитогенетичних ефектів малих доз радіації. Відгомін Чорнобиля відчують і наступні покоління.

У 90-х рр. в Україні не було налагоджене постійне, фізіологічно достатнє постачання чистих продуктів у райони забруднення. Так, в 1991—1992 рр. в Київській, Житомирській, Рівненській та Чернігівській областях воно становило по молочних продуктах — 60 %, олії — 33, овочах — 34, м'ясних продуктах — 34, фруктах — 62 %. Чистими продуктами погано забезпечували більшість освітніх і дошкільних закладів, а в сім'ях становище було ще більш скрутним[87]. Цьому сприяло і те, що, як свідчили дослідження УкрНДІ сільськогосподарської радіології, темпи приросту м'ясо-молочної продукції в найбільш забруднених радіонуклідами господарствах України на початок 90-х рр. були вищими, порівняно з «чистими» районами[88].

Для посилення Держсаннагляду в галузі радіаційної гігієни в 1993 р. додатково створили 97 радіологічних підрозділів санепідслужби, які працюють на територіях колишнього впливу діючих об'єктів атомної енергетики та на радіоактивно забруднених внаслідок Чорнобильської катастрофи. Нині в країні діють укомплектовані штатами та обладнанням 124 радіологічних відділи санепідстанцій, які спроможні вести арбітражні дозиметричні, радіометричні, спектрометричні дослідження. У 581 районній санепідстанції на «чистих» територіях нині також є дозиметричні пости. Лише в 1992 р. вони дослідили 9 тис. проб питної води з різних джерел водопостачання, 162 тис. проб продовольчої сировини та продуктів харчування. За даними виконаних у 1992 р. досліджень 60 тис. проб молока та 30 тис. проб картоплі, з урахуванням щільності забруднення грунту, на початок 1993 р. було підготовлено збірник дозиметричної паспортизації. До нього увійшли дані про радіаційний стан та розрахункові дози зовнішнього й внутрішнього опромінення населення близько 6 тис. населених пунктів України[89].

Міністерство охорони здоров'я України почало створювати Державний (Національний) реєстр потерпілих, єдину систему обліку, відтворення дозового навантаження та медико-санітарного забезпечення. Розроблені Концепція та Положення про Державний (Національний) реєстр на базі трьох рівнів — райлікарня, облуправління охорони здоров'я, Український центр інформаційних технологій і Національний реєстр, кожний з яких пов'язаний з іншим рівнем електронною поштою[90]. Створення такої системи поліпшило наукову обгрунтованість і організацію медико-профілактичних робіт. На 1.01.1995 р. Український реєстр постраждалих вже включав дані на 432543 особи, 36 тис. осіб налічував військово-медичний реєстр МВС та СБУ. В банку даних було вміщено понад 100 тис. результатів прямих вимірювань доз опромінення щитовидної залози в 1986 р., близько 40 тис. реконструйованих доз опромінення, близько 200 тис. результатів вимірювання інкорпорованого цезію, 150 тис. — радіоімунних та до 1 млн. — гематологічних досліджень. Так, НДІ ендокринології та обміну речовин встановив, що в структурі захворюваності підростаючого покоління домінують зміни щитовидної залози. На 100 тис. дитячого населення кількість випадків раку щитовидної залози в 1992 р. становила 0,41, в 1993 р. — 0,36. По найбільш постраждалих регіонах цей показник ще сумніший: у Київській області — 2,4 (1992 р.) проти 1,73 у 1993 р.; Чернігівській — 1,1 (1992 р., 1993 р. — 1,73); Рівненській — 1,7 (1992 р.); Житомирській — 0,6 (1992 р., 1993 р. — 0,63). Відмічено значне зростання захворюваності у Києві (1,45 випадку — 1992 р., 1,12 — 1993 р.) та Черкаській області (1,3 випадку). Саме в цих областях станом на 26.05.1995 р. було зафіксовано 62,4 % захворюваності дітей України на тиреорак: Житомирська — 5,8 %, Рівненська — 5,8, Черкаська — 8,0, Чернігівська — 8,7, Київська — 19,6, Київ — 14,5 % (Київ та Київська область — 34,1 %). Кількість хворих дітей на рак щитовидної залози в цілому по Україні нині перевищує дочорнобильський рівень майже у 10 разів. Те, що таке збільшення пов'язане з Чорнобильською катастрофою, підтверджує також аналіз захворюваності на тиреорак у дітей різних регіонів України.

Матеріали статистики підтверджуються даними поглибленого комплексного обстеження дітей установами охорони здоров'я та НДІ педіатрії, акушерства і гінекології, Українського наукового центру радіаційної медицини (УНЦРМ) АМН України в межах Програми «Діти Чорнобиля», які свідчать про поширення гіперплазії щитовидної залози I—II ст., хвороб органів дихання, травлення, носоглотки, нервової системи, лімфоаденопатій, анемій,вегето-судинної дистонії, алергій у забруднених районах, що в декілька разів перевищує показники захворюваності дітей умовно чистих районів.

В останні роки зростає захворюваність вагітних. Насамперед, це хвороби нирок (з 12 до 51 %), серцево-судинні (відповідно з 19 до 63 %), залізодефіцитні анемії (з 17 до 65 %). Зростання серцево-судинних захворювань простежується, в першу чергу, за рахунок функціональних порушень типу вегето-судинних дистоній — до 59,5 %, гіпертонії — 18,3 %, ревматизму — 18 %, інших — 4,2 %. Триває виявлення питомої ваги ускладнень пологів жінок, які проживають на забруднених територіях.

У Національному реєстрі України на 1.01.1994 р. було зосереджено інформацію про стан здоров'я 119344 ліквідаторів (114302 чоловіки і 5042 жінки). Аналіз динаміки захворювань цього контингенту також свідчить про значні негативні зміни.

Захворюваність ендокринної системи у ліквідаторів перевищує в 10—15 разів середній показник для дорослого населення України. Якщо процент інвалідизації ліквідаторів у 1988 р. становив 2,6 серед чоловіків і 2,5 серед жінок, то в 1990 р. він зріс відповідно до 12,4 та 12,1, а з 1991 р., після змін у критеріях віднесення до постраждалих I категорії, досяг відповідно 34,8 та 60,7. Показник смертності підтверджує вкрай невтішні тенденції стану здоров'я ліквідаторів. Незважаючи на їх відносно молодий вік (25—45 років), він щорічно збільшувався: 1988 р. — 2,26 %, 1989 р. — 3,2, 1990 р. — 3,3, 1991 р. — 3,9, 1992 р. — 6,6, 1993 р. — 5,9 %. Такі ж тенденції мають місце в оцінці стану здоров'я інших категорій постраждалих (евакуйованих і населення, що проживає на забруднених територіях).

Загальна кількість померлих серед людей, що постраждали внаслідок катастрофи, за період з 1988 по 1994 р. перевищила 125 тис. Більшу частину з них становило населення похилого віку, яке проживало на забруднених територіях, але і майже 6 тис. ліквідаторів вже немає в живих (3836 за 1988—1993 рр., в тому числі 1275 осіб в 1993 р.) та евакуйованих — 2510 (571 — у 1993 р., 701 — у 1994 р.). Згідно з висновками міжвідомчих експертних рад в 1993 р. 805 (60 %) смертей ліквідаторів пов'язувалось з впливом аварії на Чорнобильській АЕС[91]. Нині в Україні працюють десять диспансерів радіаційного захисту населення, клініки УНЦРМ АМН України, ряд спеціалізованих відділень і лікарень тощо. Наукове забезпечення діагностики, профілактики та лікування здійснюють 24 НДІ.

Надзвичайної актуальності у цьому зв'язку набуває розвиток різнорівневого міжнародного співробітництва. Це взаємодія з відомими міжнародними організаціями та фондами — Всесвітньою організацією охорони здоров'я, МАГАТЕ, фондом Сасакави, співробітництво із зарубіжними інститутами на двобічній основі, участь у міжнародних проектах за конкретними програмами тощо. Виконуються міжнародні програми і проекти спільно з інституціями Європейської Ради, Міжнародної ліги Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. За домовленістю з Швейцарським корпусом допомоги при катастрофах протягом двох років в Україні виконувалася програма дозиметричного обстеження населення. До пріоритетних двобічних програм нині відносяться спільні дослідження з Національним інститутом раку та Ліверморською лабораторією (США), Національним інститутом охорони довкілля (ФРН), науковими центрами Італії, Японії, Швеції, Норвегії, Фінляндії та ін.[92].

Україна після розвалу СРСР залишилася сам на сам з усіма постчорнобильськими проблемами і змушена шукати шляхи їх розв'язання. Зокрема, уряд України не погодився з представленими пропозиціями щодо створення об'єкту «Укриття-2»[93], звернувся до зарубіжних експертів з прохан-

ням допомогти комплексно вирішити проблеми реактора й радіоактивних відходів, які створюють загрозу довкіллю, перетворити зруйнований блок на екологічно безпечну технічну систему з кваліфікованим науковим наглядом, контролем за експлуатацією в період захоронення ядерного палива і радіоактивних відходів. Кабінет Міністрів України у лютому 1992 р. ухвалив створення міжгалузевого науково-технічного центру «Укриття»[94]. Було прийнято рішення про проведення міжнародного конкурсу на проект «Укриття-2». Його концепцію розробила група спеціалістів Українського відділення неурядової організації «Міжнародний центр наукової культури — Всесвітня лабораторія». Надійшло понад 330 офіційних заявок та 179 науково обгрунтованих пропозицій[95]. Переможцем першого етапу конкурсу технічних проектів, який завершився в липні 1993 р., став французько-український консорціум «Самрепоп ВЕ па С.І.Е». У травні 1994 р. розпочався другий етап міжнародного конкурсу по перетворенню об'єкта «Укриття» в екологічно безпечну систему. Він передбачає розробку техніко-економічного обгрунтування проекту, на що Європейський Союз виділив 3 млн. екю у межах програми «Технічна допомога Союзу Незалежних Держав (ТАСІС)»[96].

Загалом, незважаючи на природні процеси розпаду та розсіяння радіоізотопів, проведені дезактиваційно-реабілітаційні заходи, станом на 1994 р. забрудненими були землі 74 районів 11 областей України. Найбільше потерпіли угіддя Житомирської та північних районів Київської області. Близько 70 % забруднених радіонуклідами земель мають щільність забруднення вище 1 Кі/км^2, 1,5 ‰, або 32 тис. га, — вище 15 Кі/км^2, 57,5 тис. га відчужені в 30-кілометрову зону. Сильно ураженими є близько 700 тис. га лісів, на 405 га загинув і похований «рудий ліс». На забруднених територіях нині проживає 2,5 млн. громадян, в тому числі 662,6 тис. дітей[97]. У цій сфері важливо активізувати профілактику здоров'я потерпілих шляхом створення та використання продуктів харчування, збагачених вітамінами, сорбентами та іншими добавками, налагодити їх спільне виробництво з іноземними фірмами з екологічно чистої сировини. Розвитку потребують експериментальні, клінічні та епідеміологічні дослідження в галузі дії малих доз радіації. Необхідно значно покращити моніторинг стану здоров'я населення.

Таким чином, Чорнобильська катастрофа призвела до трагічних еколого-соціальних наслідків, кардинально видозмінила уявлення про реалії техногенного впливу. Вона стала закономірним проявом історичної безперспективності псевдотехнократичної тоталітарної політики, соціально-екологічною межею її подальшого існування. Поряд з іншими соціально-економічними і політичними факторами це об'єктивно сприяло краху нежиттєздатної системи, зумовило катастрофічне радіонуклідне забруднення довкілля, вплинуло на стан здоров'я населення України. Нині існує лише приблизне уявлення про фактичну радіаційну ситуацію, масштаби нівечення площ і ресурсів. Екологічні реалії катастрофи набагато складніші й далекосяжніші. Історичні завдання пом'якшення наслідків того, що сталося, й того, що потенційно може відбутись внаслідок конструктивно-технологічних вад реакторів чорнобильського типу, недосконалості тимчасового об'єкту «Укриття», радіоактивних могильників, вимагають рішучих, компетентних, комплексних дій. При цьому варто нагадати, що сьогодні Україна оточена 11 блоками типу РБМК-1000. В Росії на Курській АЕС — 4 блоки, Смоленській — 3, Санкт-Петербурзькій — 4 (введені на чотири роки раніше чорнобильських), Інгалінській (Литва) — 2 кожний по 1,5 млн. кВт потужності. Жоден з них не запланований на закриття[98].

Медико-соціальні наслідки трагедії характеризуються зрослим негативним впливом на стан здоров'я жителів, насамперед уражених районів, а також опосередковано на інші території та населення України. В цих умовах необхідно поліпшити медико-соціальний моніторинг, не допустити згортання державної допомоги населенню в зв'язку з означеними чинниками. Пріоритет людського життя кожного може бути реалізований лише за

умов творення громадянського екологізованого соціуму в Україні. Медико-соціальні наслідки трагедії, які будуть відчуватися ще не одним поколінням співвітчизників, вимагають історичного відновлення в Україні одвічних цінностей людського життя, прав громадян на здоровий генетичний статус та відповідну якість довкілля, задоволення енергетичних потреб екологічно безпечними методами.

Проблемами екологізації сучасної енергетики займаються усі розвинуті країни. Історичне зародження та розвиток в Україні нетрадиційної енергетики як альтернативного виду свого часу також мали місце. Однак ряд політико-економічних факторів значно загальмували її масовий розвиток, обмеживши здійсненням лише окремих проектів по використанню енергії сонця, вітру, моря, біогазу, тепла геологічних глибин. Перспективи розвитку нетрадиційної енергетики в Україні надзвичайно великі, але не використовуються. Значними є втрати енергоресурсу, що свідчить про крайню нераціональність його виробництва та споживання. Державна програма розвитку енергетики нині не передбачає радикального зростання ролі її нетрадиційних видів. Ускладнення сучасних паливно-енергетичних проблем, необхідність компенсації потужностей у зв'язку з передбачуваним виведенням з роботи блоків ЧАЕС вимагає не лише тактичних, але й перспективних рішень вже сьогодні, реальної підтримки нетрадиційної енергетики як одного з шляхів виходу з кризи, адаптації енерговиробництва до екоімперативів розвитку, досягнення паливно-енергетичної незалежності. Реформування економіки повинне враховувати потреби вітчизняного виробництва обладнання для нетрадиційної енергетики, використання зарубіжного досвіду поліпшення екологічної безпеки об'єктів традиційної енергетики, оновлення їх науково-технічних основ. Держінвестиції та податкову політику слід спрямувати, в першу чергу, на розвиток процесів енергозбереження, що створює більше робочих місць, ніж сфера енерговиробництва чи споживання, стимулює підприємницьку ініціативу.

Аналіз історичних фактів доводить, що Україна нині не в змозі самостійно подолати всі труднощі ліквідації наслідків аварії. Вона потребує реальної допомоги країн «великої сімки», їх сучасних міждержавних політичних, фінансово-економічних і науково-технічних інституцій. Незмінність позиції України, її Президента з приводу необхідності виведення ЧАЕС з експлуатації повинна бути реально підкріплена міжнародними інвестиціями, здійсненням широкомасштабної програми, яка б забезпечила не лише виконання означеного історичного рішення, котре стосується долі усього людства, а й вирішила проблеми ядерної та радіаційної безпеки, компенсації енергопотужностей, соціального захисту, екологічної безпеки. Реалізувати ці завдання в умовах національної системної кризи надзвичайно важко, але вкрай потрібно. До цього кличуть нас і минуле, і майбутнє.

[1] Сукманська Н. Хто за? Що проти? // Наука і суспільство. — 1989. — № 7. — с. 6—7.

[2] Гейл Р., Гаузер Т. Останнє попередження. — К., 1989. — С. 23.

[3] Правда про Чорнобиль // Демократична Україна. — 1991. — 14 грудня; Чернобыль: события и уроки / Под ред. Е. И. Игнатенко. — М., 1989. — С. 21—22.

[4] Остапенко В. Ретроспективний аналіз радіологічних досліджень в Україні // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 25—26.

[5] Чорнобиль очима «винуватців»: Інтерв'ю з колишнім директором ЧАЕС В. Брюхановим // Молода Галичина. — 1992. — 25 квітня; Золотухін А. Критична маса аморальності // Демократична Україна. — 1993. — 3 червня.

[6] Остапенко В. Ретроспективний аналіз радіологічних досліджень в Україні // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 26—27.

[7] Сукманська Н. Хто за? Що проти? // Наука і суспільство. — 1989. — № 7. — С. 5.

[8] Ковалевська Л. Четвертий енергоблок, або як оберігали людей і честь мундира // Літературна Україна. — 1991. — 25 квітня.

[9] Яворівський В. Правда Чорнобиля: коло перше. Доповідь на сесійному засіданні Верховної Ради України 11 грудня 1991 р. // Молода Галичина. — 1991. — 26 грудня.

[10] Яворівський В. Чорнобиль: аварія, трагедія, катастрофа. — Львів: Інформаційно-видавн. центр «Кур'єр». — 1992. — С. 2.

[11] Барабой В. Хіросіма і Чорнобиль — подібність та відмінність // Урядовий кур'єр. — 1991. — № 18—19. — С. 8.
[12] Куркін Б. Час мирного атома // Радянська освіта. — 1989. — 3 лютого.
[13] Атомная энергия. — 1986. — Т. 61. — Вып. 5. — С. 317.
[14] Куркін Б. Час мирного атома // Радянська освіта. — 1989. — 3 лютого.
[15] Небезпека, яку замовчують // Вестник Чернобыля. — 1994. — № 3.
[16] У Чорнобилі було два вибухи, а не один // Високий замок. — 1995. — 22 квітня.
[17] Марплз Д. Р. Чорнобильська катастрофа: погляд з заходу // Зелений світ. — 1991. — № 7—8; — С. 9; Марплз Д. Р. Чорнобильська катастрофа: погляд із заходу // Ойкумена. — 1991. — № 4. — С. 27.
[18] Чорнобиль як нове явище в історії цивілізації: З доповіді на конференції «Єврочорнобиль-2» Ю. Щербака // Зелений світ. — 1991. — № 6. — С. 5.
[19] Ярошинская А. Сорок секретных протоколов кремлевских мудрецов // Известия. — 1992. — 25 апреля.
[20] Ярошинская А. Чернобыль: Вина доказана. Суда не будет...: Хроника преступной лжи вокруг катастрофы // Известия. — 1993. — 4 июня.
[21] Гродзінський Д. Соціальна відповідальність і екологічна мораль крізь призму Чорнобиля // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 5.
[22] Матуковский Н. Катастрофа. Чему учат уроки Чернобыля // Известия. — 1990. — 27 марта.
[23] Чорнобиль: інтерв'ю на одну актуальну тему: На запитання кореспондента С. Жемайтіса відповідає заввідділом біофізики та радіобіології Інституту ботаніки АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Д. М. Гродзінський // Набат. — К., 1989. — С. 46.
[24] Кизима В. Прип'ять — моя любов, мій біль // Радянська Україна. — 1989. — 7 травня.
[25] Петруня А. Чернобыль: через четыре года // Рабочая газета. — 1990. — 15 апреля.
[26] Чорнобиль: інтерв'ю на одну актуальну тему: На запитання кореспондента С. Жемайтіса відповідає заввідділом біофізики та радіобіології Інституту ботаніки АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР Д. М. Гродзінський // Набат. — К., 1989. — С. 48, 50—51.
[27] Созинов О. Проблеми сільського господарства України після чорнобильської аварії // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 81—82.
[28] Гродзінський Д. Соціальна відповідальність і екологічна мораль крізь призму Чорнобиля // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 6.
[29] Сердюк А. Еколого-медичні проблеми Чорнобиля: пріоритети, стратегія, безпека // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 62; Ліщитович Д. Еколого-економічні проблеми ліквідації наслідків чорнобильської катастрофи в агропромисловому комплексі України // Ойкумена. — 1993. — № 2. — С. 55.
[30] Ліщитович Д. Еколого-економічні проблеми ліквідації наслідків чорнобильської катастрофи в агропромисловому комплексі України // Ойкумена. — 1993. — № 2. — С. 56—57.
[31] Поточний архів Української Академії аграрних наук (далі — поточний архів УААН), ф. пост. зб. — Інститут сільського господарства Полісся, оп. 1, спр. 69 «Звіт по державному контракту № 26/215» Наукове обгрунтування системи агроекологічного моніторингу на території Житомирської області за 1993 р. Коростень, 1993, арк. 10—11.
[32] Созинов О. Проблеми сільського господарства України після чорнобильської аварії // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 81—82.
[33] Крижанівський О. Що там, у небезпечній зоні? // Радянська Україна. — 1989. — 22 серпня.
[34] Медведєв Ж. Світову науку запрошують до Чорнобиля // Ойкумена. — 1991. — № 1. — С. 56.
[35] Там же. — С. 59—60.
[36] Там же. — С. 57.
[37] Крижанівський О. Що там, у небезпечній зоні? // Радянська Україна. — 1989. — 22 серпня.
[38] Копєйкін В. А. Гірше не буде // Робітнича газета. — 1991. — 13 квітня.
[39] Там же.
[40] Там же.
[41] Крижанівський О. Що там, у небезпечній зоні? // Радянська Україна. — 1989. — 22 серпня; Самойленко В. Чернобыль: вчера и сегодня // Рабочая газета. — 1989. — 22 августа.
[42] Поточний архів Державного управління екологічної безпеки (далі — поточний архів Держуправління екобезпеки) у Рівненській області, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Доповідь про стан навколишнього природного середовища Рівненської області на 1.01.1992 р.», арк. 118, 119.
[43] Самоплавський В. Голіруч проти... радіації // Робітнича газета. — 1991. — 1 серпня.
[44] Там же.
[45] Самойленко В. Чернобыль: вчера и сегодня // Рабочая газета. — 1989. — 22 августа; Ярошинская А. В зоне особо жесткого обмана // Неделя. — 1989. — № 30. — С. 6.
[46] Клинько В. Радиоактивное эхо // Московские новости. — 1989. — № 8.
[47] Чернобыль: недоверие сохраняется // Московские новости. — 1989. — № 22. — С. 12.
[48] Крижанівський О. Що там, у небезпечній зоні? // Радянська Україна. — 1989. — 22 серпня.

[49] Самойленко В. Чернобыль: вчера и сегодня // Рабочая газета. — 1989. — 22 августа.

[50] Козубов Г. М., Давыдчук В. С., Абатуров Ю. Д. Структура радиационного поражения сосновых лесов в зоне ЧАЭС // Биологические и радиоэкологические аспекты последствий аварии на Чернобыльской атомной станции: Тезисы докл. I Международной конференции. — Зеленый Мыс, 10—18 сентября 1990 г. — М.: Б. И., 1990. — С. 15.

[51] Балашов Л., Гайченко В., Крижанівський В., Францевич Л. Вторинні екологічні зміни на евакуйованих територіях // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 31—32.

[52] Криволуцкий Д. А., Мокаржевский А. Д. Изменения в популяциях почвенной фауны, вызванные аварией на Чернобыльской АЭС // Биологические и радиоэкологические аспекты последствий аварии на Чернобыльской атомной станции: Тезисы докладов I Международной конференции. — С. 78.

[53] Балашов Л., Гайченко В., Крижанівський В., Францевич Л. Вторинні екологічні зміни на евакуйованих територіях // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 32—33.

[54] Там же. — С. 33—34.

[55] Поточний архів Міністерства України у справах захисту населення від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС (далі — поточний архів Мінчорнобиля України), ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Розробка органічного осаджувача для дезактивації природних вод», грудень 1992 р. Виконавець — Інститут геохімії та фізики мінералів АН України, вх. № 30/629 від 23.02.93 р., арк. 3,5.

[56] Поточний архів Мінчорнобиля України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Звіт Інституту гідробіології АН України про виконання завдань державної програми невідкладних заходів по ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС в 1992 р.», № 308/21 від 25 грудня 1992 р., арк. 1, 11—13.

[57] Там же, арк. 42.

[58] Саркофаг для «саркофага» (Інтерв'ю з генеральним директором науково-технічного центру «Укриття», доктором фізико-математичних наук, професором В. Карасьовим // Демократична Україна. — 1992. — 6 червня; Бар'яхтар В., Бицький О., Боровий О., Карасьов В. Сучасне та майбутнє саркофага четвертого блоку Чорнобильської АЕС // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 77; Сидоренко А. Могильники зоны // Вечерний Киев. — 1990. — 22 октября; Чорнобиль як нове явище в історії цивілізації: З доповіді на конференції «Єврочорнобиль-2» Ю. Щербака // Зелений світ. — 1991. — № 6. — С. 5.

[59] Див. детальніше: Данные по радиоактивному загрязнению населенных пунктов Белорусской ССР цезием-137 и стронцием-90 (на июль 1989 г.). — М., 1989. — 170 с.; Данные по радиоактивному загрязнению населенных пунктов Украинской ССР цезием-137 и стронцием-90 (на июль 1989 г.). — М., 1989. — 55 с.

[60] Поточний архів Мінчорнобиля України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Звіт про науково-дослідну роботу Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України «Значення соціально-демографічних наслідків Чорнобильської катастрофи для України: сучасний стан і перспективи (заключний), № 293/231 від 1.12.1992 р.», арк. 7—8.

[61] Відлуння чорнобильського вибуху: Бесіда з першим заступником Голови Ради Міністрів УРСР К. І. Масиком // Урядовий кур'єр. — 1991. — № 8. — С. 2.

[62] Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон УРСР // Радянська Україна. — 1991. — 26 березня; Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон УРСР // Радянська Україна. — 1991. — 28 березня.

[63] Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні. — К.: Мінприроди України, 1992. — С. 124.

[64] Чорнобиль як нове явище в історії цивілізації: З доповіді на конференції «Єврочорнобиль-2» Ю. Щербака // Зелений світ. — 1991. — № 6. — С. 5.

[65] Там же; Поточний архів Мінчорнобиля України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Звіт про науково-дослідну роботу Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України «Значення соціально-демографічних наслідків Чорнобильської катастрофи для України: сучасний стан і перспективи", № 293/231 від 1.12.1992 р.», арк. 62, 64.

[66] Гродзінський Д. Лихо у нашому домі: З виступу на міжнародному семінарі «Єврочорнобиль» // Зелений світ. — 1991. — № 7—8. — С. 7.

[67] Романенко В. Четыре года лжи? // Аргументы и факты. — 1990. — № 4. — С. 4.

[68] Чорнобиль: у пошуках майбутнього: Інтерв'ю із завідуючим відділом біофізики та радіобіології Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного, членом-кореспондентом АН України Д. М. Гродзінським // Наука і суспільство. — 1989. — № 2. — С. 23—24.

[69] Матуковский Н. Катастрофа. Чему учат уроки Чернобыля // Известия. — 1990. — 27 марта.

[70] Тридцять п'ять бер, або Дещо про сумління науковців: Інтерв'ю з головою Київської регіональної міжвідомчої ради по встановленню зв'язку захворювань з участю в ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, заступником директора Інституту онкології МОЗ України, доктором медичних наук, професором Л. П. Кіндзельським // Радянська Україна. — 1991. — 6 лютого.

[71] Поточний архів Міністерства охорони здоров'я України (далі — поточний архів МОЗ України), ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Оцінка медичних наслідків Чорнобильської катастрофи (7 років після аварії на ЧАЕС): Прес-реліз, 26.04.1993 р.», арк. 4; Поточний архів Мінчорнобиля України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Звіт про науково-дослідну роботу Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України «Значення соціально-демографічних наслідків Чорнобильської катастрофи для України: сучасний стан і перспективи», № 293/231 від 1.12.1992 р.», арк. 61.

[72] Поточний архів МОЗ України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Співробітництво в оцінці медичних наслідків Чорнобильської катастрофи та наданні медичної допомоги постраждалому населенню: міжнародні перспективи: Прес-реліз, 30.10.1992 р.», арк. 2.

[73] Поточний архів МОЗ України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Оцінка медичних наслідків Чорнобильської катастрофи (7 років після аварії на ЧАЕС): Прес-реліз, 26.04.1993 р.», арк. 4—5; спр. «Медичні наслідки Чорнобильської катастрофи в Україні (9 років після аварії на ЧАЕС): Прес-реліз, 26.05.1995 р.», арк. 2.

[74] Чебан А. К., Лиманська Г. Ф. Чорнобиль і щитовидка // Зелений світ. — 1993. — № 9. — С. 3.

[75] Гродзінський Д. Соціальна відповідальність і екологічна мораль крізь призму Чорнобиля // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 7.

[76] Скоропадська В., Коліньо В. Мічені атоми // Радянська Україна. — 1991. — 13 березня.

[77] Смовж П. Не все гаразд у «благополучних» районах // Радянська Україна. — 1991. — 22 березня.

[78] Чебан А. К., Лиманська Г. Ф. Чорнобиль і щитовидка // Зелений світ. — 1993. — № 9. — С. 3.

[79] Пономаренко В. Діти під вогнем Чорнобиля // Демократична Україна. — 1992. — 14 травня; Демиденко А. Що чекає народжених дітей? // Зелений світ. — 1991. — № 1. — С. 2.

[80] Скоропадська В., Коліньо В. Чорнобиль: сувора реальність. Анатомія недовір'я // Радянська Україна. — 1990. — 6 лютого.

[81] Тридцять п'ять бер, або Дещо про сумління науковців: Інтерв'ю з головою Київської регіональної міжвідомчої ради по встановленню зв'язку захворювань з участю в ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС, заступником директора Інституту онкології МОЗ України, доктором медичних наук, професором Л. П. Кіндзельським // Радянська Україна. — 1991. — 6 лютого.

[82] Білинський Б. Т. Дійсність страшніша від прогнозів // Молода Галичина. — 1991. — 25 квітня.

[83] Там же.

[84] Листопад О. Світле майбутнє на темному фоні // Рідна природа. — 1991. — № 3. — С. 48.

[85] Ярошинская А. Чернобыль: Вина доказана. Суда не будет...: Хроника преступной лжи вокруг катастрофы века // Известия. — 1993. — 4 июня.

[86] Цит.: Листопад О. Світле майбутнє на темному фоні // Рідна природа. — 1991. — № 3. — С. 48.

[87] Пономаренко В. Діти під вогнем Чорнобиля // Демократична Україна. — 1992. — 14 травня.

[88] Лощилов Н. А. Проблемы радиации в АПК после Чернобыльской аварии // Проблемы сельскохозяйственной радиологии: Сборник научных трудов (Под ред. Н. А. Лощилова). — К., 1991. — С. 6.

[89] Поточний архів МОЗ України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Оцінка медичних наслідків Чорнобильської катастрофи (7 років після аварії на ЧАЕС): Прес-реліз, 26.04.1993 р.» арк. 1—2.

[90] Там же, арк. 3

[91] Поточний архів МОЗ України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Медичні наслідки Чорнобильської катастрофи на Україні (8 років після аварії на ЧАЕС): Прес-реліз, 26.04.1994 р.» арк. 1—4. Спр. «Медичні наслідки Чорнобильської катастрофи в Україні (9 років після аварії на ЧАЕС): Прес-реліз, 26.05.1995 р.», арк. 2, 3—4.

[92] Поточний архів МОЗ України, ф. пост. зб., оп. 1, спр. «Співробітництво в оцінці медичних наслідків Чорнобильської катастрофи та наданні медичної допомоги постраждалому населенню: міжнародні перспективи: Прес-реліз, 30.10.1992 р.», арк. 3—4; спр. «Оцінка медичних наслідків Чорнобильської катастрофи (7 років після аварії на ЧАЕС): Прес-реліз, 26.04. 1993 р.», арк. 5.

[93] Бар'яхтар В., Бицький О., Боровий О., Карасьов В. Сучасне та майбутнє саркофага четвертого блока Чорнобильської АЕС // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 79—80; Одинец М., Улитенок А., Мосин И. Саркофаг // Правда. — 1991. — 23 апреля; Лісовенко М. Куди дівати радіоактивне сміття? // Урядовий кур'єр.— 1993. — 21 жовтня. — С. 1; Близик Л. Ніде зберігати відпрацьоване ядерне паливо (Інтерв'ю з виконуючим обов'язки президента концерну «Укратоменергопром» Н.Р. Нугматуліним // Демократична Україна. — 1993. — 10 лютого.

[94] Бар'яхтар В., Бицький О., Боровий О., Карасьов В. Сучасне та майбутнє саркофага четвертого блока Чорнобильської АЕС // Ойкумена. — 1992. — № 2. — С. 79—80.

[95] Тугай Г. Туман над саркофагом // Демократична Україна. — 1992. — 12 грудня.

[96] Конкурс на ... саркофаг // Голос України. — 1992. — 18 липня. — С. 10.

[97] Цемко В. П., Новоторов А. С., Шостак Х. Б. Концепция эколого-экономической реабилитации и использования радиоактивного загрязнения земель // Проблемы землепользования в условиях реформирования экономики: Материалы Межгосударственной научно-практической конференции (Кацивели, 27—31 октября 1993 г.). В 3-х вып. Вып. 2. Проблемы экологизации землепользования и пути их решения. — К.: СОПС Украины АН Украины, 1993. — С. 108.

[98] Дорогунцов С. І. Не прожити без чистого довкілля // Рідна природа. — 1993. — № 4. — С. 5.

Васюта Сергій Іванович — провідний науковий співробітник Інституту педагогіки та психології професійної освіти Академії педагогічних наук України.

Предмет наукових досліджень — проблеми історії України, історичної екології на стику історії, політології та соціальної екології. Вивчає політичні та соціально-економічні проблеми історичного генезису і сучасного стану національної екологічної кризи.

Друковані праці: Історичний генезис і сучасний стан соціально-екологічних протиріч урбанізованих територій України. — Львів, 1995. — 11,5 д. а.; Українські Карпати: Природа. Історія. Економіка. Культура. — В 4-х тт. — Т. 2. Історія. — К.; 1989 (співавтор); Політологія: Методика комплексного вивчення вузівського курсу. — В 3-х чч. — К., 1991 (співавтор); Основи соціоекології: Навчальний посібник для вузів. — К., 1995 (співавтор); Екологічні проблеми сучасного села України // Історико-географічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. — К., 1994; До питання про стан екологічної кризи в Україні // Вісник львівського університету: Дослідження з історії України. Серія історична. Вип. 30. — Львів, 1995 та ін.

Т. П. Радугіна (Київ)

Чорнобиль: факти і документи

Історія України має не тільки «білі плями» середньовіччя, а й «темні плями» сучасності. Одна з них — Чорнобиль. Від трагічної дати — 26 квітня 1986 р. — нас відділяють 10 років. Дуже повільно під тиском громадськості правда Чорнобиля починає пробиватися першими паростками. Багато чого ще невідомо. Не зібрані у повному обсязі унікальні свідоцтва очевидців, ліквідаторів, учених, тих, хто володів усією інформацією, приймав помилкові, а часом злочинні рішення. Останнє слово залишиться за історією, яка правдиво висвітлить засекречені сторінки пекла Чорнобиля — цієї найбільшої за всю історію людства технологічної катастрофи.

У пам'ять 5-ї річниці трагедії Музей історії Києва відкрив виставку «Чорнобиль: факти і документи». Це була перша документальна виставка, на якій представлено більш як 500 експонатів. Усе це покалічені людські долі: листи загиблих, їх власні речі, щоденники, записи очевидців, фотографії, документи з грифом «секретно» або «цілком таємно», дійсні цифри і факти, котрі довгий час приховувалися. Відкриттю цієї виставки передувала серйозна копітка робота. Всі цінні свідчення зібрані ентузіастами — працівниками музею, які зустрічалися з ліквідаторами, родинами, що опинилися майже у центрі забрудненої території, побували у лікарнях Києва та Москви, на самій атомній станції, брали участь у всіх мітингах і конференціях, присвячених Чорнобилю, були запрошені на І з'їзд «Союзу «Чорнобиль» і встановили тісні контакти з цією організацією, куди періодично музей перераховує гроші на потреби хворих дітей — пожертвування відвідувачів Музею історії Києва. Дивно, що столична преса майже не згадує цю виставку, хоча про неї могло б знати набагато більше мешканців Києва.

Ця трагедія зачепила всі сторони життя країни, примусила по-новому подивитися на світ, який нас оточує, на нас самих. Як могло статися, що саме в Україні сталася найстрашніша і найбільша за всю історію людства ядерна катастрофа? Чому багато пов'язаних з її наслідками документів, які проходили з грифом «ДСК» (для секретного користування) і досі не стали відомими, а у зв'язку з цим не одержали і належної оцінки діяльності тих посадових осіб, котрі винуваті у замовчуванні фактів та брехливій інформації.

Документи виставки свідчать, що Чорнобиль — це жахливе породження радянської системи. На фоні лозунгів, рапортів про достроковий пуск, введення в експлуатацію тих чи інших важливих об'єктів, виконання та пе-

ревиконання 5-річних планів ця система спонукала людину на постійну жертовність — в ім'я чого?

Як могло статися, що багато з тих, хто став жертвами ядерної стихії, опинилися нині соціально незахищеними і насамперед діти? Наведемо рядки з деяких листів, які вже стали експонатами музею:

«Шановні працівники музею історії Києва! Прийміть щиру подяку за допомогу моєму сину. Не секрет, що у більшості випадків батьки тяжкохворих дітей залишаються один на один зі своїм горем. І все ж як часто, стоячи на самому краю жахливої безодні, коли тебе залишають останні сили, саме людська участь і доброта повертають до життя і боротьби за сина. Цьому є підтвердженням і ваша благородна справа — організація виставки «Чорнобиль: факти і документи» (З листа батьків Е. Дрильова).

«Шановні працівники Музею історії Києва! Я, мати Шеверенкова Андрія, дуже вдячна вам за ту матеріальну допомогу, яку ми отримали від вас. У нинішніх умовах ми з сином виявилися у тяжкому становищі. А ви єдина організація, котра нам допомогла. Велике спасибі».

«Дорогі працівники музею! Ми вдячні вам за співчуття у нашому непоправному горі. Вважаємо своїм обов'язком відгукнутися на ваш поклик і надсилаємо фотографію своєї улюбленої доньки Інночки Матвійчук. Інночка померла 30 жовтня 1990 р. внаслідок захворювання крові — гострого лейкозу, прохворівши 1 рік і 3 місяці».

«Вдячні вам, що не залишили нашого сина без уваги. Микола зараз почуває себе краще, ніж рік тому, тільки із зором стало гірше. В його школі у дітей зір погіршився і в багатьох збільшені щитовидки». (З листа батьків Миколи Ященка).

«На ваше прохання надсилаємо фотографію нашої доньки Катюші. Їй 10 років. Хворіє лейкозом уже третій рік. Хотілося б думати, що виставка не залишить байдужими людей з добрим і чуйним серцем, допоможе розхитати глуху стіну байдужості до нашого горя. Дівчинці потрібна пересадка кісткового мозку. Необхідний від'їзд за кордон, у країну, де це роблять. Катруся у нас — єдине дитя. Як допомогти доньці? Куди писати? Кого просити? Надіятися тільки на Бога?!»

У цих листах не тільки горе, біль та крик відчаю, а й наше обличчя, бо Чорнобиль став одночасно і мірилом моральних цінностей сучасного суспільства.

Перше офіційне повідомлення про аварію з'явилося в пресі тільки через 3 дні після того, що сталося, — 29 квітня. Воно було дуже коротким, розміщене на останній сторінці газети «Вечірній Київ» поруч з повідомленням Гідрометцентру. Ні про яку загрозу населенню не було і мови. Але документи виставки свідчать, що вже на той час високим інстанціям були відомі масштаби аварії та дійсна радіаційна обстановка. Заступник міністра охорони здоров'я України О. М. Касьяненко вже 30 квітня надіслав до Ради Міністрів доповідну записку, в якій, зокрема, говорилося, що у Києві 29—30 квітня різко збільшився гамма-фон з 50 до 1100—3000 мікрорентгенів за годину, що треба терміново вирішити питання про повідомлення населення Києва і Київської області. Проте керівні органи республіки не тільки не надали дозволу сповістити населення про велику небезпеку, а й зробили все необхідне, щоб приховати від людей правдиву інформацію.

Відбулися першотравнева демонстрація та велогонка миру. І тільки через 5 років їх проведення було визнано помилковим. У статті «Покарання невинуватих, нагородження непричетних» (Вечірній Київ, 22.2.91) міністр охорони здоров'я Ю. Спіженко констатував: «Найвизначніші рівні гамма-фону були зареєстровані 1 травня 1986 р., такий значно підвищений фон був протягом усього травня—червня 1986 року. Сьогодні ми можемо вважати, що еквівалентна доза, одержана за час демонстрації 1 травня 1986 р., оцінюється для дітей до 3 років у 0,3 бера, 4—6 років — 0,2 бера, 7—11 років — 0,16 бера, 12—15 років — 0,12 бера... Молодь міста дивилася велогонку і збиралася вздовж трас, одержуючи й збільшуючи свій «йодний

удар». Загальна доза опромінення киян, отримана переважно в той час, оцінюється в 2—3 млн. люд./бер, що може призвести до виникнення протягом 20 років 428—1712 пухлин, 40—60 уроджених генетичних відхилень».

На жаль, це «відкриття» зроблено занадто пізно. Які ж заголовки ми бачили у нашій пресі на той час? «Київ повнокровно живе і працює», «Сіють паніку і недовір'я», «Радіаційна обстановка стабілізувалась», в якій начальник Головного санепідемуправління Міністерства охорони здоров'я України М. С. Мухарський коментував, що якість питтєвої води повністю відповідає санітарно-гігієнічним вимогам, наявність довгоживучих радіонуклідів у відкритих водосховищах у 100—1000 разів нижча від нормативів, а що стосується радіоактивних речовин у м'ясі, рибі, молочній продукції, то їх кількість у 10—100 разів нижча від нормативів, існуючих у нашій країні та країнах Європи (Вечірній Київ, червень 1986 р.).

І це писала офіційна преса саме у той час, коли до керівних органів республіки кожного дня надходили відомості про кількість людей, які потрапляли до лікарень з ознаками променевої хвороби. З цими документами можна ознайомитися на виставці музею. Вже на 9 травня 1986 р., за даними Міністерства охорони здоров'я, на території України для обстеження у зв'язку із ситуацією на Чорнобильській АЕС звернулися 133 620 чол., з них 26 748 дітей. У 448 госпіталізованих встановлено діагноз — гостра променева хвороба, у тому числі — у 80 дітей. 7 травня 1986 р. до Ради Міністрів УРСР надійшов секретний лист за підписом голови Державної комісії. У ньому говорилося про те, що у Києві та інших районах України почалася «без всяких підстав» паніка серед населення, в результаті якої намітився масовий від'їзд громадян у різні райони країни та до Москви. У зв'язку з цим пропонувалося «посилити роз'яснювальну роботу і не розширяти від'їзд населення в інші райони України, в тому числі в Москву» (ВЧ-грама у Раду Міністрів УРСР від Голови Державної комісії Б. Є. Щербини).

А ось документи з грифом «секретно» за підписом міністра охорони здоров'я Романенка та його заступника Касьяненка на адресу Центрального комітету компартії України:

«За даними досліджень, у районі Дніпровського водозабору радіоактивна забруднюваність води 2 травня 1986 р. підвищилась і перевищила природний рівень у 100-1000 разів. Таким чином було встановлено високе радіоактивне забруднення акваторії Київського водосховища, що є джерелом питного водопостачання м. Києва» (3 травня 1986 р.).

Відомий англійський учений Ж. Медведєв у своєму виступі на І Міжнародній конференції по біологічних аспектах Чорнобильської аварії, яка проходила у с. Зелений Мис у 1990 р., зокрема, сказав, що СРСР не надав ніяких цифр про знищення радіоактивного молока. Й, дійсно, а які ж цифри могли надати, коли «забруднене» молоко не знищувалось, а направлялося на молокопереробні підприємства для вироблення вершкового масла, сирів та інших продуктів. Ось тільки деякі з тих документів, котрі має музей:

«Результати дозиметричного контролю свідчать про збільшення кількості молока з підвищеним вмістом радіонуклідних речовин, яке поставлялося на молокозаводи м. Києва. Так, якщо 2 і 3 травня було повернуто 15 т молока, то 8 травня ця кількість збільшилася до 117,2 т. По окремих заводах повернуто понад 50 % молока, що надходило на промпереробку».

(З доповідної записки Міністерства охорони здоров'я УРСР до Ради Міністрів УРСР. 8 травня 1986 р.).

«За наявними даними, на Києво-Святошинський міськмолзавод з господарств Вишгородського та Києво-Святошинського районів систематично надходить молоко з підвищеним вмістом радіоактивних речовин. Надходження забрудненого молока призводить до забруднення оточуючого й виробничого середовища, устаткування, тари, продукції, що випускається». В зв'язку з цим т. Мухарський — начальник Головного санепідемуправління республіки — пропонує Держагропрому направляти молоко «на молокопе-

реобні підприємства, минаючи молокозаводи м. Києва, для переробки на вершкове масло, сичугові сири та інші продукти». (З листа Головного санепідемуправління Міністерства охорони здоров'я УРСР до Держагропрому УРСР 20 травня 1986 р.).

Документи виставки, безумовно, посилюють наші почуття трагізму від того, що сталося, але вони є тільки своєрідним фоном, на якому приводиться хроніка драматичних подій 1986 р. Виставка «Чорнобиль: факти і документи» присвячена насамперед тим, хто став жертвами «мирного атома», тим, кого вже немає в живих. На чорному полотні цілий ряд фотографій померлих. Тут і ті, хто у рокову ніч з 25 на 26 квітня знаходився на прирченому IV блоці, і ті, хто прийшов на допомогу зміні № 5 ранком 26, і ті, хто ліквідовував наслідки аварії протягом усього 1986 року.

Хто ж вони? Жертви чи герої? Мабуть, і ті, й другі.

Першими, хто кинувся у смертельний бій з атомною стихією, були пожежники. Вічна їм пам'ять. Через пекло Чорнобиля пройшли у 1986 р. сотні тисяч чоловік. Головний тягар був тоді на військовій авіації, частинах та підрозділах хімічних військ. Це вони, зовсім молоді хлопці, за наказом, вручну зчищали від реакторного пального найбільш забруднені ділянки даху 3-го енергоблоку і машинний зал 4-го блоку, де були тисячорентгенні поля радіації. Їх робоча зміна тривала від 20 сек. до 1 хвилини. В майбутньому ті, хто залишився у живих, назвали себе «біороботами».

Поруч з ними були кінооператори та фотокореспонденти, які працювали також в умовах високої радіації. Завдяки їм світ побачив унікальні кінострічки та фотознімки. Серед них був і режисер української студії хронікально-документальних фільмів В. Шевченко. Йому належить перший фільм про трагедію «Чорнобиль: хроніка важких тижнів». На виставці — сторінки з щоденника, котрий вів В. Шевченко у зоні аварії та в лікарні, фотографії — кадри з фільму. Серед учених, які вже в перші дні виїхали у зону аварії, був й академік В. Легасов: «Коли ми під'їжджали до станції, вразило небо. Уже кілометрів за 8—10 до неї було видно малинову загравu... стало ясно, що з кратера 4 зруйнованого блоку виноситься досить потужний потік радіоактивних газів та аерозолей. Горів графіт, і кожна частинка його несла на собі досить велику кількість радіоактивних джерел... Проте ще вранці 27 квітня на вулицях міста можна було бачити і матерів, які везли в колясках дітей, і дітей, які гралися на вулиці... Мені тоді й у голову не приходило, що ми рухаємося назустріч події планетарного масштабу, події, яка, очевидно, ввійде навічно в історію людства, як виверження вулканів, загибель Помпеї чи що-небудь, близьке до цього». Це рядки із записів, які вчений зробив незадовго до своєї смерті.

О 6 годині ранку 26 квітня було вже госпіталізовано 108 чол. з працюючих на станції, а протягом дня — ще 24. Найбільш важкохворих 27 квітня відправили авіарейсом до Москви. У травні—червні 1986 р. у 6 клінічній лікарні Москви від гострого радіаційного опромінення померли 28 чоловік. У багатьох з них життя тільки починалося, й вони до останньої хвилини трималися, намагалися вижити в ім'я своїх рідних, своїх майбутніх, ще ненароджених дітей. Старший оператор В. Лопатюк так і не встиг побачити свою дитину, яка народилася через кілька днів після його смерті. На виставці експонуються три записки В. Лопатюка, які він написав в лікарні незадовго до смерті. Останню з них уже неможливо прочитати. Поруч дві фотографії, однакові за змістом — Матинський цвинтар у Москві з табличками, на котрих прізвища Лопатюка, Кургуза, Ситникова, Акимова... і місто Прип'ять — зовсім порожнє, з будинками, неначе табличками на великому цвинтарі.

Один з учасників тих небезпечних робіт В. М. Андрєєв так відповів на запитання спеціально розробленої музеєм анкети:

— Ваші перші почуття, коли Ви були піддані небезпеці?

— В першу чергу — сором та гіркота за наших командирів, які, за наказом, приховували дійсну дозу опромінення солдатів.

— Який епізод під час робіт у зоні аварії залишив найсильніший відбиток у Вашій пам'яті?

— Вихід на дах реактора та дозиметрична розвідка даху 3-го енергоблоку.

Хто з працюючих поруч з Вами викликав почуття особливої поваги і чому?

Всі мої друзі, живі й мертві, котрі пройшли зі мною через реактор. Своїх друзів ніколи не забуду, вони віддали своє життя у розквіті сил або стали інвалідами.

Чи існував контроль за дозами опромінення, одержаними Вами під час робіт?

Ні і ні. Всі дози, котрі нам ставили, були «фільчина грамота». Як опергрупа наказувала, таку дозу і ставили. Фактично кожного дня ми отримували в 10 разів більше.

— Наскільки змінився стан Вашого здоров'я?

— Постійно хворію з жовтня 1986 р. З 1988 р. — інвалід II групи. З моєї робочої групи всі також інваліди, а сімох вже нема серед живих.

Неможливо розповісти про всі матеріали виставки та події, які з ними пов'язані. Але на двох документах одного, дуже поважного відомства — Міністерства охорони здоров'я, хотілося б зупинитися. Перший — це лист начальника 3-го головного управління Міністерства охорони здоров'я СРСР Шульженка за № V-2617 від 27.06.1986 р. «Про посилення режиму секретності під час виконання робіт по ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС», яким передбачалося: «Пункт 4 — засекретити дані про аварію; пункт 8 — засекретити дані про результати лікування; пункт 9 — засекретити дані про ступінь радіоактивного ураження персоналу, який брав участь у ліквідації наслідків аварії».

Другий — наказ Міністерства охорони здоров'я УРСР від 16.10.1987 р.: «В ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС брала участь велика кількість населення, переважно чоловіки молодого віку. Згодом деяка кількість з них раптово померла. З метою вивчення причин смерті цих осіб та встановлення зв'язку смерті з фактом перебування в зоні ЧАЕС наказую: Створити при Мінздоров'я УРСР експертну комісію для вивчення причин смерті осіб, які брали участь у ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС».

Президент Л. Кравчук в інтерв'ю Музею історії Києва на запитання: «Які проблеми, на Ваш погляд, повинні бути вирішені у першу чергу?», відповів: «Чорнобиль...».

Результатом роботи Постійної комісії з питань чорнобильської катастрофи при Верховній Раді України було прийняття в лютому 1991 р. пакета законів, пов'язаних з Чорнобилем. Але треба, щоб вони ще і працювали, бо нерідко закони нашого життя існують тільки на папері. Проблеми Чорнобиля збільшуються, і про це не можна забувати: всі ми його заложники. Необхідно об'єднати зусилля вчених і спеціалістів усього світу, бо багато проблем, пов'язаних з Чорнобилем, вирішити одній країні неможливо. І в цьому питанні не повинно бути місця секретності та напівправді. Потрібна повна, неприкрита правда, спільна робота науковців і лікарів.

Коріння Чорнобильської трагедії: питання безпеки атомної енергетики мовою документів

Після Чорнобильської катастрофи 1986 р. в свідомості широких верств не тільки української, а й світової громадськості дуже гостро постало питання безпеки атомної енергетики. Ця трагедія примусила шукати відповіді на багато запитань і, зокрема, — в чому коріння та передумови катастрофи?

З'ясування її причин необхідне для майбутнього України, для ефективного розвитку її енергетики та промислового потенціалу.

Звичайно, гарантування безпеки в атомній енергетиці і, зокрема, в ході проектування, будівництва та експлуатації ЧАЕС — величезна проблема, яка ніколи ще не була об'єктом уваги істориків. Сподіваємось, що запропоновані увазі читачів документи * із збірника «Чорнобильська трагедія», підготовленого Інститутом історії України спільно з Центральним державним архівом громадських організацій України, зможуть хоча б частково відповісти на це — одне з найболючіших питань сучасності, стати пересторогою на нелегкому шляху розвитку енергетики.

Передумови аварії закладалися, як свідчить історія, самою системою організації державного життя колишнього СРСР. Як відомо, найбільш важливі рішення приймалися в Москві без будь-якого врахування потреб і можливостей регіонів, але на догоду «центру» вони підхоплювалися місцевим керівництвом. Зведення місцевих органів влади до рівня передавально-констатуючої та виконавчої ланки, ігнорування думки науковців у процесі розробки важливих питань, відсутність вимогливості щодо виконання визначених зверху завдань, фактична безвідповідальність керівників усіх рангів у ставленні до своїх обов'язків поступово сформували подвійний стандарт у суспільстві, що негативно позначалося на всіх сферах його життя.

Усі ці негаразди суспільного життя позначилися відповідним чином на долі ЧАЕС. Під керівництвом «батьків» РБМК-1000 — А. П. Александрова та М. А. Доллежаля було з «блиском» втілено традиційний підхід радянської економіки — ігнорування «дрібниць» (в даному разі ретельної розробки питань безпеки реактора) заради «великої мети» — здешевлення будівництва, хоча обидва вважалися фахівцями з питань безпеки атомної енергетики [1].

За виконанням усіх вимог, передбачених регламентами, правилами та нормами, що гарантували безпеку АЕС, стежив значний ряд інституцій. Здійснювався авторський нагляд проектувальників, контроль з боку відповідних підрозділів Міністерства енергетики і електрифікації та Держатомнагляду СРСР, органів народного контролю та безпосередньо дирекції будівництва. Однак їхні зауваження і пропозиції часто ігнорувалися на всіх рівнях [2].

Вибір майданчика під будівництво Чорнобильської атомної районної електростанції (як вона називалася за документами 1967 р.) рекомендувався Всесоюзним державним ордена Леніна проектним інститутом «Теплоелектропроект» Міністерства енергетики і електрифікації СРСР, який мав свої відділення в усіх регіонах колишнього Союзу. Правомірність свого вибору інститут аргументував можливістю виділити санітарну зону, забезпечити водопостачання та транспортне сполучення, а також малопродуктивністю земель, хоча вже тоді було відомо про наявність активного тектонічного розлому на цій території [3].

Дирекція будівництва Чорнобильської ДРЕС, яка почала працювати з 1 січня 1970 р., зіткнулася з характерною для соціалістичного способу виробництва неузгодженістю планування і відповідного матеріально-технічного, фінансового, кадрового забезпечення та наукового супроводу будіництва такого складного об'єкту, яким була атомна станція, що, безумовно, становило загрозу безпеці в ході будівництва, а в подальшому — в її експлуатації.

На прикладі будівництва Чорнобильської АЕС стає зрозумілим, що атомна станція — надзвичайно складний об'єкт, безпека якого залежить від чіткості й дисциплінованості, ретельності виконання будь-яких операцій на кожному етапі. Тому абсолютно логічним здається, що вже у 1971 р. в ході аналізу існуючої системи організації пусконалагоджувальних робіт на звичайних та атомних електростанціях Міністерство енергетики та електрифікації СРСР прийняло рішення про упорядкування цієї системи (див. док. № 1).

Безумовний інтерес становлять виявлені в архіві Виробничого об'єднання «Чорнобильська атомна електростанція» ** документи, що свідчать про намагання керівництва станції діяти за відповідними правилами, про його вимогливість до підлеглих підрозділів щодо виконання необхідного обсягу робіт з належним рівнем якості. Прикладами цього є док. № 2 про організацію гама-дефектоскопічного контролю зварних з'єднань та металу енергообладнання; документи № 6 та № 8 — звернення директора ЧАЕС В. П. Брюханова до управління будівництва та інших відповідних підрозділів з вимогами терміново вжити заходів для усунення недоробок, що різко знижували пожежну, ядерну та радіаційну безпеку енергоблоку № 3, та факторів, які спричиняли низьку культуру ведення будівельно-монтажних робіт.

Важливим фактором безпеки станції в ході її будівництва та експлуатації був необхідний рівень забезпечення матеріально-технічними ресурсами. Наведені документи (№ 7 та 9) свідчать про хронічні труднощі в цій сфері, про намагання керівництва станції в особі її директора подолати їх, звертаючись до вищих керівних інстанцій, і, зокрема, Міністерства енергетики та електрифікації СРСР.

Щодо впливу на хід робіт по спорудженню об'єктів атомної енергетики в Україні республіканських інстанцій, то тут можна назвати постанови ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР від 2 грудня 1971 р. та 14 квітня 1972 р. «Про заходи по розвитку атомної енергетики в Українській РСР на 1971—1980 рр.» та «Про хід будівництва Чорнобильської атомної електростанції» ***. Ці документи свідчать про поверховий, полегшений погляд на будівництво АЕС. Питання безпеки в них навіть не порушувалися, оскільки вся увага зосереджувалася на виконанні планових завдань як основного критерія оцінки діяльності трудових колективів. Показовою в цьому плані є також постанова Комітету народного контролю УРСР про недоліки в будівництві атомних електростанцій в Україні від 17 червня 1981 р. (док. № 4). Перераховуючи недоліки, зловживання, наводячи конкретні цифри і факти, народні контролери залишили поза увагою причини подібних явищ і жодним словом не згадали про проблему безпеки, хоча вона, безумовно, залежала від якості будівельно-монтажних та пусконалагоджувальних робіт. І те, що 3-й енергоблок ЧАЕС було введено в експлуатацію не в 1980 р., а у 1981 р., за що різко критикували начальника управління будівництва станції Кизиму, з точки зору сьогодення, можливо, є великим плюсом.

Більш конкретний і виважений підхід до питань безпеки АЕС простежується в документі Держатомнагляду СРСР (№ 3), який свідчить про прагнення цієї інстанції ввести робочий процес у жорсткі рамки існуючих регламентів, норм і правил, розроблених фахівцями і обов'язкових до виконання.

З точки зору подій, що відбулися на ЧАЕС у квітні 1986 р., надзвичайно важливою видається діяльність державних інституцій по забезпеченню пожежної та аварійної безпеки енергетичних комплексів. Документи, виявлені в архіві ВО «ЧАЕС» (№№ 5, 10, 11), свідчать про запровадження на різних рівнях таких традиційних форм роботи, як наради та конференції, які були заходами суто формальними.

Весь комплекс прорахунків як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, недостатня увага до питань безпеки на всіх етапах спорудження й функціонування ЧАЕС і спричинили Чорнобильську катастрофу — величезну трагедію українського народу. Більше 9 млн. га площі держави зазнало радіоактивного забруднення — це територія 12 областей України, де знаходяться 2294 населених пункти. У 1986 р. із 76 з них було евакуйовано 91,2 тис. осіб, а всього за 1986—1995 рр. із зони відчуження та обов'язкового (безумовного) відселення виїхали 142 тис. чол. На забруднених територіях залишилися ще 5852 родини, в тому числі 1426 — з дітьми. Однак найжахливішим наслідком Чорнобильської катастрофи у поєднанні із зростаючим техногенним навантаженням на оточуюче середовище та погіршенням

соціально-побутових умов життя більшої частини населення України є значні зміни стану його здоров'я. Якщо у 1987—88 рр. здоровими були названі 47 % дорослих і 53 % дітей, то в 1994 р. ці цифри знизилися, відповідно, до 23 та 27 відсотків. У цілому кількість потерпілих внаслідок катастрофи становить 3,2 млн. чол., в т. ч. близько 1 млн. дітей. Прогноз на майбутнє передбачає подальше погіршення ситуації: фахівці вважають, що найближчим часом ці показники збільшаться і становитимуть, відповідно, 3,7 та 1,5 млн. чол. [4].

У післяаварійний період питання безпеки ЧАЕС стало предметом особливої уваги відповідних установ. Тому неодноразово вона перевірялася працівниками Держпроматомнагляду СРСР, робилися зауваження і рекомендації щодо організації необхідного рівня безпеки. Крім того, силами науковців вирішувалися питання безпеки окремих об'єктів станції, зокрема «Укриття». Документи, що наведені (№ 12, 14 — див. Укр.іст. журн. № 4), розкривають багатоаспектність цієї проблеми, її надзвичайну важливість і складність.

Ситуація, що склалася, вимагає пильної уваги до атомної енергетики, глибокого аналізу її стану в цілому і питань безпеки, зокрема. Ми вважаємо, що доповідна записка Держатомнагляду СРСР до Ради Міністрів СРСР від 14 лютого 1990 р. «Про безпеку атомної енергетики» **** (див. Укр. істор. журн. № 4, док. № 13), безумовно, може бути корисною сьогодні в Україні. Відкинувши політичну заангажованість і зосередившись на суто фахових питаннях, керівники галузі при бажанні знайдуть в ньому необхідні орієнтири в роботі.

Чорнобильська трагедія стала серйозним фактором внутрішньої та зовнішньої політики: відбуваються дискусії навколо самого існування ЧАЕС, напрямів розвитку атомної енергетики та енергетики країни в цілому і, зрештою, шляхів реформування суспільного і державного життя. Показовий в цьому плані важкий переговорний процес уряду України та держав «великої сімки» — ініціаторів якнайшвидшого припинення експлуатації станції. Аргументи сторін на користь того чи іншого вирішення цієї проблеми, звичайно, мають базуватися на абсолютному знанні. Вирішувати долю ЧАЕС мають, безумовно, фахівці з урахуванням усього комплексу факторів як негативного, так і позитивного характеру, спираючись на історичний досвід, глибокі знання і розуміння процесів, що відбуваються в галузі.

Наведені документи переконливо спростовують твердження лідера російських комуністів Зюганова на прес-конференції під час перебування в Києві 26 лютого 1996 р. про те, що Україна у складі СРСР була суверенною державою. Навіть ця невелика добірка документів свідчить, наскільки наша країна була позбавлена можливості самостійно вирішувати свої проблеми, що і призвело до трагедії.

Передмова написана *Н. П. Барановською* та *П. П. Панченком*, документи підібрані *Н. П. Барановською*.

* Документи подаються в хронологічній послідовності, наводяться мовою оригіналу.

[1] Так, за редакцією академіка А. П. Александрова вийшла книга «Ядерная энергетика, человек и окружающая среда», за редакцією академіка М. А. Доллежаля — навчальний посібник для вузів «Основы радиационной безопасности атомных электростанций».

[2] Мається на увазі, зокрема, ряд документів фахівців Держатомнагляду СРСР кінця 70-х — початку 80-х рр. та доповідна 1985 р. інспектора з ядерної безпеки Курської АЕС О. О. Ядрихінського «Ядерна безпека реакторів РБМК», яка лише в лютому 1990 р. розглядалася на засіданні науково-технічної Ради Держатоменергонагляду СРСР.

[3] Про це свідчать документи архіву Президії Національної академії наук України та ряд публікацій, зокрема: Вісник Чорнобиля. — 1992. — № 26; 1996. — № 13—14.

** Архів ВО «ЧАЕС» неупорядкований, фонди його неповні, оскільки, за інформацією працівників архіву, частину документів поховано у 1986 р. в могильнику через високий рівень їх забрудненості.

*** Документи вміщено у збірнику «Чорнобильська трагедія».

[4] Чорнобиль триває: деякі статистичні дані // Вісник Чорнобиля. — 1996. — № 3—4. — С. 7.

**** Наводяться фрагменти. Повністю див. у збірнику «Чорнобильська трагедія».

№ 1

Рішення Міністерства енергетики та електрифікації СРСР про організацію і проведення пусконалагоджувальних робіт фізичного та енергетичного пуску АЕС, споруджуваних на території Союзу РСР

№ 61
г. Москва

29 липня 1971 р.

Утверждаю:
министр энергетики и электрификации СССР
П. Непорожний

1971 г.

Главатомэнерго, Главтехуправление, Главэлектромонтаж и Главниипроект, рассмотрев совместно с представителями Нововоронежской и Белоярской АЭС, ВТИ им. Дзержинского, ОРГРЭС, ВГПИ ТЭП и Главзагранэнерго существующую систему организации пусконаладочных работ по обычным и атомным электростанциям и объемы работ по пуску АЭС, определенные пятилетним планом и намечаемые на последующие пять лет, отметили:

Сложившаяся практика организации и координации пусконаладочных работ по АЭС и имеющийся состав пусконаладочных организаций не могут обеспечить выполнение пятилетнего плана ввода АЭС в части своевременного и качественного проведения пусконаладочных работ и осуществления физического и энергетического пуска АЭС сооружаемых в СССР и за рубежом при техническом содействии СССР.

В связи с увеличением числа вводимых АЭС в текущей пятилетке и необходимостью привлечения для этого новых и усиления существующих пусконаладочных организаций Минэнерго СССР и освоения ими всего комплекса пусконаладочных работ решили:

1. Для обеспечения своевременного и качественного выполнения пусконаладочных работ на АЭС Главатомэнерго организовать в 1971 г. в составе Нововоронежской и Белоярской АЭС цеха по наладке, испытаниям и пуску ядерных паропроизводительных установок АЭС (ЦНИП).

2. Возложить на ЦНИП Нововоронежской и Белоярской АЭС выполнение совместно с привлекаемыми пусконаладочными организациями, научным руководителем и главным конструктором по реакторным установкам АЭС следующих задач:

— осуществлять наладку и испытание оборудования и систем ядерных паропроизводительных установок Нововоронежской и Белоярской АЭС, в том числе после ремонта или реконструкции основного оборудования реакторных установок;

— обеспечивать руководство физическим и энергетическим пуском блоков этих АЭС с доведением их до проектных параметров;

— выполнять роль опорной базы для подготовки и стажировки кадров пусконаладочных организаций Минэнерго СССР и персонала ЦНИП других вновь строящихся АЭС;

— выделять необходимое количество специалистов для привлечения их к работам по пуску энергоблоков на других вновь строящихся АЭС с реакторами аналогичного типа.

3. Для обеспечения выполнения вышеуказанных задач ЦНИП Нововоронежской и Белоярской АЭС принять следующее распределение сфер обслуживания АЭС:

ЦНИП Нововоронежской АЭС

4-й блок Нововоронежской АЭС со сроком ввода	1972 г.
1-й блок Кольской АЭС » »	1973 г.
2-й блок » » » »	1974 г.
1-й блок Армянской АЭС » »	1974 г.
2-й блок » » » »	1975 г.
5-й блок Нововоронежской АЭС с реактором ВВЭР-1000 со сроком ввода	1976 г.

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн., 1996, № 3

АЭС ГДР Норд-1, 1-й блок со сроком ввода	1973 г.
» 2-й блок » »	1974 г.
АЭС НРБ «Козлодуй», 1-й блок » »	1974 г.
» » 2-й блок » »	1975 г.
АЭС «Ловииза» 1-й блок » »	1976 г.

ЦНИП Белоярской АЭС:

1-й блок Билибинской АТЭЦ со сроком ввода	1973 г.
2-й и 3-й блоки » » » »	1974 г.
4-й блок » » » »	1975 г.
1-й блок Курской АЭС » »	1975 г.
1-й блок Чернобыльской АЭС » »	1975 г.
3-й блок Белоярской АЭС с реактором БН-600 со сроком ввода	1976 г.

5. Возложить на ОРГРЭС:

— комплексное проведение пусковых и наладочных работ по тепломеханическому оборудованию машзалов АЭС, включая турбины, турбогенераторы, питательные и конденсатные насосы, системы циркуляционного водоснабжения турбин, системы маслоснабжения и вспомогательное турбинное оборудование, градирни, в том числе воздушные вентиляторные градирни Геллера, химводоочистки для приготовления добавочной воды;

— проведение наладки, испытаний и освоение головных и опытно-промышленных образцов электрооборудования АЭС...

6. Дирекциям пусковых АЭС при проведении физического и энергетического пуска блоков АЭС привлекать организации — научного руководителя ядерных паропроизводительных установок и главного конструктора реакторов — для осуществления научно-технического руководства проведением пусков реакторных установок с доведением их параметров до проектных мощностей и с обеспечением контроля за ядерной безопасностью и для авторского надзора по реакторным установкам АЭС...

10. Поручить ВТИ им. Дзержинского совместно с ОРГРЭС, Нововоронежской и Белоярской АЭС и с привлечением организаций — научных руководителей ядерных паропроизводительных установок с реакторами ВВЭР, РБМК и ЭГП-6 и главных конструкторов этих реакторов разработать типовые программы пусконаладочных работ, физического и энергетического пусков и освоения проектной мощности АЭС. В программах указать последовательность пусковых работ и потребность в типовой и нестандартной пусконаладочной аппаратуре, расчет продолжительности пусковых операций и потребность в кадрах с указанием специальности, квалификации и опыта работы.

Указанные программы должны опираться на имеющийся опыт пусконаладочных работ действующих АЭС.

Типовые программы пусков представить на утверждение в Главтехуправление и Главатомэнерго в следующие сроки:

по АЭС с реактором ВВЭР	I полугодие 1972 г.
по АЭС с реакторами РБМК	II полугодие 1973 г.
по АЭС с реакторами ЭГП-6	II полугодие 1972 г.

13. Считать необходимым регулярно направлять на Нововоронежскую и Белоярскую АЭС своих специалистов на стажировку по пусконаладке и для изучения действующего оборудования, для чего в месячный срок сообщить свои предложения по составу направляемых специалистов.

Главатомэнерго согласовать с организацией п/я В-2250 возможность ознакомления и стажировки специалистов пусконаладочных организаций Минэнерго СССР на Ленинградской АЭС.

Начальник Главатомэнерго *А. Григорьянц*
Начальник Главтехуправления *Л. Трубицын*
Начальник Главниипроекта *А. Трощский*
Начальник Главэлектромонтажа *С. Астяшкевич*

Архів Виробничого об'єднання «Чорнобильська атомна електростанція» (далі ВО «ЧАЕС»)

№ 2

Наказ дирекції будівництва Чорнобильської АЕС про організацію контролю за використанням радіоактивних матеріалів і роботою устаткування

№ 7 5 вересня 1972 р.
пос. Припять

В соответствии с требованиями «Санитарных правил работы с радиоактивными веществами и источниками ионизирующих излучений» № 333-60 и «Санитарных правил по промышленной гамма-дефектоскопии № 448-63» и на основании выписок из журнала проверок знаний персонала специализированных групп электростанций службы металлов и сварки РЭУ «Киевэнерго» от 19 апреля и 15 августа 1972 г.

приказываю:

1. Назначить руководителем работ по промышленной гамма-дефектоскопии и ответственным за получение, хранение и выдачу гамма-источников, а также за постоянным надзором за соблюдением инструкций по эксплуатации промышленных гамма-дефектоскопов — старшего инженера лаборатории металлов тов. Клинишева Гарри Петровича.

2. Допустить к самостоятельному контролю сварных соединений и металла энергооборудования методами промышленной гамма-дефектоскопии слесарей-операторов лаборатории металлов тт. Гиренко Виктора Михайловича и Березняцкого Валерия Петровича.

Контроль за исполнением настоящего приказа возложить на Главного инженера дирекции строящейся Чернобыльской АЭС тов. Акинфиева Вячеслава Павловича.

Директор строящейся Чернобыльской АЭС: *В. Брюханов*

Архів ВО «ЧАЕС», ф. 10, оп. 1, спр. 18. Оригінал.

№ 3

Попередження головного державного інспектора з ядерної безпеки СРСР директорам АЕС про експериментальні роботи в активних зонах реакторів

№ И-9/50 5 березня 1981 р.
г. Москва

Директору Курской АЭС *т. Горелихину В. К.*
пос. Курчатов, Курской обл.
Копия: Директору Чернобыльской АЭС *т. Брюханову В. П.*
пос. Припять, Киевской обл.
Директору Ленинградской АЭС *т. Луконину Н. Ф.*
г. Сосновый Бор, Ленинградской обл.
Заместителю руководителя НИКИЭТа *т. Емельянову И. Я.*
г. Москва

Как стало известно из пояснительной записки «Система стержне-жидкостного регулирования», в реакторах 1-го и 2-го блоков руководимой Вами АЭС испытываются опытные механизмы С-ЖР без соответствующего разрешения Госатомнадзора СССР. Тем самым Вами нарушены пункты 1.4.7 «Общих положений обеспечения безопасности атомных электростанций при проектировании, строительстве и эксплуатации» и п. 3.1.12 ПБЯ-04-74.

Обращаю Ваше внимание на недопустимость подобного в дальнейшем и прошу Вас выполнять требования, изложенные в вышеупомянутых документах.

Н. И. Козлов

Архів ВО «ЧАЕС», 1981 р., спр. 01-27. Оригінал.

№ 4

Постанова Комітету народного контролю УРСР про недоліки у будівництві атомних електростанцій в Україні

№ К-9-2 17 червня 1981 р.

О серьезных недостатках в строительстве Южноукраинской, Чернобыльской и Ровенской атомных электростанций

1. Проверкой установлено, что задания партии и правительства об усилении работ на строительстве атомных электростанций выполняются неудовлетворительно. Допущено значительное отставание в сооружении производственных, социально-культурных, бытовых объектов и жилых домов, многие из которых вводятся в действие с нарушением плановых сроков. Имеют место факты искажения отчетных данных о выполненных объемах работ, расточительного расходования государственных средств, бесхозяйственности в хранении неустановленного оборудования.

Руководители Управления строительства Южноукраинской АЭС (начальник т. Соседенко) и треста Донбассэнергострой (управляющий т. Литвинцев) не уделяют должного внимания вопросам улучшения организации строительного производства, в результате чего систематически не выполняются планы строительно-монтажных работ. В 1980 г. выполнение по генподряду составило 75 %, за 5 месяцев с. г. — 90 %. За этот период выявлены приписки к выполненным объемам работ на сумму 309 тыс. руб. Большое отставание допущено на строительстве жилья, объектов здравоохранения, торговли и соцкультбыта. В нарушение действующего положения за три предложения, которые в действительности не являются рационализаторскими или не внедрены, незаконно выплачено 10 тыс. руб. вознаграждений и премий. Трестом допускались многочисленные корректировки планов, зачастую с нарушением установленных сроков.

Из-за бесхозяйственности, допущенной руководством дирекции строящейся Южноукраинской атомной электростанции (директор т. Фукс), разукомплектованы и пришли в негодность 200 новых бытовых электроплит на сумму 20 тыс. руб., а также 8 щитов ЩО-70. Покрылись ржавчиной и частично разукомплектованы 40 вентиляторов, компрессор для холодильной камеры и другое оборудование.

Управление строительства Чернобыльской АЭС (начальник т. Кизима), треста Южатомэнергострой (управляющий т. Яковенко) в прошлом году не выполнило задание по вводу в действие энергоблока. С большим отставанием ведутся строительно-монтажные работы и в текущем году: на 1,5—2 месяца отстают от графика работы по главному корпусу, азотно-кислородной и дизельгенераторной станциям, хранилищу жидких и твердых отходов, техническому водоснабжению и другим объектам. Не выполняются плановые задания по вводу объектов жилищного и соцкультбытового назначения. Затянулось строительство родильного дома, кафе-столовой, санэпидстанции, ряда магазинов и других. В построенном здании холодильника для хранения мясной и рыбной продукции еще в 1975 г. в основном было смонтировано технологическое оборудование. Однако из-за непринятия мер по окончанию работ часть оборудования разукомплектована или повреждена. В результате неудовлетворительной сохранности изделий и материалов при транспортировке и разгрузке свыше 1 тыс. $м^3$ железобетонных конструкций, 1,5 тыс. керамических труб различных диаметров и длины пришли в негодность.

Управление строительства Ровенской АЭС (начальник т. Смоктий) треста Южатомэнергострой неудовлетворительно осуществляет строительство ряда объектов торговли и бытового назначения. Сорван ввод в действие двух общежитий, склада промышленных и продовольственных товаров ОРСа, профилактория и прачечной с химчисткой. Имели место случаи выплаты авансовой премии за работы, выполненные не в полном объеме или с

нарушением сроков. На складах стройки неудовлетворительно хранятся строительные материалы и оборудование.

2. Обязать управляющих трестами Донбассэнергострой т. Литвинцева П. Т. и Южатомэнергострой т. Яковенко А. Д. принять меры по устранению недостатков в строительстве и обеспечению своевременного ввода в действие объектов производственного, социально-культурного и бытового назначения, а также жилья на Южноукраинской, Чернобыльской и Ровенской атомных электростанциях.

О результатах доложить Комитету в ноябре 1981 г.

3. За систематическое невыполнение плана строительно-монтажных работ, срыв ввода в действие жилья, объектов здравоохранения и торговли, приписки невыполненных объемов работ начальнику управления строительства Южноукраинской АЭС т. Соседенко Г. В. объявить строгий выговор.

В частичное возмещение ущерба, причиненного государству в связи с допущенным излишеством в расходовании средств на выплату премий и вознаграждений, произвести денежный начет на т. Соседенко Г. В. в размере двух месячных окладов — 700 руб.

Бухгалтерии управления строительства Южноукраинской АЭС удерживать ежемесячно по 20 % заработной платы с т. Соседенко Г. В., начиная с 1 июля 1981 г., до полного погашения начета и перечислять взысканные суммы в доход союзного бюджета.

Контроль за своевременным взысканием и перечислением сумм денежного начета возложить на финансовый отдел исполкома Арбузинского районного Совета народных депутатов Николаевской области.

4. За непринятие мер по усилению работ на строительстве Южноукраинской АЭС, бесконтрольность в расходовании денежных средств на выплату премий и вознаграждений управляющему трестом Донбассэнергострой т. Литвинцеву П. Т. объявить выговор.

5. За невыполнение установленных планов по строительству и вводу в действие объектов производственного и соцкультбытового назначения, неудовлетворительное хранение оборудования, строительных материалов и конструкций начальнику управления строительства Чернобыльской АЭС т. Кизиме В. Т. объявить выговор.

6. За необеспечение ввода в действие пусковых объектов торговли и соцкультбыта, допущенную бесхозяйственность в хранении материалов и оборудования, нарушения в расходовании средств на выплату авансовых премий начальнику управления строительства Ровенской АЭС т. Смоктию И. П. объявить выговор.

7. Поручить Арбузинскому районному КНК Николаевской области и Припятскому городскому КНК Киевской области рассмотреть вопрос об ответственности должностных лиц дирекции Южноукраинской АЭС и управления строительства Чернобыльской АЭС, по вине которых допущены факты бесхозяйственности в хранении оборудования и строительных материалов.

8. Контроль за выполнением данного постановления возложить на отдел тяжелой промышленности Комитета.

Председатель комитета ***В. С. Куцевол***

Архів ВО «ЧАЕС», 1981 р., спр. 01—27. Оригінал.

№ 5

Телетайпограма Міненерго СРСР керівництву ЧАЕС про участь у всесоюзній науково-практичній конференції з проблем забезпечення пожежної безпеки енергетичних комплексів

Из Москвы 26 жовтня 1981 р.

Припять, Чернобыльская АЭС, Брюханову

17, 18 ноября в Свердловске МВД СССР совместно с Минэнерго СССР проводит всесоюзную научно-практическую конференцию по проблеме обеспечения пожарной безопасности энергетических комплексов, атомных электростанций и предупреждению пожаров от электроустановок. Конференция проводится на уровне руководителей и заместителей предприятий и организаций.

Вашей организации выделяется один пригласительный билет.

Просим до 29 октября сообщить в управление пожарной безопасности, ВОХР и ГО Минэнерго СССР должность и фамилию.

№ 54/32, заместитель председателя оргкомитета, заместитель начальника управления пожбезопасности ВОХР и ГО Минэнерго СССР *Д. А. Замыслов*

Архів ВО «ЧАЕС», 1981 р., спр. 90-26, телетайпограма.

№ 6

Лист директора ЧАЕС до начальника управління будівництва станції про термінові заходи щодо проведення незавершених будівельно-монтажних робіт на енергоблоці № 3

02/5392 20 липня 1982 р.

Начальнику УС ЧАЭС *т. Кизиме В. Т.*
г. Припять

При этом направляю Вам «Перечень проектных строительно-монтажных недоделок» по энергоблоку ст. № 3 Чернобыльской АЭС по состоянию на 20.06.82 г.

Прошу принять срочные меры к их устранению, как это было обусловлено при подписании актов рабочей комиссии и ГПК.

Имеющиеся недоделки резко снижают пожарную, ядерную и радиационную безопасность энергоблока ст. № 3, ухудшают условия труда эксплуатационного и ремонтного персонала, не позволяют ремонтировать «грязное» технологическое оборудование в специализированной мастерской.

Директор ЧАЭС *В. П. Брюханов*

Архів ВО «ЧАЕС» 1982 р., спр. 01-21. Оригінал.

№ 7

Звернення дирекції ЧАЕС до Міненерго СРСР про збільшення фондів на будівельні матеріали й прискорення терміну їх постачання

Не пізніше березня 1983 р.
Министру энергетики и электрификации СССР т. *Непорожнему П. С.*
103074, Москва, К-74, Китайский пр., 7

На протяжении всего эксплуатационного периода Чернобыльской АЭС, т. е. с 1977 г., администрация атомной электростанции принимает меры по устранению дефектов, образовавшихся после сдачи в эксплуатацию первого

блока АЭС [по] кровле машинного зала. Но принимаемые меры не привели к желаемым результатам и течи кровли машзала с каждым годом увеличиваются, что грозит в отдельные периоды года, при обильных атмосферных осадках, аварийным остановом как основного, так и вспомогательного оборудования.

Администрация из года в год для проведения ремонтов кровли машзала, а также кровель жилых зданий г. Припяти с жилым фондом более 450 тыс. м^2 жилья заказывает битумные мастики и мягкую кровлю, но при распределении фондов удовлетворяется потребность лишь на 20—30 %. А в 1983 г. из потребного количества в 250 т битума МБ-4 выделено лишь 40 т, и то на четвертый квартал 1983 г., тогда как к этому периоду ремонтные работы должны быть законченными. Все меры по приближению фондов с IV квартала на II или III кварталы не увенчались успехом.

А поэтому убедительно прошу дать указание срочно оказать помощь в выделении достаточного количества битума МБ-4 на II и III кварталы 1983 г.

Не лучше обстановка и по выделению других видов строительных материалов, как лакокрасочные материалы, сантехнические изделия, лесоматериалы, облицовочные фасадные и фундаментные плитки, линолеум для полов, горючесмазочные материалы для автотракторной техники и другие виды материалов, без которых не представляется возможным содержать в нормальном состоянии предприятия соцкультбыта, такие как медсанчасть 126, школы, детские сады и ясли, Дом культуры, кинотеатр, пионерский лагерь «Сказочный» на 640 мест, плавательные бассейны, жилой фонд, библиотеки, гостиницу, предприятия ОРСа и целый ряд других объектов.

Прошу Вас оказать посильную помощь в выделении достаточного количества вышеуказанных материалов для устранения имеющихся недостатков, порождающих множество жалоб трудящихся вплоть до правительственных органов.

Директор *В. П. Брюханов*

Архів ВО «ЧАЕС», 1983 р., спр. 01-22. Копія.

№ 8

Лист директора ЧАЕС В. Брюханова до будівельних підрозділів з приводу несприятливих умов для проведення монтажних робіт

№ 02/4306

20 вересня 1983 р.

Зам. начальника управления треста ЮТЭМ т. *Токаренко В. П.*
г. Припять
Начальнику Чернобыльской МУ ЮТЭМ т. *Дейграфу В. Д.*
г. Припять

Еще раз обращаю Ваше внимание на низкую культуру ведения монтажных работ и несоблюдение сохранности оборудования на блоке Б.

Кроме помещений 208/9-16, везде монтаж проводится в захламленных или полузатопленных помещениях. Несмотря на многократные письменные и устные напоминания, предупреждения, мер практически никаких не принимается.

Особенно тревожно, что такое отношение наблюдается к трубопроводам КМПЦ и реактору. Так, до сих пор не защищены крылья трубопроводов КЦТК на плато реактора, абсолютно никаких мер не принимается по защите труб ПВК при сварочных работах. Залита бетоном и раствором арматура питательного узла.

И самым горячим желанием сокращения сроков работ нельзя оправдать низкое качество монтажа.

Директор ЧАЕС *В. П. Брюханов*

Архів ВО «ЧАЕС», 1983 р., спр. 01-21. Оригінал.

№ 9

Звернення дирекції ЧАЕС до Союзатоменерго з проханням про поліпшення матеріально-технічного забезпечення станції

01/7802

5 жовтня 1983 р.

Начальнику ВПО Союзатомэнерго т. *Веретенникову Г. А.*
г. Москва

Из года в год Чернобыльская АЭС им. В. И. Ленина испытывает острые затруднения по снятию показаний режимов работы технологического оборудования из-за отсутствия узлов УПС, т. е. стержней для самозаписывающей аппаратуры.

1. По имеющимся у нас точным сведениям, эти узлы производят предприятия Министерства приборостроения и автоматизации средств управления Союзоргтехника. По предварительным связям нам стало известно, что если Министерство энергетики и электрификации СССР выйдет с письмом и расчетами в вышеуказанное министерство, то вопрос обеспечения узлами (стержнями) УПС будет решен. Наша годовая потребность — 17—20 тыс. шт.

Для справки сообщаем номер телефона в г. Москве: 229-79-56 — Попов Глеб Ильич — работник Союзоргтехники, который подробно может сообщить [сведения] по этому вопросу.

2. Кроме того, в течение 1981—1983 гг. не решается вопрос обеспечения ЧАЭС цеалитом, который необходим для очистки гелия. Природный цеалит, ранее рекомендованный работниками ВПО для очистки от CO_2, непригоден, т. е. он не очищает гелий от CO_2. А поэтому сообщаем, что в СССР производит цеалит Министерство нефтяной промышленности, изготовитель — Салаватский ордена Ленина нефтехимический комбинат им. 50-летия СССР.

По нашим сведениям, вопрос приобретения цеалита может решить Минэнерго СССР по прямым связям с Министерством нефтяной промышленности. Наша острая потребность составляет 8,5 т цеалита.

Директор *В. П. Брюханов*

Архів ВО «ЧАЕС», 1983 р., спр. 01-22. Оригінал.

№ 10

Запрошення Київенерго начальнику диспетчерської служби Чорнобильської станції взяти участь у нараді та протиаварійному тренуванні

10 квітня 1984 р.

Киевэнерго
Гл. инженеру ЧАЭС

24 апреля 1984 г. в 10.30 в ПЭО Киевэнерго состоится совещание с руководящим оперативным персоналом энергосистемы.

25 апреля состоится показательная протиаварийная тренировка в Киевском правобережном ПЭС.

Прошу откомандировать на 24 и 25 апреля 1984 г. в ПЭО Киевэнерго начальника диспетчерской службы ПЭС (старшего начальника смены станции) для участия в работе совещания и в показательной противоаварийной тренировке.

Грекало(*)

Архів ВО «ЧАЕС», 1984 р., спр. 01-23. Телетайпограма.

* На документі позначка: «Тов. Фомину Н. М. Послать некого!».

№ 11

Телетайпограма Міненерго СРСР керівництву ЧАЕС з вимогою пояснити причини відсутності представника станції на нараді з пожежної безпеки

31 травня 1984 р.

Москва
Припять, Чернобыльская АЭС, *Брюханову.*

Для доклада руководству министерства сообщите причину отсутствия одного из руководителей вашего предприятия на совещании по совершенствованию пожарной безопасности на объектах Минэнерго СССР и невыполнение телетайпограммы от 04.05.84 № 54/34-32.

Начальник управления пожарной безопасности военизированной охраны и гражданской обороны Минэнерго СССР *Н. С. Назаревский*

Архів ВО «ЧАЕС», 1984 р., спр. 01-23. Телетайпограма

(Далі буде)

ISSN 0130-5247. Укр. іст. журн., 1996, № 3

З історії другої світової війни

В. С. Коваль (Київ)

Невідомий варіант плану «Барбаросса»

Серед найважливіших документальних джерел з історії другої світової війни особливе місце належить директивам верховного командування збройних сил нацистської Німеччини (ОКВ). На те є дві головні причини. По-перше, саме Німеччина готувала й розв'язала війну в Європі і понад три роки утримувала стратегічну ініціативу, тобто нав'язувала іншим державам свою волю, визначала напрям розвитку основних світових подій; на всіх етапах війни вона була основною силою фашистського блоку. Другою причиною є змістовий характер директив ОКВ, зумовлений тоталітарною природою нацистської держави, диктаторською владою Гітлера, яка мало чим поступалася перед владою Сталіна в Радянському Союзі.

У руках Гітлера була зосереджена вся верховна політична і військова влада в країні: його воля спрямовувала всі зусилля могутньої держави та її збройних сил. На основі вказівок Гітлера, як верховного головнокомандувача, ОКВ складало проект «директиви фюрера». В разі необхідності цей проект надсилався у штаби головнокомандувань армії, авіації та флоту, котрі могли вносити до нього свої пропозиції. Далі ОКВ розробляло остаточний варіант проекту директиви і доповідало його Гітлерові. Той робив свої остаточні виправлення та підписував документ. Іноді директиву підписував від імені Гітлера начальник ОКВ генерал-фельдмаршал Кейтель. Тоді вона починалася словами «Фюрер наказав...».

У директивах ОКВ формулювалися великі стратегічні завдання, вказувалися шляхи й засоби їх здійснення. Поки війна велася за межами Німеччини, директиви стосувалися зарубіжних країн і відображали всі етапи нацистської агресії. Їх стиль повинен був не залишати місця для сумніву: воля фюрера назавжди вирішує долю держав і народів.

* * *

18 грудня 1940 р. Гітлер підписав підготовлену верховним командуванням вермахту директиву № 21 про напад на Радянський Союз. У ній, зокрема, вказувалося: «Німецькі збройні сили повинні бути готові ще до закінчення війни проти Англії розбити Радянську Росію в ході швидкої кампанії («Випадок Барбаросса»)»[1].

За директивою, німецька армія мала спрямувати для нападу на Радянський Союз «усі з'єднання, які вона має у своєму розпорядженні». Лише мінімальну кількість їх дозволялося залишити на окупованих територіях країн Заходу на випадок «несподіваних нападів» з боку Англії. Авіація повинна була вивільнити для Східної кампанії такі сили, що з їх підтримкою «сухопутні війська будуть спроможні швидко завершити наземні операції». Разом з тим перед нацистською авіацією ставилася вимога надійно прикрити з повітря від ударів англійських бомбардувальників «всі театри воєнних дій та райони розташування нашої воєнної промисловості», а також забезпечити «неослабну» боротьбу проти Англії, особливо проти її морського довозу. Основні сили флоту, як і раніше, зосереджувалися проти Англії. Директива вимагала всі приготування до нападу на Радянський Союз

закінчити до 15 травня 1941 р. «Вирішальне значення має те, щоб наш намір напасти не став відомий».

«Загальний задум» кампанії: «Основні сили російської армії, розміщені в Західній Росії, будуть знищені сміливими операціями, які вестимуть глибоко проникаючі танкові клини». Відступу боєздатних радянських військ у глиб Росії не можна допустити, підкреслювалося у директиві. «Кінцевою метою операції є створення бар'єру проти Азіатської Росії по загальній лінії Волга—Архангельськ. У разі необхідності останній промисловий район Росії на Уралі можна буде знищити авіацією».

Наступати мали три групи армій: дві — між Балтійським морем та Прип'ятськими болотами, третя — на Україні. Центральна група армій «має завдання наступати потужними танковими та моторизованими з'єднаннями з району Варшави та на північ від неї і розтрощити ворожі сили в Білорусії. Це дозволить сильним частинам рухомих військ повернути на північ й у взаємодії з північною групою армій, що наступатиме з Східної Пруссії у загальному напрямі на Ленінград, знищити сили ворога, які діятимуть у Прибалтиці. Тільки після виконання цього першочергового завдання, яке мусить включати зайняття Ленінграда та Кронштадта, буде продовжено наступ з метою взяття Москви — важливого центру комунікацій та воєнної промисловості.

Лише несподівано швидкий розвал російського опору міг би виправдати і водночас досягнути обидві цілі».

Про завдання нацистських військ в Україні у директиві № 21 говорилося: «Група армій, що діятиме на південь від Прип'ятських боліт, повинна концентричною операцією значними силами з обох своїх флангів знищити всі російські війська в Україні на захід від Дніпра. Головний удар буде завдано з району Любліна у загальному напрямі на Київ, тоді як війська, розміщені в Румунії, здійснюватимуть широкий оточуючий маневр через нижній Прут. Завданням румунської армії буде стримувати російські війська у проміжному районі»[2].

Це означало, що війська агресора наступатимуть на Україну двома клинами — з району на північ від Карпат і на крайньому південному фланзі, з Причорномор'я, беручи у величезні кліщі радянські війська у Молдавії та на Правобережній Україні.

За оперативним планом «Барбаросса», розробленим генштабом сухопутних сил на основі директиви № 21, війська групи армій «Південь» було розділено на два угруповання. На лівому фланзі, у районі на північ від Карпат, — 6-та і 17-та польові (загальновійськові) армії та два корпуси 1-ї танкової групи. Південний фланг, в Румунії, біля гирла Пруту, — 12-та німецька польова армія та один корпус 1-ї танкової групи. Одночасними зустрічними ударами південного і північного танкових клинів гітлерівське командування розраховувало оточити усі радянські війська на Правобережній Україні. На польові армії покладалося завдання швидко просунутися за танковими корпусами, ущільнити кільце, розчленувати й ліквідувати оточені радянські війська[3].

400-кілометровий проміжок між північним і південним угрупованнями групи армій «Південь» мали заповнити румунські частини. Їх завданням було скувати з фронту радянські війська, охоплювані з флангів німецькими танковими кліщами.

* * *

Україна знаходилася на правому фланзі гітлерівської агресії проти СРСР. У більш широкому стратегічному розумінні правим флангом німецького «Східного походу» разом з Румунією був і Балканський півострів. Воєнні дії, що мали місце на Балканах навесні 1941 р., безпосередньо впливали на дії Гітлера на сході. Зокрема, вони унеможливили початок «Барбаросси» у момент, передбачений директивою ОКВ № 21. Це — одна з причин провалу грандіозного задуму силою зброї встановити німецьке па-

нування на всьому просторі від Атлантики до Уралу, задля чого, власне, Гітлер розв'язав другу світову війну. Отже, слід, хоч би коротко, спинитися на балканських подіях того часу та на їх місці у директивах ОКВ. Події розвивалися так.

У жовтні 1940 р. Б. Муссоліні, фашистський диктатор Італії, звабливий блискавичними перемогами Гітлера над країнами Західної Європи, вчинив із загарбаної ним Албанії напад на Грецію. Себе він вважав уже володарем Балкан. Гітлер марно намагався завадити виникненню непотрібного йому перед походом на Схід додаткового театру війни на півдні Європи. Вийшло якнайгірше: замість швидкої перемоги італійська армія зазнала поразки, греки вступили на територію Албанії, до грецького порту Салоніки у грудні 1940 р. прибули англійські військові підрозділи з Африки. Для Гітлера створилася потенційно загрозлива ситуація — з аеродромів Греції англійська авіація могла бомбардувати румунські родовища нафти, без якої Німеччина не змогла б воювати.

13 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву ОКВ № 20 про напад на Грецію. Директива передбачала створення у Південній Румунії групи німецьких військ загальною чисельністю 24 дивізії, щоб «з настанням сприятливої погоди — імовірно у березні — спрямувати цю групу військ через Болгарію для окупації північного узбережжя Егейського моря і, якщо буде необхідно, усієї континентальної Греції (операція «Маріта»). Ми можемо покластися на болгарську підтримку».

У директиві № 20 також підкреслювалося: «Після завершення операції «Маріта» головні сили задіяних у ній військ будуть виведені для нового використання». Це означало, що їх буде використано у війні проти Радянського Союзу: іншої великої операції не планувалося. Гітлер й без того порозкидав свої війська по всій Західній Європі. Це зумовлювало тісний зв'язок і взаємозалежність дій агресора на різних театрах.

* * *

17 березня 1941 р. начальних генштабу німецьких сухопутних сил генерал Ф. Гальдер доповідав Гітлерові про хід підготовки операцій «Маріта» та «Барбаросса». Фюрер дав докладні вказівки з обох питань. Щодо «Маріти», котра розглядалася першою, він заявив, що остаточною метою нападу на Грецію буде встановлення німецького панування у повітрі над Східним Середземномор'ям. Це означало необхідність завоювання не тільки власне Греції, а й її численних островів. Далі Гітлер говорив про можливі дії проти Туреччини, котру англійці посилено втягали до антинімецького союзу. Почувши усе це, Гальдер записав у своєму службовому щоденнику: «Висновок: Не можна розраховувати на використання в операції «Барбаросса» тих військ, які призначено для операції «Маріта».

Після того Гітлер дав вказівки про операцію «Барбаросса»:

«а. Ми повинні з самого початку домогтися успіху. Будь-які невдачі неприпустимі»[4].

Центральна стратегічна ідея плану «Барбаросса» полягала в тому, щоб у перші ж тижні бойових дій розбити основні сили Червоної армії і тим самим відразу визначити кінцевий результат війни. Ця ідея випливала з переконання, що головні сили Червоної армії розміщені на території між західним кордоном СРСР та лінією Д-Д (річок Західна Двина — Дніпро). «На наших кордонах, — писав Гітлер у листі до Муссоліні 21 червня 1941 р., — стоять усі наявні російські війська»[5].

Ця хибна оцінка зумовила відповідний прогноз ходу війни на Сході, який розробили Гітлер та його генерали. Вони вважали, що з розгромом Червоної армії у прикордонних районах і виходом німецьких військ на рубіж Західна Двина — Дніпро Радянська держава мала бути паралізована внаслідок катастрофи на фронті та масових бомбардувань ворожою авіацією. Так, в Європі у перші ж тижні війни всі жертви чергового могутнього удару гітлерівського вермахту впадали у стан шоку, втрачали

здатність мобілізувати на боротьбу з ворогом нові сили, наставали хаос, загальна паніка, розвал, поразка. На Східному фронті, за розрахунками нацистських стратегів, результат боротьби на їх користь мав бути остаточно визначений з виходом вермахту на лінію Д-Д. На схід від рубежу річок Західна Двина — Дніпро вони очікували зустріти лише епізодичний, неорганізований опір радянських військ і швидко досягти кінцевої мети наступу, вказаної в директиві ОКВ № 21, — лінії Архангельськ — Волга.

Стратегія Німеччини у той період другої світової війни, коли вона утримувала ініціативу в своїх руках, базувалася на тому, що перший же її удар, спрямований проти чергової жертви агресії, обов'язково мав позбавити її здатності продовжувати боротьбу. Так само планувався й напад на СРСР. Тому Гітлер вимагав від своїх генералів одразу досягти вирішального успіху. Генерали не заперечували проти такого підходу, навіть коли обговорювали хід майбутньої війни у вузькому колі. Вони виявилися не меншими авантюристами, ніж їхній верховний головнокомандувач із свастикою на лівому рукаві.

17 березня 1941 р. під час чергової доповіді начальника генштабу сухопутних сил Гітлер несподівано відкинув давно розроблений та затверджений план дій на Україні як неспроможний забезпечити швидкий успіх німецького наступу і висунув зовсім новий варіант. Гальдер записав слова Гітлера:

«Група армій «Південь»: «Наступати усюди — помилково у принципі». Річки Прут і Дністер — це такі перепони, котрі затримають будь-який наступ. Оборона на Дністрі є набагато сильнішою, ніж оборона на Рейні. Тому не слід наступати через Прут. «Цим ми тільки відженемо тут росіян, а нам треба робити так, щоб вони залишилися».

«Висновок. У районах, прилеглих до Румунії, слід задіяти лише таку кількість військ, яку треба для її оборони. Усе інше повинно бути використане на північ від Карпат: фронтально, з подальшим посиленням ударного угруповання на північному фланзі шляхом підтягування нових рухомих з'єднань. Якнайшвидше вивести танкові частини з Румунії»[6].

Своєю новою настановою Гітлер перекреслив сформульований у директиві ОКВ № 21 стратегічний задум, покладений в основу оперативного плану наступу на Україну. Попередній варіант відповідав розробкам, здійсненим у ході тривалої штабної роботи ОКВ. У грудні 1940 р. Гітлер схвалив його без будь-яких принципових зауважень. Тепер він наказав замінити цей план власним варіантом: замість одночасного удару з півдня й півночі на українському кордоні провести один — з півночі, зосередивши там усі танкові ударні сили групи армій «Південь».

Ці вказівки, зрозуміло, повинні були знайти відображення у черговій директиві ОКВ. Кожне обговорення воєнних питань у Гітлера проходило за участю шефа ОКВ фельдмаршала В. Кейтеля, його стенограф фіксував кожне слово, надто фюрерове. На основі тих записів розроблялися проекти директив ОКВ. Однак директиви, що відповідала вказівкам Гітлера, зробленим 17 березня 1941 р., воєнні історики не знайшли.

Проте це не означає, що такої директиви не було.

* * *

Воєнні директиви у ролі генералісимуса Гітлер став видавати, взявши на себе безпосереднє командування німецькими збройними силами. Було це в 1938 р. Доти в Німеччині формально було двоє головнокомандувачів. Перший — сам Гітлер, котрий по смерті президента Гінденбурга 2 серпня 1934 р. узяв на себе його прерогативи без обрання президентом. Другий — воєнний міністр, котрий мав здійснювати фактичне керівництво вермахтом. Гітлер мусив погодитися на таку двозначну ситуацію, поки не стояло питання про війну. Тим самим він заспокоював генералів, які не хотіли, аби непрофесіонали втручалися у справу розбудови армії.

5 листопада 1937 р., дійшовши висновку, що відроджена без версальських обмежень німецька армія наближається до стану боєготовності, Гітлер на таємній нараді в рейхсканцелярії повідомив воєнне командування про свою рішучість вже наступного року розпочати збройну боротьбу за «життєвий простір», тобто загарбання чужих територій в Європі. Однак воєнний міністр фельдмаршал В. Бломберг та головком сухопутних сил генерал В. Фріч були проти. Вони вважали німецьку армію ще непідготовленою до великої війни. Гітлер дивився на проблему інакше. Він виходив з того, що армія ніколи не буває ідеальною, головним є не сама по собі сила армії, узятої окремо, а порівняльний рівень боєготовності її та можливих противників. Німецький вермахт за короткий період інтенсивної розбудови здобув перевагу, і Гітлер поспішав скористатися цим, поки інші європейські держави не схаменулися й не подолали свого воєнного відставання.

Конкретно початок нацистської агресії мав заторкнути малі держави — Чехословаччину та Австрію. На півночі першої, у Судетах, проживало чимало німців, а друга взагалі складалася з німців, що з XII ст. жили окремою державою, яку Гітлер мав намір приєднати до Німеччини. Крім того, на Балтиці були ще Мемель (Клайпеда) у складі Литви та вільне місто Данціг (Гданськ), оточене з суходолу польською територією. Вони мали стати першими цілями Гітлера, і він вважав, що Англія та Франція взагалі не кинуться за них у війну. «У будь-якому разі нашим першим завданням повинен бути розгром Чехословаччини та Австрії одночасно», — оголосив 7 листопада нацистський фюрер своїм генералам[7].

Армія потрібна була Гітлерові як безвідмовний інструмент *його* політики. Не згодні з фюрером воєначальники могли тільки йому заважати. Тому не минуло й двох місяців, як Бломберг і Фріч були увільнені з армії, а 4 лютого 1938 р. німці почули по радіо декрет фюрера «Про керівництво збройними силами». Декрет починався словами: «Командування усіма збройними силами віднині здійснюватиметься безпосередньо особисто мною»[8].

Декрет Гітлера, що мав силу закону, змінив усю структуру найвищого ешелону німецького командування. Воєнне міністерство ліквідовувалося. Його управління збройних сил, зазначалося в декреті, «з даного моменту є верховним командуванням збройних сил і безпосередньо переходить під моє особисте керівництво як мій військовий штаб». Колишнє міністерство займалося організаційними справами збройних сил, а не оперативними питаннями. В оперативних справах його функції обмежувалися постановкою завдань. Розробкою конкретних військових планів займалися штаби головнокомандувань армії, авіації, флоту.

Узявши на себе безпосереднє керівництво збройними силами, Гітлер наказав сформувати оперативне управління верховного командування — штаб керування вермахтом. З його утворенням верховне командування отримало набагато більше функцій, ніж колишнє воєнне міністерство, стало центральним органом стратегічного керування війною. Шеф (начальник) верховного командування (тоді ще генерал) В. Кейтель отримав ранг міністра. Він та начальник штабу оперативного керування вермахтом генерал А. Йодль завжди були при Гітлері, навіть у його частих роз'їздах, супроводжувані штабними офіцерами та засобами зв'язку. Де б Гітлер не був, його директиви та накази видавалися з позначкою: «Головна квартира фюрера».

Безумовно, штаб оперативного керування можна було включити й до складу колишнього воєнного міністерства, не проголошуючи його фіктивної «ліквідації». Але Гітлерові треба було усунути самого воєнного міністра, як проміжного головнокомандувача, котрому належало робити усю практичну справу, залишаючи Гітлера суто номінальним верховним головнокомандувачем, подібно до кайзера (імператора) Вільгельма II у першій світовій війні.

Гітлер добре знав, що сталося у ту війну, коли кайзер вважався верховним командувачем, а все стратегічне керівництво військами зосередилося у руках Великого генштабу. Начальник штабу фельдмаршал П. Гінденбург та його заступник генерал Е. Людендорф невдовзі стали відігравати вирішальну роль і на політичній арені. Гітлер убезпечив себе від виникнення подібної ситуації. Більше того, він мав непохитний намір самому керувати війною, бо був переконаний: стратегові потрібні не вузькі спеціальні знання, а інтуїція та воля.

* * *

Після реформи структура найвищого ешелону військового командування нацистської Німеччини набула такого вигляду. На верхівці піраміди стояв верховний командувач Гітлер, що тримав у своїх руках усі важелі влади — державної та партійної, цивільної та військової. Його робочим органом було верховне командування збройних сил — ОКВ (Oberkommando der Wehrmacht). Верховному командуванню підлягали головнокомандування сухопутних військ, армії — ОКХ (Oberkommando des Heeres), головнокомандування військово-морського флоту — ОКМ (Oberkommando der Krigsmarine) та головнокомандування військово-повітряних сил — ОКЛ (Oberkommando der Luftwaffe). Кожне з них мало свого головнокомандувача та свій генеральний штаб.

Великого генштабу, подібного до того, що існував у Німеччині в роки першої світової війни і контролював політику та економіку країни, за нацистів не існувало. У радянській військово-історичній літературі ОКВ завжди називалося і трактувалося як генеральний штаб, але це було грубою помилкою. По суті, ОКВ залишалося міністеріальною структурою. Командним органом Гітлера був невеликий штаб оперативного керування вермахтом (Wehrmachtfuhrungsstab). Генштаби армії, флоту і авіації були незрівнянно більшими. Армійський генштаб розробляв план нападу на СРСР. Саме відповідно до його розробок було складено і директиву ОКВ № 21 (випадок «Барбаросса»), котру Гітлер підписав 18 грудня 1940 р.

У війні проти СРСР керування діями вермахту здійснювало ОКХ. За воєнні дії вермахту на Заході та в Африці відповідало ОКВ. Воно контролювало, зокрема, й дії німецької армії в Норвегії, перед якою було поставлено завдання частиною своїх сил наступати через Петсамо (Фінляндія) на Мурманськ. Виконати це завдання вона не змогла. На крайній півночі німецько-радянського фронту ворогові не вдалося перейти кордон і вступити на територію СРСР. Таким був внесок військ під орудою ОКВ у війну з Радянським Союзом.

У критичній ситуації грудня 1941 р., коли наступ німців на Москву зазнав краху, радянські війська перейшли у зимовий наступ, і німецький фронт загрозливо захитався, фюрер узяв на себе командування сухопутними силами, тобто безпосереднє керування діями вермахту на Сході. Тим самим ОКХ з його генштабом опинилися у безпосередньому підпорядкуванні Гітлерові. Його накази про воєнні дії проти Радянського Союзу і надалі виходили у вигляді директив ОКВ, але тепер поряд з фюрером постійно перебував начальник генштабу сухопутних сил.

* * *

Гітлерівський поворот до актів агресії у 1938 р. супроводжувався появою відповідних директив ОКВ. Коли йшлося про вступ німецьких військ на чужу територію і можливі воєнні дії, директива отримувала номер, бо передбачалося, що може бути серія директив, пов'язаних між собою. Підписана Гітлером директива ОКВ № 1 про окупацію Австрії була видана 11 березня 1938 р., напередодні вступу на її територію.

18 березня Гітлер видав нову директиву № 1. Цього разу йшлося про окупацію Мемеля (Клайпеди), переданого Антантою від Німеччини Литві

1919 р. Найбільш імовірною Гітлер вважав збройну протидію з боку Польщі. Серія також згасла, бо окупацію Мемеля було відкладено на невизначений час, а згадана вище директива була втілена в життя через рік — 23 березня 1939 р.

30 травня 1938 р. Гітлер запланував напад на Чехословаччину (операція «Грюн»), готуючись до одночасної війни з Англією та Францією, якщо вони захищатимуть свого союзника. Було видано ряд відповідних директив ОКВ, які, однак, не отримали серіальних номерів. 30 вересня народилася директива ОКВ № 1 про окупацію Судетської області, відповідно до підписаної того ж дня мюнхенської угоди з Англією та Францією про розчленування Чехословаччини. Невідомо, про що говорилося в директивах № 2 і № 3, бо їх не виявлено. 18 жовтня директива № 4 закінчила операцію «Грюн». Однак це не означало, що Гітлер, забравши Судети, залишить Чехословаччину у спокої. 21 жовтня він підписав ненумеровану директиву ОКВ про завдання збройних сил. Серед них було таке: «2) остаточна ліквідація решти Чехії»[9]. Це завдання агресор здійснив 15 березня 1939 р.

Протягом 1939 р., йдучи до війни, Гітлер підписав ряд директив ОКВ, які не мали своїх номерів, крім номера канцелярської реєстрації. Нарешті, № 1 отримала видана 31 серпня директива про напад на Польщу на світанку наступного дня. Ця директива ОКВ започаткувала довгу серію, що продовжувалася протягом усієї другої світової війни. Але нумерація тривала тільки до 3 листопада 1943 р., коли чергова воєнна директива Гітлера отримала № 51. Надалі директиви ОКВ не мали власних номерів. Важко не помітити в цьому вияв штабної безнадії в умовах, коли на всіх фронтах Німеччина наближалася до катастрофи.

Разом з тим, ці суто формальні дані про нумерацію директив ОКВ пояснюють, чому один з найважливіших документів гітлерівської стратегії, який наведено нижче, залишився невідомим воєнним історикам як у країнах, що входили до складу СРСР, так і за їх межами. Йдеться про те, що в стрункій, суворо дотримуваній у період успіхів Гітлера як полководця нумерації директив ОКВ трапився пропуск: важлива директива про операції «Маріта» і «Барбаросса» не отримала номера. Внаслідок цього вона, мабуть, випала з поля зору штабних канцеляристів ОКВ і не потрапила до теки документів, що їх згодом досліджували воєнні історики. Її немає і в повних збірках директив Гітлера, виданих за кордоном[10].

* * *

Витяги з цієї директиви публікувалися автором даної статті у різних працях, починаючи з 1979 р. Вперше наводимо повний текст документа:

«Головна квартира фюрера, 22 березня 1941 р.

Для начальників штабів
Таємна справа командування
Верховне командування збройних сил
№ 44326/41 д. K. Chefs. WEST/L (I Op.)
Тільки через офіцера[10a]

Фюрер наказав відносно наступних операцій таке:

I. Операція «Маріта»

1. Беручи до уваги нинішню політичну позицію Греції та враховуючи прибуття англійських військ на грецький материк, буде необхідно передбачити як мету операції *«Маріта»* захоплення усього грецького материка, включаючи Пелопоннес (Директива № 20, пункти 2 та 4 в).

2. Наступним завданням сухопутних сил буде зайняття островів Тасос і Самотракія поблизу Егейського узбережжя. Якщо на узбережжі Греції не виявиться придатних для цього суден, морське командування встановлює, чи можна тримати напоготові у болгарських портах корабельний тоннаж, котрий в разі потреби можна буде, не розкриваючи пунктів призначення,

провести через Протоки до грецьких портів відправки (головно Александрополь).

Відносно підготовки операції проти Лемноса та Цикладів див. OKW/WEST/Abt. L. (I. Op.) № 44309/41 g. K. Chefs, 16 березня 1941 р.

Наявний тоннаж має використовуватися за вказівками штабу 12-ї армії й таким чином, щоб після окупації Лемносу насамперед були встановлені комунікації з цим островом, крім того, вивільнені кораблі мають бути використані для окупації Тасоса і Самотракії.

3. Головнокомандувач сухопутних сил має *посилити ударну групу* військ, котра зараз перебуває в Болгарії, до розмірів, які вважатимуться необхідними, за рахунок третього ешелону. Вжити заходів, щоб прискорити прибуття 4-ї гірської дивізії.

Танкові дивізії, зосереджені як прикриття проти Туреччини, зможуть бути використані для виконання інших завдань невдовзі після початку нападу.

4. Вплив на італійську *групу армій «Албанія»* має забезпечуватися у такий спосіб, що за згодою з італійським головнокомандуванням буде здійснено обмін зв'язковими штабами. Відповідний момент для цього та склад німецького зв'язкового штабу визначатиме ОКХ. Військово-морський флот та військово-повітряні сили відряджатимуть офіцерів до німецького зв'язкового штабу в Албанії якщо і коли вони вважатимуть це за потрібне.

До настання розвалу усього грецького фронту ініціатива, мабуть, належатиме головним чином *німецьким* з'єднанням без підкреслювання цього німецьким командуванням над об'єднаними силами. Коли грецький опір буде зламано, подальші завдання очищення території та охорони залишаться головним чином на долю італійців.

Вказівки щодо цього надійдуть пізніше.

Розмежування оперативних зон авіації регулюватиме головнокомандувач військово-повітряними силами.

5. Просування болгарських з'єднань у напрямку Тракії є небажаним, доки ворог не чинитиме акцій через чи проти болгарської території. Однак якщо це трапиться, штаб 12-ї армії визначатиме, виходячи з суто військових міркувань, момент, коли болгарські війська зможуть узяти на себе оборону узбережжя між гирлами річок Стримон та Маріца.

Ще не можна передбачити, що слід пізніше чекати просування *югославських* військ у напрямі Салоніки.

6. Як *жест у бік Туреччини*, слід уникати просування німецьких та болгарських військ у висунуту частину Едірки на схід від лінії Свіленград — Дідимотейхон.

7. Штаб 12-ї армії залишиться на місці разом з військами, кількість яких визначатиметься становищем на Південному Сході, навіть після закінчення операції.

Вказівки про його наступні завдання буде дано у відповідний час.

Головнокомандувачам пропонується інформувати ОКВ про зміни їхніх дій на основі цих наказів фюрера.

Бажано розпочати операцію не пізніше 1 квітня. ОКХ пропонується якнайшвидше доповісти ОКВ певну дату.

II. Операція «Барбаросса» (аркуші на заміну до директиви № 21 див. у додатку).

1. Враховуючи, з одного боку, включення 12-ї армії у розширені завдання операції «Маріта», а з другого — важкі умови для наступу на крайньому правому крилі (Прут, Дністер, можливо, переважаючі сили ворога), від наступу з метою досягнення вирішального успіху та від введення у дію танкових дивізій з Румунії треба відмовитися.

Відповідно на німецько-румунські оперативні сили покладаються такі завдання:

а) Захищати район Румунії й тим самим південне крило усієї операції;

б) Під час удару північного крила групи армій «Південь» скувати супротивні ворожі сили, а з прогресуючим розвитком ситуації разом з військо-

во-повітряними силами перешкодити організованому їх відступові через Дністер.

Завдання військово-повітряних сил полягає в тому, щоб ефективно підтримувати просування лівого крила групи армій «Південь» на Київ, а на правому крилі, відповідно до завдань оперативної групи військ «Румунія», зруйнуванням переправ не допустити відступу ворога за Дністер, а також підтримувати наше власне наступне просування через Прут і Дністер.

Особливо важливим є винищувальне та зенітне прикриття від ворожих нападів з повітря нафтового району Плоешті та нафтосховищ біля Констанци.

Крім того, російські чорноморські порти повинні бути заміновані.

До отримання дальшої вказівки не давати румунам будь-якої інформації про підготовку операції «Барбаросса».

2. Війська, які вивільняються внаслідок передбачених заходів, будуть використані для посилення основного угруповання групи армій «Південь», що прориває ться з району Любліна на південь від Прип'ятських боліт. Їх завдання полягає в тому, щоб потужними танковими силами швидко просунутися у загальному напрямі на Київ, глибоко у фланг і тил російських військ, а тоді охопити їх вздовж Дніпра.

3. Настанови про посилення оборони *нафтоносного району* буде дано згодом. Представництво вермахту в Румунії у даний момент залишається відповідальним за це завдання. Фюрер вирішить, чи цей штаб пізніше може бути виведений і переданий у розпорядження ОКХ.

4. *Угорщина* у період підготовки до «Барбаросси» не повинна вважатися союзником поза межами її нинішнього статусу. Позаяк навіть під час воєнної кампанії німецьким військам не доведеться ані вивантажуватися, ані проїздити там, розбудова шляхової мережі не є особливо нагальною. Угорська наземна служба не обслуговує німецькі військово-повітряні сили. Не передбачається ніяких підготовчих переговорів, котрі могли б вказувати на «Барбароссу».

З другого боку, територія Словаччини в належний час буде доступною для стратегічного розгортання, створення бази постачання та військово-повітряних сил. Час визначить ОКВ.

5. Широке роз'єднання операцій *Прип'ятськими болотами* і небезпека, що російські війська можуть там укопатися — систематично або після того, як їх буде розпорошено, — роблять необхідними спеціальні заходи та особливу увагу до цього району, хоч би в інтересах тилових комунікацій наших внутрішніх флангів (співпраця між головнокомандуючим сухопутних та головнокомандувачем військово-повітряних сил).

6. Чим далі йтиме демаскування в останні тижні перед Східною кампанією, тим більше треба буде рахуватися з превентивними заходами росіян. Крім ударів у райони розгортання, можливі також:

наступи на румунський нафтовий район;

на румунські або болгарські порти;

у район Петсамо;

на Балтійському морі.

Тому з боку командирів, котрі несуть за це відповідальність, необхідна підвищена оборонна готовність проти таких загроз. Зокрема, в Норвегії повинні бути здійснені усі підготовчі заходи для швидкого убезпечення району Петсамо, навіть до початку операцій, пов'язаних з «Барбароссою».

7. Головні командування мають повідомити ОКВ про зміни, котрі будуть зроблені у планах для «Барбаросси» на основі вишенаведених наказів фюрера.

III. Операція «Соняшник»

Ніяких підкріплень німецькому Африканському корпусові після того, як йому буде доставлено 15-ту танкову дивізію, у даний момент не передбачається.

Проте командувачеві німецьких військ у Лівії буде наказано спонукати італійського головнокомандувача у Тріполі навіть зараз готувати наступ

проти англійського оперативного з'єднання у Північній Африці. У всякому разі, це сковуватиме великі сили англійців у Південній Африці. Чи ми працюватимемо для наступу з обмеженою метою після прибуття 15-ї танкової дивізії, чи восени, після нових підкріплень, ми будемо боротися за наступ з далекосяжною метою — це залежатиме від того, як розвиватиметься ситуація протягом наступних тижнів.

Кейтель»[11]

Відповідно до п. II наведеної директиви її супроводжував додаток, котрий мав усі ознаки окремого штабного документа, але без дати і підпису:

«Таємна справа командування
Для начальників штабів
Додаток до OKW/WEST/Abt. L (I Op.) № 44326/41 g. K. Chefs.
Тільки через офіцера

Заміни до Директиви 21

1. Стор. 4, пункт II, абзац 2 має бути замінено таким текстом:

Завдання *Румунії* полягатиме в тому, щоб разом з німецькими оперативними силами, розгорнутими там, сковувати супротивні сили противника та іншими засобами подавати допоміжні послуги в тилових районах.

2. Стор. 6, четвертий абзац треба замінити таким новим варіантом:

Група армій, яка діє на південь від Прип'ятських боліт, завдає головний удар з району Любліна у загальному напрямі на Київ, щоб потужними танковими силами швидко просунутися у глибокий фланг і тил російських військ, а тоді охопити їх за плином Дніпра.

Німецько-румунській групі військ на правому крилі припадає завдання:

а) обороняти румунську територію й тим самим південне крило усієї операції;

б) у ході наступу на північному крилі групи армій «Південь» скувати супротивні ворожі сили, а з прогресуючим розвитком ситуації у взаємодії з військово-повітряними силами переслідуванням перешкодити їх організованому відступові через Дністер»[12].

* * *

Ось такий документ. Як бачимо, відповідно до вказівок Гітлера наступальній операції агресора на Україні було надано зовсім нової форми. Фактично це був другий, вже остаточний, варіант плану «Барбаросса» для півдня німецько-радянського фронту.

Перший варіант, розроблений генералами генштабу ОКХ, передбачав концентричний наступ двох німецьких танкових клинів — з південної Польщі та з Румунії. Кліщі оточення повинні були зімкнутися десь на Дніпрі. За другим — гітлерівським — варіантом усі німецькі танкові сили, що мали посунути на Україну, зосереджувалися на одному лівому фланзі, куди було перекинуто й танкові частини, які спочатку були у Румунії. Величезним танковим серпом — від Любліна на Київ і далі на південь, вздовж правого берега Дніпра, у напрямі Чорного моря, — вони мали охопити з тилу радянські війська на Правобережній Україні.

Опір радянських військ, які на Україні були набагато сильніші за супротивника, ніж на інших відтинках фронту, перекреслив ці плани ворога. Хоч німецькі війська досягли околиць Києва уже 9 липня 1941 р., далі їх наступ на Правобережжі розвивався не так, як було заплановано. Проте фактичний хід воєнних дій є окремою важливою темою, що має стати предметом спеціальної розвідки.

* * *

Наявність двох варіантів української частини плану «Барбаросса» тривалий час залишалася непоміченою радянськими воєнними істориками. Єдиною публікацією, в якій було звернуто увагу на зміну задуму насту-

пальної операції групи армій «Південь», залишається нарис В. Дашичева «Стратегічне планування агресії проти СРСР», вміщений у складеній ним двотомній збірці документів німецького командування[13]. Проте про директиву ОКВ, видану 22 березня 1941 р., автор нарису навіть не знає. Він послуговується матеріалом, узятим з опублікованої 1955 р. монографії американського дослідника Дж. Блау про німецьку стратегію у війні проти Радянського Союзу[14].

Однак американський автор також не здогадувався про існування ненумерованої директиви ОКВ з корекцією плану «Барбаросса». Але з факту наявності двох варіантів директиви ОКВ № 21 та, мабуть, з інформації генерала Гальдера про гітлерівські вказівки, зроблені 17 березня, він дійшов правильного висновку: у плані наступу німецької групи армій «Південь» ще до початку війни було зроблено важливі зміни.

В. Дашичев у своїй збірці (1973 р.) наводить текст директиви ОКВ № 21 у першому, тобто недійсному, її варіанті[15]. Другий, остаточний, варіант знаходимо у 7-томному виданні документів і матеріалів Нюрнберзького процесу (1958 р.)[16]. Посилаючись на Дж. Блау, укладач московської збірки пише: «18 березня ОКВ ухвалило рішення про деякі зміни плану «Барбаросса» в частині, що стосувалася групи армій «Південь». Раніше остання мала завдавати два удари на своїх північному та південному флангах: з району Любліна на Київ та у нижній течії р. Прут для глибокого охоплення з двох боків радянських військ, що діяли у Молдавії та південній Україні. Труднощі форсування Дністра та низька боєздатність румунських військ спонукали гітлерівське командування зосередити основні зусилля групи армій на одному північному фланзі — на київському напрямі, де, на його думку, відкривалися більш заманливі оперативно-стратегічні можливості»[17].

Цей коментар хибує такими помилками: (1 жодного рішення ОКВ 18 березня не ухвалювало. Гітлер дав свої вказівки 17-го, це й було рішення, оформлене як директива ОКВ 22-го; вирішальну роль Гітлера у визначенні німецької стратегії радянська воєнна історіографія замовчувала, йдучи за політичною пропагандою, котра зображувала нацистського фюрера напівідіотом; (2 рівень боєготовності румунських військ був добре відомий німцям і в грудні 1940 р., коли приймався перший варіант плану наступу групи армій «Південь»; при зміні плану у березні 1941 р. цей фактор не фігурував як її причина; (3 головний удар мав завдаватися північним флангом групи армій «Південь» й за першим варіантом плану, суть зміни полягала у зосередженні на тому фланзі всіх її танкових військ.

Далі московський автор подає переклад зміненого тексту директиви ОКВ № 21. Наводимо його російською мовою, аби ніхто не міг запідозрити якогось підступу з нашого боку, бо цей переклад може служити сумним прикладом перекручення оригіналу: «Группа армий, действующая южнее Припятских болот, сосредоточивает свои силы, предназначенные для главного удара в районе Люблина и южнее для наступления в общем направлении на Киев. Оттуда танковым войскам нанести глубокий удар в глубь вражеской территории, совершая охват русских войск вдоль нижнего течения Днепра. Смешанные немецко-румынские войска на юге имеют две задачи:

1) осуществлять оборону Румынии как базы и тем самым обеспечить непрерывность операций в южной части театра военных действий и

2) сковывать противостоящие силы противника во время наступления войск северного крыла группы армий.

В зависимости от развития обстановки смешанные войска, поддерживаемые частями военно-воздушных сил, должны вести преследование, чтобы воспрепятствовать организованному отходу советских войск через Днепр»[18].

Насправді в німецькому оригіналі документа нічого не говориться про «головний удар у районі Любліна», бо це є безглуздя. Немає там слів «глибокий удар в глибину ворожої території», «нижньої течії Дніпра», «Румунії», «безперервність операцій у південній частині театру воєнних дій» (новий варіант якраз передбачав затримку виступу з Румунії[19]) і ще дечого,

вписаного у переклад, а головне — наприкінці стоїть не Дніпро, а Дністер! Вище ми дали коректний переклад з посиланням на джерело, а на доказ сказаного про вигадки у перекладі, поданому в збірці В. Дашичева, наведемо у примітках текст другого варіанту директиви ОКВ № 21 про наступ на Україну мовою німецького оригіналу[20].

Наостанок зазначимо, що двотомна збірка німецьких документів, про яку йдеться, усе ж таки є кращою з тих, що побачили світ у колишньому СРСР. Особливо добротно написані нариси. Збірка й надалі буде використовуватися нашими істориками. Проте проблема перекладу стоїть на весь зріст. Наведений казус свідчить про кончу необхідність мати документи мовою оригіналу.

Проте становище українських істориків щодо цього є катастрофічним. Навіть найбільша в Україні Центральна наукова бібліотека НАНУ ім. В. Вернадського, крім документів ООН, отримуваних членами цієї міжнародної організації, не має зарубіжних документальних серій, що випускаються усіма країнами. Це й не дивно, коли взяти до уваги, що 85 % зарубіжної літератури, котра закуповувалася за тверду валюту в часи радянської влади, осідало у Москві. До республік потрапляв мінімум мініморум, замовлюваний академічними інститутами та університетами на ті жалюгідні кошти, що їм виділялися. Україні ще доведеться заповнювати цю лакуну.

[1] Це початок директиви ОКВ про майбутній напад Німеччини на Радянський Союз. Переклад зроблено з німецького оригіналу, фотокопію якого вміщено у другому томі 7-томного збірника матеріалів «Нюрнбергский процесс» (М., 1958. — С. 561). Не буде зайвим зазначити, що в цьому самому томі на стор. 522, 532, 559 вміщено три варіанти перекладу даного тексту. Усі вони різняться між собою і жоден з них не є точним.

[2] Hitlers Weirungen fur die Kriegfuhrung 1939—1945. Hrsb. von Walther Hubatsch. — Frankfurt a/M, 1962. — S. 86.

[3] Ibid. — S. 81, 83.

[4] Гальдер Ф. Военный дневник. В 3 т. — М., 1969. — Т. 2. — С. 409.

[5] «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы. — М., 1967. — С. 187.

[6] Гальдер Ф. Указ. соч. — С. 409.

[7] Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal (TMWC). 42 vols. — Nuremberg, 1947—49. — Vol. XXV. — P. 477.

[8] Нюрнбергский процесс. Сб. материалов. В 7 т. — М., 1957—1961. — Т. 6. — С. 210.

[9] TMWC. — Vol. XXIV. — P. 477.

[10] Німецька збірка — див. прим. 2; британська збірка з коментарями упорядника: Hitler's war directives 1939—1945. Ed. by H. R. Trevor-Roper. — London, 1966.

[10a] Штамп специфікації документа. Зокрема, штамп «Тільки через офіцера» означав, що документ не може пересилатися по радіо чи кабельними засобами зв'язку, бо операторами при них були солдати або унтер-офіцери.

[11] Documents on German Foreign Policy 1918—1945. — Series D (1937—1945). — Washington, 1962. — Vol. XII. — P. 338—343.

[11] Директиву ОКВ, видану 22 березня 1941 р., було надруковано англійською мовою в Америці (одночасно — в Англії) у XII томі серії публікацій трофейних німецьких дипломатичних документів. Та воєнні історики дипломатичних документів, мабуть, не читають, а історики дипломатії не цікавляться воєнними документами. Тому директива довго залишалася непоміченою. Її виклад було дано автором даної статті у книзі «Возз'єднання західноукраїнських земель та міжнародні відносини, 1939—1941" (К., 1979. — С. 234—235).

На відміну від тексту директиви англійською мовою її фрагмент, котрий являє собою додаток для заміни першого варіанту плану «Барбаросса» для України, перекладено з оригіналу німецькою мовою. Його було виявлено серед численних документальних видань, де зустрічаються обидва варіанти директиви № 21, не привертаючи уваги істориків своєю розбіжністю (див. посилання 12).

[12] Der zweite Weltkrieg. Dokumente. Ansgewählt und eingeleitet von G. Forster und O. Groehler. — Berlin, 1974. — S. 91—92.

[13] Дашичев В. И. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки, документы и материалы. В 2 т. — М., 1973. — Т. 2. — С. 58—70.

[14] Blau G. The German campaign in Russia. Planning and operations (1940—1942). — Washington, 1955. — P. 34—35.

[15] Дашичев В. И. Указ. соч. — С. 88.

[16] Нюрнбергский процесс. — Т. 2. — С. 563.

[17] Дашичев В. И. Указ. соч. — С. 68.

[18] Там же.

[19] За першим варіантом оперативного плану, розробленим на основі директиви № 21, обидва крила групи армій «Південь» мали виступити одночасно. За другим — праве крило мало спочатку залишитися пасивним, не змушуючи радянські війська у Бессарабії відступати. Тому німецько-румунська група військ розпочала активні дії тільки 2 липня.

[20] «Rumaniens Aufgabe wird es sein, zusammen mit der dort aufmarschierenden Kräftegruppe den gegenüberstehenden Gegner zu fesseln und im übrigen Hilfsdienste im rückwärtigen Gebiet zu leisten».

«Bei der südlich der Pripjatsümpfe angesetzten Heeresgruppe ist der Schwerpunkt im Raum von Lublin in allgemeiner Richtung Kiew zu bilden, um mit starken Pz. Kräften schnell in die tiefe Flanke und den Rücken der russischen Kräfte vorzugehen und diese dann im Zuge des Dnjepr aufzurollen.

Der deutsch-rumänischen Kräftegruppe fällt am rechten Flugel die Aufgabe zu
a) den rumänischen Raum und damit den Südflugel der Gesamtoperation zu schützen,
b) im Zuge des Angriffs am Nordflügel der Heeresgruppe Süd die gegenüberstehenden feindlichen Kräfte zu fesseln und bei fortschreitender Entwicklung der Lage im Verein mit der Luftwaffe ihren geordneten Rückzug über den Dnjestr im Nachstoß zu verhindern».

Рік 1941-й: партизани України

У досить широко, хоч і далеко не завжди, грунтовно розробленій і поданій з позицій наукової об'єктивності та зваженості історії народної боротьби на окупованій фашистами території України є, як виявляється нині, чимало непрочитаних і перекручених сторінок. Нововідкриті фонди архівів дають змогу показати не тільки надзвичайні гостроту й драматизм партизанського руху на території України, а й однозначно засвідчують, що він розпочався, по суті, зразу ж з появою ворожої армії на українській території, ще до того, як керівні інстанції комуністичної партії закликали населення до опору ворогові і заходилися організовувати його. В радянській літературі цю обстановку було змазано, як таку, що не відповідала ідеологічним стереотипам того часу.

Проте у життєвих реаліях усе це виглядало інакше. Антифашистський підпільно-партизанський рух розпочався з ініціативи самого народу, а його першими учасниками і нерідко організаторами були військовослужбовці Червоної армії, які, потрапивши в оточення або у фашистський полон і вирвавшись з нього, переходили на нові форми боротьби.

Про глибоку занепокоєність фашистських окупаційних властей бойовими діями партизанів свідчить документ № 1, що є додатком до директиви по боротьбі з народними месниками, яку розроблено головним штабом групи армій «Південь» з урахуванням досвіду протипартизанських дій у перші два місяці війни Німеччини проти Радянського Союзу.

Документ № 2 подає незаперечні свідчення того, що партизанський рух в Україні вже на початковому етапі свого розвитку серйозно непокоїв окупантів. З документа довідуємося про те, що дніпровські плавні у районі Нікополя стали районом зосередження партизанських сил Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської та Сталінської областей. Тут у першому на окупованій території України обширному партизанському краї, створеному у прифронтовій смузі, партизани, відтягуючи на себе ворожі війська, подавали тим самим допомогу воїнам 18-ї армії, яка вела у той час тяжкі бої. Звіт підрозділу таємної польової поліції, що діяв у складі 444-ї охоронної дивізії, розповідає про завершальний етап бойових дій у дніпровських плавнях. Документ цей, хоч і хибує на недостатню точність, по суті, вперше відкриває важливу сторінку початкового і разом з тим найважчого етапу партизанського руху на території України.

Оригінали обох пропонованих документів зберігаються у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО). Документи підібрано і передмову до них написано **М. В. Ковалем.**

Док. № 1

Директива командуючого оперативним тиловим районом «Південь» щодо боротьби проти партизанів в Україні

ПРИЛОЖЕНИЕ 6

Копия
Главный штаб, 24.8.1941
Командующий оперативным тылом «Юг»
Оперативный отдел/разведывательный отдел, № 1337/41, секретно.

Секретно

Касается: директивы по борьбе с партизанами:

Предыдущий опыт войск, полевой тайной полиции и полиции позволил сделать следующие заключения по борьбе с партизанами:

1) Основные правила русской партизанской тактики должны быть всюду известны в немецких войсках. Они являются основой для контрмероприятий. В тактике противника необходимо считаться с частыми переменами. Командование и войска должны это быстро разгадывать и перестраиваться, исходя из обстановки.

2) Разведка. Важнейшей предпосылкой успеха является заблаговременная информация о каждом выступлении партизан, месте, численности, составе, вооружении, задаче и т. д.; этим самим мы лучше всего избежим неправильной расстановки сил и их распыления. Дивизии должны при помощи своей полевой тайной полиции создать из местных жителей надежную сеть для получения информации; вознаграждений при этом не жалеть. Частое патрулирование полевой жандармерии и т. д. является очень необходимым.

3) Перепроверка сообщений.

Перед каждым боевым использованием сил и средств необходимо немедленно, тщательно проверить сообщения и донесения о выступлении партизан. Особое внимание должно при этом уделяться следующим пунктам:

а) Значительная часть всех прошлых донесений о партизанах оказалась необоснованными или преувеличенными слухами. Необходимо принимать строгие меры по отношению к лицам, распускающим слухи.

б) Часто подробные данные являются давно устаревшими.

в) Существует подозрение, что украинцы делают сообщения о выступлениях банд, чтобы получить оружие.

4) Приемы ведения боевых действий.

Если возникла необходимость дать бой, то это с самого начала должно происходить с достаточным количеством сил, с нужным напором и внезапностью.

Силы следует расставить так, чтобы противник не смог избежать уничтожения. Уже только это ведет к победе. Нельзя допускать, чтобы боевые силы были втянуты надолго в тяжелые и малоперспективные бои в условиях леса. В охране пленных должны принимать участие представители дивизии охраны, чтобы изолировать в случае необходимости соответственные элементы.

5) Взаимодействие различных частей и подразделений.

Если многие части и подразделения совместно принимают участие в одном мероприятии, то здесь должен быть создан единственный и четкий порядок управления.

6) Охрана мирных областей.

Если после уничтожения партизанских групп район считается мирным, то его также и в будущем следует держать под постоянным контролем. С этой целью достаточно применять в общем силы украинского ополчения под немецким командованием.

7) Помощь украинского ополчения.

Украинское ополчение, в сущности, можно применять для разведывательных целей, а также для несения охранной службы. Ополчению боевых задач пока что не давать. Там где в исключительных случаях необходимо участие ополченцев в бою, это нужно осуществлять только под немецким командованием. Относительно вооружения прежние распоряжения, данные командующим оперативным тылом «Юг», действительны и сейчас.

Подписано *Роквесом*

Расчет рассылки: 3
С подлинным верно
Подпись
Капитан

ЦДАВО, ф. КМФ-8, оп. 28, спп. 146, арк. 54—55.

Док. № 2

Звіт про бойову операцію таємної польової поліції проти партизанів в районі Нікополя

Директор управления полевой полиции
при охранной дивизии 444, Полевая почта № 20562.
Журнал № 623/41, секр.

Район расквартирования
5.11.1941 г.

Отчет

О действиях тайной полевой полиции в составе охранной дивизии 444 в плавнях Днепра, к западу от Никополя, в период с 9-го по 27.10.1941 г.

В первые дни октября 1941 года стало известно, что в плавнях Днепра, к западу от Никополя, действует партизанская банда, численность которой составляла от 500 до 600 человек. 8.10.41 г. дивизия получила приказ оставить в районе Никополя одну бригаду СС и очистить этот район от партизан. В то же время в распоряжение отряда тайной полевой полиции из состава разведывательного отдела штаба командования 11-й армии и из управления полевой комендатуры связи 44 были переданы два человека, которым удалось добыть ценные сведения о партизанском отряде благодаря тому, что они в течение нескольких дней против своей воли находились в лагере партизан и им удалось избежать участия в действиях партизан благодаря удавшемуся побегу.

Эти оба перебежчика были подробно допрошены. Они дали точные показания о численном составе противника, его вооружении, размещении, оснащении, наличии продовольствия, об организационной структуре, именах командиров и политических комиссаров, о задачах отдельных подразделений, их складах, местах дислокации, о состоянии дорог, о видах боевых действий и о связях с Красной Армией. Результаты допроса были представлены в штаб дивизии вместе с кроки*. Несмотря на то что эти люди вышли из плавней еще приблизительно три недели назад, выяснилось во время допроса, что их показания соответствуют действительности.

В дальнейшем дивизия собрала с помощью аэрофотосъемки ценные данные о непроходимых участках болотистой местности, на которой имеется множество рукавов Днепра и которая простирается в ширину приблизительно на 35 км и на глубину до 20 км вдоль русла Днепра. Эти подготовительные мероприятия оказались особенно ценными потому, что картографические данные никоим образом не соответствуют действительности, а

* Так у документі.

разрушение плотины в районе Запорожья (мається на увазі Дніпрогес. — М. К.) должно было совершенно изменить картину ландшафта, в результате чего вода в своем течении в низинах, находящихся ниже плотины, создала новые запруды и протоки. Результаты допросов показали, что местность была заминирована, однако местонахождение минных полей выяснить не удалось с полной достоверностью. Трудности преодоления местности будут, пожалуй, лучше всего охарактеризованы, если эту местность назвать джунглями. Войска, несмотря на все попытки организовать разведку, наталкивались на большие препятствия, когда, например, 15.10.41 г. дивизия должна была всеми имеющимися в ее распоряжении силами и средствами обеспечить окружение всего этого района и когда 18.10.41 г. был получен приказ на наступление.

В течение всего этого времени противник не находился в неведении относительно проводившего окружения указанного района. Из района расположения своих лагерей и постов наблюдения он мог свободно вести наблюдение за частично возвышенными берегами, укрываясь в кустарнике, камышах и в зарослях вербы, получал, по достоверным сведениям, поддержку со стороны жителей некоторых сел, которые расположены по краям зоны плавней, и, наконец, рассчитывал на то, что немецкие войска будут наступать, т. к. вышеупомянутая бригада СС незадолго перед этим уже проводила разведку боем, а затем внезапно прекратила боевые действия. Кроме того, из допросов в ходе операции стало известно, что один тринадцатилетний мальчик пробирался через немецкие позиции и сообщал партизанам, что 2500 немцев обложили острова со всех сторон. Согласно показаниям партизан, этот юный шпион был расстрелян войсками германского вермахта. Можно считать достоверным, что этого предателя постигла заслуженная кара, т. к. установлено, что один тринадцатилетний мальчик вечером, накануне атаки на берегу Днепра, наступил на мину, получил тяжелое ранение и был доставлен в ближайшее воинское подразделение, где он, не приходя в сознание, умер. Произвести допрос уже не удалось.

В распоряжении дивизии для данной операции находился отряд тайной полевой полиции VII, штаб которого находился в Кривом Роге. Команда, сформированная за счет отряда полевой тайной полиции VII, в виду предстоящей операции была усилена в Никополе, а на противоположном берегу Днепра была создана вторая усиленная команда, которая действовала в районе Ушалки. Благодаря такой организации сил и средств удалось полностью избежать трудностей переправы через Днепр, четко разграничить зоны действия, а также создать условия для своевременного выделения достаточных сил тайной полевой полиции для выполнения полицейских задач для обоих полков, которые первоначально осуществляли окружение, а затем перешли в наступление против партизан. Эта организация весьма оправдала себя в ходе операции. Обе команды добились значительных успехов при прочесывании населенных пунктов, особенно штабу отряда тайной полевой полиции VII в Кривом Роге во время неустанных действий днем и ночью во взаимодействии с другими войсковыми частями и подразделениями удалось партизанским подразделениям, которые пытались вырваться из окружения, во-первых, непрерывно вставать на их пути, вынуждая бандитов вступать в бой с полицейским батальоном 311 и другими частями и подразделениями, находившимися в распоряжении командования дивизии, а во-вторых, силами отдельных групп тайной полевой полиции, выступающими в виде разведывательных дозоров, непрерывно вести преследование партизанского отряда, незаметно следя за тем, не отклоняется ли противник от уже ставшего известным маршрута на северо-запад (Черный лес в районе Кировограда), не разбивается ли противник на отдельные группы согласно приказу Красной Армии, переданному по радио и перехваченному нашими службами радиоперехвата, а также заставляя противника двигаться в направлении установленных заслонов.

О многогранности действий отряда тайной полевой полиции можно составить представление из описания выше.

Поскольку командование дивизии представляет донесение об обстановке и ходе операции, уместно было бы коснуться положения и обстановки у противника, как она была выяснена из многочисленных и подробных допросов всего 99 партизан.

В течение предыдущего продвижения по стране в населенных пунктах Украины постоянно приходилось констатировать, что политические комиссары, служащие красной милиции, руководители колхозов и старые члены партии «сбежали». Время от времени удавалось захватить в плен несколько парашютистов, которые прибывали из русского тыла и были назначены для партизанской работы на своих прежних местах жительства. Однако их было постоянно лишь небольшое число. Но это были интеллигентные люди, руководящие головы большевистского мировоззрения, особенно часто — евреи. Приходилось перехватывать также мелкие партизанские группы, которые пробирались пешком через немецкие позиции и стремились попасть в районы своего местожительства для того, чтобы там начать партизанскую деятельность. Четко вырисовывалась картина, согласно которой в русле Южного Буга и Днестра (реки, протекающие с севера на юг) систематически действовали партизанские отряды. По этой причине вопросам борьбы против партизан на Днепре было уделено особое внимание, отряды тайной полевой полиции еще во время боевых действий были переброшены к реке с тем, чтобы как можно быстрее организовать разведку предлагаемых партизанских отрядов и разбить их, потому основная масса эвакуированных большевиков должна была находиться в другом месте. Предположения полностью подтвердились.

Эвакуированные из Украины были возвращены в район Сталино и получили там систематическую подготовку в партизанском полку 10/80. Программа боевой подготовки известна. После того как войска германского вермахта достигли берега Днепра и удержать фронт по Днепру более не представлялось возможности, пришло время завершить курсы боевой подготовки и слушателей курсов перебросить в днепровские плавни в качестве партизан. 18.9.41 г. приблизительно 350 хорошо подготовленных человек из состава НКВД, милиции, пограничных войск и партийных органов прибыли на 15 автомобилях в район Никополя и устроили свое убежище на большом болоте к западу от Никополя таким образом, чтобы оно могло служить в течение продолжительного времени в качестве базы для личного состава и в качестве запасного опорного пункта для диверсионных действий в районе добычи марганцевой руды, в бассейне Никополь-Марганец, на железнодорожной линии Кривой Рог и Николаев, в направлении Запорожье — Сталино, и на тыловых коммуникациях германского вермахта одновременно. Эти 350 партизан были разделены на роты и перешли в подчинение майора Захарова. Партизаны привезли с собой из Сталино приблизительно 200 сухопутных мин, 1500—2000 ручных гранат, 1 станковый пулемет, 8 ручных пулеметов, 12 автоматов, 500 автоматических винтовок и большое количество взрывчатки (тола) в кусках по 400 и 200 граммов. К отряду впоследствии присоединились несколько других групп из служащих НКВД, крупных партийных руководителей и евреев, которые, очевидно, на основании существующей директивы Красной армии получили приказ вступить в отряд «МЗ» (Михаил Захаров). Самым крупным подразделением было подразделение Андрея Резниченко, который занимал должность заместителя председателя городского совета в Никополе и должен был в случае отступления Красной армии как командир никопольского истребительного батальона преобразовать этот батальон в партизанский отряд. Он присоединился вместе со 150 бандитами к Михаилу Захарову. Следующей группой был отряд Ивана Коростояна, болгарина по национальности, который служил в Красной армии врачом. В его отряде насчитывалось 130 бандитов. Еще один отряд из 25 служащих НКВД из Харькова присоединился к бандитам под командованием Ярмакова и политического комиссара Задубинина из Харькова почти одновременно с Резниченко. Наконец, в конце августа к отряду присоединилась банда из 24 служащих красной милиции

из промышленного центра Кривой Рог под командованием Ивана Черного. После того как эти группы сосредоточились в непроходимой местности, в которой нашлось достаточно места для всех, Захаров построил своих «сотрудников», успевших уже между прочим обмундироваться в единую форму из трофейных запасов в черные ватные фуфайки, брюки и шапки, и произнес перед ними следующую речь: «С сегодняшнего дня я являюсь командиром всех партизанских отрядов и групп здесь на острове. Мы имеем задачу защищать низменность и весь район плавней. Я привел с собой 350 подготовленных партизан, вместе с которыми вы будете выполнять поставленную задачу. Этот приказ я получил от начальника штаба Южной армии Васильева». Слушатели встретили эти слова аплодисментами и провозгласили здравицы в честь Сталина и Родины. Вначале у них дела шли хорошо, т. к. рейды в соседние села приносили успех и позволяли снабжать отряд продовольствием. Отряд численностью свыше 650 партизан наводил страх на население на обоих берегах реки, удерживаемых пока русскими. Партизаны забирали с собой целые стада крупного рогатого скота, продовольствие и продукты пищевкусовой промышленности. Рейды проводились ежедневно. При этом не обходилось без того, чтобы не заставлять отдельные группы сельских жителей идти вместе с ними или не принуждать их силой поступать на службу к бандитам. При отказе производились расстрелы. Бывали даже случаи, когда совершались нападения на военнослужащих вермахта. Партизаны уводили их с собой, допрашивали их с применением страшных пыток и замучивали их до смерти. В качестве красноречивого примера прилагаются результаты допроса одного бандита, который служил врачом у своих сообщников.*

Множество «командиров» очевидно создавало определенные трудности в вопросах военной организации, т. к. ниже приводимая организационная структура свидетельствует о том, что так называемый «штаб» по отношению к общей организационной структуре был довольно перегружен.

Михаил Захаров	командир
Петр Гарькавченко	заместитель командира
Алексей	майор и начальник штаба
Федор Рыжиков	председатель совета партизан
Полюков	секретарь председателя совета партизан
Анатолий	главный политический комиссар штаба
Котляров Пидстебны	комиссар при штабе
Короленко	начальник сторожевого охранения
Леонид Булочник	врач штаба (еврей) с одним ассистентом, имя которого неизвестно
Николай	радист
Сергей	радист

Кроме того, сюда же относились 5 женщин, которые частично работали на кухне или помогали в лазарете, а в основном были наложницами у командиров и «начальников». В штаб входили также приблизительно 30 бандитов, служивших в качестве караула, ординарцев, рабочих на кухне и т. д.

Роты имели следующую организационную структуру:

1-я рота:	командир:	Александр Украинец (красная милиция)
	комиссар:	Михаил Кухарский
	врач:	Сергей Каминин
	численность:	приблизительно 115 человек.
2-я рота:	командир:	Петр Гарькавченко (пограничные войска из Бессарабии)
	комиссар:	Риссак
	врач:	Федя
	численность:	приблизительно 115 человек.
3-я рота:	командир:	Федор Домченко
	комиссар:	» »
	врач:	Миша
	численность:	приблизительно 120 человек.

* Не публікуються.

4-я рота:	командир:	Иван Коростоян (врач Красной Армии, болгарин по национальности)
	начальник штаба:	Голев
	заместитель командира при штабе:	Коваленко Петр
	комиссар:	Никита Руденко
	численность:	приблизительно 80 человек.
5-я рота:	командир:	Андрей Резниченко (заместитель председателя городского совета Никополя)
	начальник штаба:	Люла
	заместитель командира при штабе:	Калабухов
	комиссар:	Балабанов
	численность:	приблизительно 85 человек.
Харьковский отряд:		
	командир:	Ермаков (служащий НКВД из Харькова)
	начальник штаба:	Аверин
	комиссар:	Задубинин
	начальник политотдела:	Ветров
	численность:	приблизительно 40 человек.
Отряд из Кривого Рога:		
	командир:	Иван Черный (служащий НКВД из Кривого Рога)
	начальник штаба:	Дмитрий Сонкаленко
	комиссар:	Змыков
	численность:	24 человека.

Бандиты знали друг друга в основном лишь по именам, так как употреблять фамилии было запрещено. Этим объясняется тот факт, что в вышеуказанном списке приведены лишь имена.

Роты, отряды и штаб расположились на большом расстоянии друг от друга по всей территории района. Места расположения указаны в прилагаемой кальке со схемой. Они были выстроены в виде срубов и частично были очень хорошо оборудованы. Члены банды подчинялись жесткой дисциплине и полностью зависели от своих младших командиров и не имели доступа к другим группам. Тем не менее иногда тому или иному члену удавалось бежать. Настроение среди тех, кого заставили пойти в партизаны, было плохое, однако снабжение продовольствием на первых порах было хорошим. Отряд располагал крупными стадами крупного рогатого скота, коровами, овцами и свиньями, лошадьми, телегами, грузовыми автомобилями, лодками, достаточным количеством вооружения, боеприпасов, взрывчатки и 3 радиостанциями. Продовольствия любого вида имелось достаточное количество. Ежедневные рейды в села на берегу Днепра служили не только тому, чтобы пополнять запасы продовольствия в лагере, но и производились обрывы кабелей связи, захватывались некоторые пленные, на которых совершались нападения по ночам во время отдыха, а также была организована попытка атаки силами 3-й роты на участок железной дороги в районе Чертомлыка, которая, впрочем, не имела никакого значения.

Командир отряда из Кривого Рога Черный неоднократно ставил задачу и поднимал вопрос об отправке его вместе со своим отрядом в Красный Рог, т. к. он должен был якобы, выполнить там какое-то важное задание. В конце концов командование пошло навстречу его требованию, после чего 4-го или 5-го октября 1941 года он отбыл вместе с 12 человеками из своего отряда в Кривой Рог. (Розыск этой группы пока не дал никаких результатов). В остальном партизаны находились в ожидании момента, когда уменьшение численности оккупационных войск германского вермахта откроет бóльшие перспективы для осуществления планов диверсий. Они организовали круговую оборону, выставили посты сторожевого охранения и стали выжидать. Наступление 8-го мотопехотного полка СС хотя и нанесло некоторый вред в рядах бандитов (речь шла о 30 убитых и 30 раненых), но наступление было прервано, как уже упоминалось выше, и вновь наступило спокойствие. Приблизительно в середине октября один 13-летний мальчик, о котором речь шла выше, якобы доложил, что остров окружен 2500 немцами. Установлено, что в течение 17-го октября все командиры вы-

зывались в штаб, где им был объявлен приказ командования Южного фронта Красной армии полученный по радио, в котором, в частности, говорилось:

«Военный совет фронта дал разрешение освободить остров. Совет указывает нам район, где действуют отряды Петра (военный начальник и последователь Михаила Захарова, который был снят с должности за злоупотребление алкогольными напитками).

В случае неотвратимой необходимости отряды должны быть разбиты на группы и звенья и отправлены в Знаменку (в районе Кировограда). Поддерживайте с нами радиосвязь. Васильев».

К этому добавлялось, что севернее Знаменки должно произойти слияние групп в один крупный партизанский отряд, который должен влиться в отряд, действующий в «Черном лесу». Там жизнь будет лучше, и можно захватывать богатые трофеи на важной железнодорожной коммуникации. Перехваченная радиограмма позволяет сделать заключение о том, что отряд Михаила Захарова — теперь уже Петра — из-за перемещения лагеря в результате наступления немецких войск послал по радио командующему Южного фронта Красной армии запрос о помощи, на который командующий ответил имеющейся в нашем распоряжении перехваченной радиограммой.

Командир 5-й роты Резниченко отказался уйти с острова и получил вместе со своей ротой разрешение остаться на острове. Отдельные роты в ночь с 17-го на 18-е октября 1941 года покинули свои позиции и отправились в западную часть болотистой местности, откуда они должны были переправляться на лодках на западный берег низменности в районе Нововоронцовки. Части отряда Домченко (3-я рота) и отряда Украинца (1-я рота) удалось, очевидно, преодолевая большие трудности и при напряжении всех сил, найти подходящие места для высадки и проскочить через немецкие заградительные отряды. Число высадившихся партизан составило, очевидно, 150 человек. Имелась ли возможность перевезти этих 150 партизан в течение одной ночи или в течение двух ночей, с 17-го на 18-е и с 18-го на 19-е октября 1941 года, выяснить не удалось. Когда 18-го октября около 6 часов на остров был совершен налет немецкой артиллерии, на территории низменности находилось все еще приблизительно 350 партизан. Эти 350 партизан за дни, в которые дивизия вела боевые действия, были большей частью убиты в бою, а небольшая часть была захвачена в плен, а остальная часть утонула или погибла в болотах. Тем 150 партизанам, которым удалось добраться до твердой земли, пришлось долгое время ожидать бандитов, которые должны были подойти вслед за ними, однако они не пришли. Лодки, которыми пользовались при переправе и которые еще должны были использоваться, лежали без весел на берегу, были обнаружены немецкими охранными войсками и захвачены. Когда бандиты поняли, что их ожидание, пожалуй, затягивается, они, очевидно, попытались установить наблюдение за лодками, т. к. они неожиданно появились на берегу низменности, но были отогнаны тотчас же огнем хорошо замаскированных немецких противотанковых орудий. Они оставили много убитых, бросили пленных и богатые трофеи. Против этой группы был брошен отряд тайной полевой полиции 711 из Кривого Рога с задачей перекрыть дорогу Ивановка — Кривой Рог в районе Апостолово и одновременно силами усиленных разведывательных дозоров вести разведку бандитов в районе Нововоронцовки, организовать их преследование и попытаться загнать бандитов в засаду. Служащему полевой полиции Штарбатты удалось захватить разведчика отряда, а именно, командира роты Украинца, однако его дозор сразу же после этого попал в засаду, во время перестрелки Украинцу удалось бежать, а служащий полевой полиции Штарбатты вместе с другими служащими отряда тайной полевой полиции 711 погибли в бою ввиду явного превосходства противника.

После того как все населенные пункты в районе Костромка — Апостолово — Ивановка были прочесаны отрядами тайной полевой полиции и

при этом благодаря высокой бдительности были захвачены в плен 14 человек, отряду тайной полевой полиции 711 было поручено во второй раз установить заслон, в этот раз северо-западнее Кривого Рога. Партизаны, прорвавшиеся в районе Нововоронцовки, натолкнулись и на этот заслон и были, как уже упоминалось выше, уничтожены силами подразделений охранной дивизии 444, за исключением небольшой группы в количестве 20 человек, которая тем временем добралась до полосы заслонов, выставленной охранной дивизией 213, где и была уничтожена.

Тем временем обе команды в Никополе и Ушалке также завершили систематическое прочесывание населенных пунктов, находящихся в пределах их зон, и при этом арестовали еще 42 человека, которые входили в состав партизанского отряда, оставшегося на острове.

В период действий были арестованы всего около 500 человек частично по подозрению, которые были доставлены войсками и допрошены. Из них 99 бандитов были изобличены в принадлежности к банде и расстреляны, 3 партизана были убиты в бою и 3 человека получили ранения. Собственные потери: 7 убитых. Действия отряда тайной полевой полиции 711 в значительной степени способствовали успеху операции. Отряд в течение непрерывных боев, продолжавшихся в течение 11 суток, в условиях самых плохих дорог и в самых плохих погодных условиях преодолел все препятствия, добыл важные документы об обстановке у противника, обнаружил и вел наблюдение за противником независимо от того, где он находился, захватил в плен в общей сложности 50 человек и уничтожил 3 бандитов, чем в немаловажной степени способствовал успеху всей операции.

подписал: *Шмидт*
директор полевой полиции

Расчет рассылки:

рейхсфюрер и начальник полиции	1
начальник полевой полиции вермахта	1
начальник управления тайной полевой полиции в зоне «Ост»	1
начальник отдела тайной полевой полиции при начальнике оперативного тылового района «Юг»	1
охранная дивизия 444	1
оперативный отдел, в дело	1
Всего:	6 экз.

Т-501, рос. 6, к. 769—779 *.

ЦДАВО, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 154, арк. 44—53.

* Так у документі.

Г. Є. Ясев (Київ)

Про роботу пошукових об'єднань України
(З досвіду Українського фонду пошуку)

Після переможного салюту 9 травня 1945 р. минуло понад 50 років. Проте не для всіх війна закінчилася. Ще й сьогодні понад мільйон сімей в Україні чекають своїх батьків, синів, коханих, які не повернулися з фронту. В сімейних архівах зберігають повідомлення «Пропав безвісти» з надією на повернення рідної людини або хоча б на якісь відомості про її долю.

Не секрет, що на місцях колишніх боїв і досі залишаються непохованими останки багатьох захисників Батьківщини. Щоб ліквідувати цю ваду,

відповісти на потік листів та запитів щодо пошуків тих, хто пропав безвісти, на ділі реалізувати право людини на Пам'ять, необхідно здійснити важку, наполегливу, копітку пошукову роботу, тобто збір та вивчення матеріалів по певній пошуковій програмі, а також меморіальну роботу, увічнення пам'яті полеглих на фронтах Великої Вітчизняної війни. Обидва ці процеси пов'язані і складають систему, якою визначено, що треба шукати, хто і як веде пошук, його кінцеву мету.

Система пошуково-меморіальної роботи в Україні бере початок із зародження роздрібнених загонів червоних слідопитів у післявоєнні роки та їх наступного об'єднання в обласні і республіканські пошукові формування. Постановою президії Ради організації ветеранів України 23 серпня 1994 р. визнано провідною пошуковою структурою України Український фонд пошуку (УФП).

За минулий час напрацьовано необхідний робочий механізм системи. Це науково обґрунтовані пошукові програми, професійна картка пошуковця (що має знати і уміти), форми й методи пошуково-меморіальної роботи, творчих і ділових зв'язків з державними установами та громадськими організаціями, практика реалізації зібраного матеріалу, інформаційно-методичне забезпечення системи.

Кожна складова механізму є передавальною від ланки до ланки. Випадення хоч однієї з них порушить нормальне функціонування всієї системи.

Сьогодні на обліку президії Українського фонду пошуку є понад 20 обласних і міських пошукових об'єднань з активом близько 3700 чоловік. Широку відомість набули Київський міський історико-патріотичний клуб «Пошук», Волинська обласна комісія «Пошук», Донецький обласний штаб «Пошук», Вінницьке об'єднання «Пошуковець», Луганський загін «Обеліск», Львівське пошукове об'єднання «Меморіал», Одеське об'єднання «Пошук», Харківський обласний клуб «Долг», Херсонський клуб інтернаціональної дружби «Факел», Севастопольське міське об'єднання пошукових організацій «Долг», героїко-патріотичний клуб «Ельтиген» у м. Керч, дослідницька група «Пошук-50» у Володимирі-Волинському, Дніпропетровська рада ветеранів юних учасників війни, Чернігівський обласний штаб «Пошук».

Діяльність пошуковців будується по пошукових програмах, що визначають тему пошуку, її виконавців, кінцевий результат. Інтерес до теми пошукових програм сприяє перетворенню їх у постійно діючі.

Пошукові програми, а сьогодні їх понад 20, узгоджено з Інститутом історії України НАНУ, Радою організації ветеранів України. Для зручності їх згруповано по розділах: «Літопис Великої Вітчизняної», «Пошук полеглих захисників Вітчизни», «Білі плями війни», «Увічнення пам'яті полеглих героїв», «Шана до ветеранів, які живуть нині». Практикою підказано нові напрями пошуку: «Діти війни», «Жінки на війні», «Діти про подвиги батьків».

Часто пошукові завдання визначаються планами держадміністрації, суміжних громадських та наукових установ, а також необхідністю виконання прохань людей розшукати рідних і близьких, які не повернулися з фронтів війни.

Для повного виконання обраної теми пошуковець має володіти певною сумою знань та умінь, зокрема:

— знати сутність обраної пошукової програми; першоджерела для її обґрунтування; державні та громадські структури, з якими слід співробітничати;

— уміти чітко сформулювати пошукову програму і визначити шляхи її реалізації; зосередити свій творчий потенціал на обраній програмі, не розпорошувати сили й увагу; працювати з першоджерелами, архівними матеріалами (для польовика — виконувати правила ведення розкопок і дотримувати заходи безпеки); аналізувати й узагальнювати зібраний матеріал, зробити опис проведеної роботи, підвести підсумки, сформулювати висновки та пропозиції.

Вказані критерії складають професійну карту пошуковця, що вперше була викладена у збірнику № 1 Українського фонду пошуку «Право на пам'ять» (К., 1995).

Виконання пошукових програм — це робота творча, яка потребує повної віддачі. Нею займаються переважно ветерани війни та праці. Це — їх покликання, і вони не рахують часу, не шкодують сил. Владні структури не «балують» увагою та подяками пошуковців, які роблять святу справу на громадських засадах і задовольняються теплим словом тих, кому допомогли дізнатися про долю загиблих синів, батьків та дідів.

На Україні знають безмежно відданих пошуковій справі киян С. П. Цакун, Г. П. Зазимко, О. Г. Диткевич, О. І. Героєва, подружжя Олександрових з Вінниці, І. І. Кулагу та О. С. Чепелева з Донеччини, М. М. Мельниченко з Умані, Т. І. Агафонову з Херсона, І. І. Безкоровайного з м. Гнівані, Є. Г. Трушенка з м. Синельникове, С. З. Яцину з м. Сєвєродонецька, Г. М. Артьоменка з Кривого Рогу, Л. П. Стрельбицького з Івано-Франківщини, І. В. Федущак зі Львова, Т. І. Сафінову з Керчі, Л. Н. Суховія з Одеси, Ф. В. Самоплавського з Комсомольська, Л. Л. Ташкевич з м. Асканія-Нова, братів Максюткіних з Нової Каховки, В. Ф. Дехтяренка з Канева, В. М. Матюшенка з Чернігівщини, Ю. Б. Бреславського з Севастополя, В. С. Старченка з Харкова, О. В. Кузіна з Василькова та багато-багато інших.

На жаль, когорта пошуковців «старіє», а інтерес молодих дослідників до воєнної тематики помітно знизився. Причина ясна: «з-за океану» надходить достатньо друкованої продукції, в якій події воєнного часу суттєво перекручуються. А своїх видань майже немає. Отже, не зникла потреба в пошуковій роботі, в збиранні матеріалів про трагічні й героїчні дні нашого народу. Пошукові матеріали допомагають донести до нинішніх і наступних поколінь подвиг фронтовиків, правду про Велику Вітчизняну війну.

В Україні до цього часу не прийнято Закон про увічнення пам'яті полеглих захисників Вітчизни. Тому пошуковці змушені самостійно розробляти форми й методи пошуково-меморіальної роботи. В січні 1995 р. їх було обговорено на 11-й науково-практичній конференції пошукових об'єднань України і рекомендовано для використання в роботі.

Загальновизнано дві форми пошуку: документальний і польовий. Документальний — це робота з архівами (в тому числі й домашніми), мемуарною літературою, документами і листуванням воєнних років, щоденниками і спогадами учасників боїв та очевидців тогочасних подій. Польовий пошук включає: вивчення пам'ятних місць боїв (оборонні рубежі, плацдарми, траншеї, протитанкові рови, місця падіння літаків тощо), розшук і поховання останків воїнів, що залишилися на полях та в лісах, збір реліквій війни (предметів солдатського побуту, деталей бойової техніки, крім боєприпасів, і т. ін.).

Документальний і польовий пошуки тісно пов'язані між собою й доповнюють один одного. Важливу роль у розвитку цих форм пошуку відіграють їх творчі й ділові зв'язки з державними та науковими органами, громадськими організаціями, засобами масової інформації.

Відмітною рисою розвитку пошуково-меморіальної роботи сьогодення є її прикладний характер, практична спрямованість. Про це свідчить різноманітність форм і методів увічнення пам'яті полеглих захисників Вітчизни: сімейні архіви, музеї, виставки, пам'ятники, обеліски, меморіальні комплекси, документальні пам'ятки, масові заходи, що яскраво проявились в дні всенародних свят з нагоди 50-річних ювілеїв визволення рідної землі від фашистських окупантів та Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Як правило, основою для планування масових і меморіальних заходів на всіх рівнях служили грунтовні пропозиції пошукових структур. Прикладів високої результативності пошукової роботи достатньо.

С. П. Цакун підготувала фундаментальну працю — Довідник про розміщення в Україні колишніх фашистських концтаборів, де гинули тисячами радянські військовополонені. Супровідну записку до Довідника напи-

сали Голова Ради Ветеранів України І. О. Герасимов і Голова правління Українського фонду культури Б. І. Олійник. Довідник адресовано військкоматам, головам обласних Рад ветеранів, керівникам пошукових об'єднань, краєзнавчим музеям, бібліотекам.

У 1993 р. до 50-річчя визволення м. Києва від фашистських загарбників Київський міський історико-патріотичний клуб «Пошук» розробив Положення про Пояс бойової слави міста-героя Києва, що сприяло здійсненню ряду корисних справ по благоустрою та музеєфікації об'єктів цього унікального музею просто неба. Вздовж Поясу розробляються туристичні маршрути.

Серед заходів по увічненню пам'яті полеглих захисників Вітчизни знайшли загальне визнання щорічні Дні пам'яті (по Києву: 11 липня — День захисників міста, 6 листопада — День визволителів міста, в районах установлено свої дати).

За пропозицією президії Українського фонду пошуку проведено Всеукраїнські акції: естафету Пам'яті «Через всю Україну» (1994 р.) і збір автографів захисників Батьківщини «Пам'ять про переможців» (1995 р.). Автографи комплектувались у художньо оформлених книгах по районах. До Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни вже надійшло понад 300 томів таких книг, в них навічно залишили свої автографи близько 800 тис. учасників бойових дій. А всього очікується надходження понад 500 томів з мільйоном підписів. Про цей визначний документальний пам'ятник розповідає газета «Ветерани України» (№ 6, 1995 р.) у повідомленні «Свідчать автографи».

На 1996 р. заплановано нову акцію по збору Заповітів-наказів ветеранів онукам та правнукам.

Київські дослідники С. П. Цакун, В. П. Здоренко, Г. П. Зазимко, Т. Г. Ужва, Н. С. Зінов'єва протягом багатьох років працювали над створенням статистичного каталогу «Пам'ять про полеглих на Українській землі». Його було перенесено на магнітні носії і розміщено в 42 томах. Це ще одна документальна пам'ятка України.

А. В. Кондратюк з Володимира-Волинського видав книгу ««Норд 365 офлаг» бореться» (Луцьк, «Надстир'я», 1995). В ній розповідається про місцевий концтабір, де фашисти знищили тисячі радянських військовополонених.

І. І. Безкоровайний, який має багаторічний досвід пошуково-дослідницької роботи, опублікував книгу «Без вісті не пропали» (Ужгород, «Карпати», 1994). Про її зміст говорить сама назва.

Жертвам Бабиного Яру присвячено окрему Книгу пам'яті, яку підготував І. Заславський (Київ, «Оберіг», 1991).

Увагу деяких пошуковців привернула тема «Діти війни». М. Ф. Гораніна з Києва зацікавилась долею людей, які, як і вона сама, в дитячі роки пізнали тягар воєнного лихоліття: бомбардування фашистської авіації, втрату рідних, голод, важку працю на заводах і в полі.

Матеріали про юних героїв України, які поруч з дорослими зі зброєю в руках боролися з ворогом, — синів полків, юнг, юних партизанів і підпільників — збирає Ж. І. Василенко з Новограда-Волинського. В процесі роботи вона виявила, що імена загиблих юних героїв не внесено до Книг пам'яті, як таких, хто не призивався військкоматами. Виникає питання, чи є провина цих дітей у тому, що вони, незважаючи на малий вік, захищали свою Батьківщину і загинули, не дорісши до призовного віку?

В. П. Добричев з Києва, розповівши про подвиг свого батька, який очолював батальйон у складі Київського збірного партизанського полку воїнів-чекістів і загинув при обороні Києва, відкрив нову пошукову програму — «Сини про подвиг своїх батьків». Вона перекликається з напрямком пошукової роботи ради ветеранів 57-ї армії «Ми — нащадки воїнів 57-ї армії». Йдеться про те, що діти, онуки, правнуки мають знати, як їх батьки, діди та прадіди боролися з ненависним ворогом, відстоювали незалежність рідної держави.

Новим у меморіальній роботі УФП є створення жителями селищ, знищених фашистами, земляцтв. Так, три роки тому було зареєстроване земляцтво труханівців — колишніх мешканців робітничого селища на Трухановому острові, яке 27 вересня 1943 р. до тла спалили фашисти. Щороку в цей день труханівці збираються, щоб віддати належне пам'яті загиблих у роки війни землякам.

Кілька слів про організацію інформаційно-методичного забезпечення пошуково-меморіальної роботи.

Президія УФП регулярно інформує низові підрозділи про свої плани, засідання президії, про питання, що обговорювалися, й прийняті рішення. Відповідальний секретар УФП С. П. Цакун робить це своєчасно і ретельно.

Налагоджено видання інформаційно-методичних збірників, що висвітлюють досвід низових пошукових колективів, узагальнюють його, роблять відповідні рекомендації.

Збірник № 1 «Право на пам'ять» вперше сформулював характерні риси пошукової роботи: наукова обгрунтованість і прикладна спрямованість, погодженість дій документального і польового пошуку, практична реалізація зібраних матеріалів та їх відкритість, різноманітність форм увічнення пам'яті полеглих захисників Вітчизни, заохочення активістів пошукової роботи. В збірнику запропоновано професійну карту пошуковця.

Збірник № 2 «Пам'ять без кордонів і часу» продовжує висвітлення характерних рис пошукової роботи і розгортає її до системи пошуково-меморіальної роботи, певною мірою підсумовуючи ювілейний 1995 рік. У збірнику наведено плани, звіти, розпорядження (на різних рівнях), які розкривають сутність складної, напруженої роботи пошукових колективів.

Збірник № 3 «Пам'ять полеглих захисників Вітчизни — вічна» висвітлює матеріали звітної виставки пошуковців і журналістів України з нагоди 50-річчя завершення Другої світової війни.

Збірник № 4 «Пам'ятні події в Україні в роки Великої Вітчизняної війни» адресовано вчителям та ветеранському активу і спрямовано на правдиве висвітлення ходу оборонних боїв в Україні, її визволення, всенародного опору окупантам.

Усі збірники об'єднує слово «Пам'ять». І це зрозуміло, адже Пам'ять — велике надбання народу і має розглядатися в широкому плані: пам'ять особистості, пам'ять родини, пам'ять селища (міста, району), пам'ять на державному рівні. Не може бути дійсного патріота, трудівника, захисника Вітчизни, якщо він не осмислив коріння зв'язку з попередніми поколіннями.

Тенденція розвитку пошуково-меморіальної роботи сьогодні спрямована не на створення штучних командно-адміністративних надбудов, а на поглиблення змісту вказаної діяльності вже існуючими організаціями, їх узгодженості і взаєморозуміння на основі національної програми, що розробляється.

Завершились ювілейні свята. Багато вже зроблено, ще більше — попереду. Сподіваємось, що матеріали названих збірників сприятимуть дальшому розгортанню пошуково-меморіальної роботи. До цього кличуть непоховані останки на полях минулих боїв, імена батьків та дідів, які пропали безвісти.

Завдання Українського фонду пошуку — нести до людей правду про минулу війну, допомагати в патріотичному вихованні підростаючого покоління, збагачувати його духовність.

До 60-річчя Інституту історії України НАН України

Михайло Марченко

Док. № 10

Протокол допиту М. І. Марченка в УНКВС СРСР по Новосибірській області щодо його контактів з репресованими працівниками апарату ЦК КП(б)У та взаємин з керівництвом Інституту історії України АН УРСР [1]

2—3 червня 1943 р.

Допрос начат « 11 » час. « 20 » минут
окончен « 16 » час. « 35 » минут

Вопрос: Расскажите о характере своего знакомства с Середенко [2] и Гусевым [3] — бывшими работниками ЦК КП(б)У?

Ответ: Середенко я знал с 1932 г. Тогда он работал преподавателем политической экономии в Институте красной профессуры в г. Харькове. Два учебных года я слушал его лекции, т. е. до 1934 г. После 1934 г. до 1937 г. я с Середенко не имел больше никаких связей, только видел его в институте, когда он приходил на лекции в другие семинары. Осенью 1937 г., после моего окончания института, Середенко работал уже заведующим отделом науки ЦК КП(б)У. Комиссия ЦК КП(б)У по распределению слушателей ИКП, окончивших этот институт, назначила меня на работу в Академию наук, в Институт истории Украины и направила в распоряжение отдела науки ЦК, которым ведал Середенко. Через этот отдел непосредственно я и был направлен в Академию наук.

В Институте истории Украины я был назначен на должность старшего научного сотрудника и заведующего сектором феодально-крепостнической эпохи.

Работая в институте, я несколько раз по служебным обязанностям встречался с Середенко в ЦК КП(б)У до мая 1938 г. В мае 1938 г. Середенко был арестован и я его не видел до января 1941 г.

В январе 1941 г. я встретил Середенко на улице в г. Киеве, он мне рассказал, что был освобожден из тюрьмы, реабилитирован полностью и отправляется в Харьков на работу по месту жительства своей семьи. Больше Середенко я ни разу не встречал.

С Гусевым я лично знаком не был и знал его только как заведующего отделом пропаганды ЦК КП(б)У. Будучи в Институте красной профессуры, я несколько раз его видел на совещании лекторов и пропагандистов, которые он проводил, видел его в ИКП несколько раз, куда он иногда приходил, и последний раз его видел во время распределения нас на работу осенью 1937 г.

Больше Гусева я не видел.

Вопрос: Он был арестован?

---

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1996. — № 1, 2.

Ответ: Он был арестован в Киеве, когда и за что, я не знаю.

Вопрос: Ваше знакомство с Середенко носило характер только служебной связи?

Ответ: Только служебной. В личной жизни я с ним не сталкивался.

Вопрос: Когда Вы поступили на работу в Институт истории?

Ответ: В сентябре 1937 г.

Вопрос: Кто был в то время директором института?

Ответ: Директором института был тогда Белоусов Сергей Николаевич [4].

Вопрос: Какой период времени Вы работали в институте совместно с Белоусовым и Ваши взаимоотношения с ним?

Ответ: Совместно с Белоусовым я работал с сентября 1937 г. по сентябрь 1939 г., т. е. до моего отъезда во Львов, и по приезде со Львова — с декабря 1940 г. по июнь 1941 г., т. е. до момента моего ареста.

Первый год моей работы в институте, которым руководил Белоусов, у нас были хорошие отношения, даже дружественные. С конца 1938 г. и по сентябрь 1939 г. у нас были отношения очень плохие. Расхождения с Белоусовым у меня были, во-первых, на деловой почве, касающиеся работы в институте, и, во-вторых, на почве личных отношений.

Ненормальные взаимоотношения на деловой почве заключались в том, что Белоусов, не будучи историком и даже не научным сотрудником, не имея никакой научной квалификации, не в состоянии был разрешать те или иные научные вопросы. Узко научные споры Белоусов переносил на споры политические и личные дрязги, наклеивал многим сотрудникам и в том числе мне, различные ярлыки, вроде «националистов» и прочее.

Таким образом зажималась в институте всякая критика и самокритика, на что указывалось Белоусову даже партийным комитетом Академии наук, зажимались научные споры, что было самым опасным для развертывания, правильного ведения научной работы и правильного разрешения того или иного научного вопроса. Так, например, один из научных сотрудников сектора, которым я руководил, профессор Петровский, написал работу на тему: «Освободительная борьба украинского народа против господства шляхетской Польши. Богдан Хмельницкий» [5].

Эта работа обсуждалась на заседании сектора. Труд был признан в основном удовлетворительным, но по отдельным вопросам, затронутым в этой работе, возникли узко научные споры — это в отношении оценки исторических событий, связанных с присоединением Украины к России в 1654 г., и характеристики Богдана Хмельницкого как исторической личности. Эти споры носили обычный научный характер с тем, чтобы прийти как можно точнее к истине взглядов исторической науки на те или другие исторические события и явления.

Спор этот был перенесен с сектора на ученый совет института, которым руководил Белоусов. Научный авторитет Белоусова был настолько низок, что он не в состоянии был повлиять на научных сотрудников с тем, чтобы убедить их в правильности тех или других взглядов.

Разгорелся активный спор между мной и некоторой группой сотрудников, с одной стороны, и Белоусовым — с другой, переросший в личные дрязги.

Спорные вопросы, возникшие в связи с научной работой «Освободительная борьба украинского народа», заключались в том, что в этой книге автор — профессор Петровский — упрощенчески и вульгаризаторски-односторонне освещал вопрос присоединения Украины к России в 1654 г., а также упрощенчески и односторонне и не совсем научно правильно освещал роль личности в истории, в частности, роль Богдана Хмельницкого. Присоединение Украины к России в 1654 г. рассматривалось как абсолютное благо для украинского народа, в работе была абсолютно снята перспектива национально-колониальной политики русского царизма на Украине и отсюда напрашивался вывод о том, что наша Великая Октябрьская революция, освободившая народы Советского Союза от всякого гнета и в том числе от

гнета национально-колониального, остается неумотивированной, необоснованной.

Роль Богдана Хмельницкого освещается с субъективно-идеалистической точки зрения.

Допрос прерван.

Протокол допроса записан верно, мною прочитан, в чем расписываюсь:

М. Марченко

Допросил: Нач[альник] следгруппы УНКГБ ст[арший] лейт[енант] госбезоп[асности] Ривкин

Допрос начат « 20 » час. « 15 » мин[ут]
окончен « 1 » час. « 25 » мин[ут]

Вопрос: Продолжайте свои показания о взаимоотношениях с Белоусовым.

Ответ: Это были не только мои замечания по существу данной работы, но и замечания научных сотрудников всего сектора и рецензентов — московских профессоров, впоследствии выступивших в качестве оппонентов при защите этой работы как диссертационной.

Этот научный спор Белоусов хотел использовать против меня и начал, как мне было известно уже тогда, писать на меня различные клеветнические заявления, извращая действительное положение вещей.

Споры мои с Белоусовым к тому же дополнялись различными обострениями с ним личного характера.

Весной 1939 г. происходили выборы директоров институтов Академии наук УССР.

Я высказал свое мнение в партийном комитете, лично секретарю комитета, в Президиуме Академии наук и среди некоторых сотрудников нашего института свое мнение о том, что Белоусов не соответствует своему назначению как директор научно-исследовательского учреждения. На это Белоусов реагировал резко враждебно и был сильно обозлен против меня и всегда выискивал малейшего случая, чтобы чем-нибудь мне напакостить. Можно указать ряд других моментов ненормальных отношений Белоусова со мной как с парторгом института.

Белоусова обвиняли в связи с врагами народа, с которыми он работал в Одесской области, еще до прихода в институт. В одной из своих статей, написанной для газеты «Пролетарская правда», Белоусов протаскивал троцкистско-зиновьевскую контрабанду, в связи с чем эта статья в газете не была помещена. По этому поводу пришлось мне также иметь дело с Белоусовым, и последний был настроен враждебно по отношению ко мне.

Вопрос: Как руководитель сектора эпохи феодализма Вы пытались разрешение спорного вопроса в связи с необходимостью издания указанной выше книги вынести на обсуждение вышестоящей научной организации, в частности Академии наук СССР?

Ответ: Нет, такой попытки с моей стороны не было. Я считал, что этот спорный вопрос можно разрешить силами коллектива нашего института, не прибегая к посторонней помощи.

Вопрос: Вам указывалось на необходимость обратиться за разрешением спорного вопроса в партийные организации?

Ответ: Директор института Белоусов предлагал обратиться с этим вопросом в ЦК КП(б)У и лично к секретарю ЦК Хрущеву. Я отнесся к этому отрицательно опять-таки из тех же соображений, ибо считал возможным этот научный спор разрешить в институте.

Вопрос: Вы правильно освещаете этот вопрос?

Ответ: Совершенно правильно.

Вопрос: В материалах дела это обстоятельство рисуется в другом свете, в частности так, что в ответ на заявление Белоусова о необходимости обратиться в ЦК КП(б)У и лично к т. Хрущеву за разрешением возникшего спорного вопроса, Вы допустили антисоветское толкование, заявив: «Там,

где речь идет об истории, то там политика не нужна. Вопросы истории будет решать не политика, а наука».

Следствие требует от Вас правдивых показаний по этому вопросу.

Ответ: Я в такой форме не высказывался, а в ответ на заявление Белоусова сказал, что этот вопрос является узко научным, в ЦК незачем по этому поводу обращаться, так как мы сами в состоянии его разрешить.

Вопрос: Вы скрываете от следствия действительное положение вещей.

Ответ: Я говорю то, что было. Ничего другого сказать не могу.

Протокол допроса мною прочитан.

М. Марченко

Допросил: Нач[альник] следгруппы ст[арший] лейт[енант] госбезоп[асности] Р и в к и н.

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 58-63 зв. Оригінал. Рукопис.

Док. № 11

Протокол допиту М. І. Марченка в УНКДБ СРСР по Новосибірській області щодо його оцінки приєднання України до Росії 1654 р. [6]

7 червня 1943 р.

[Допрос] начат — 11—15
окончен — 24—00

Допрос производился с перерывом от 16—30 до 20—30.

Вопрос: Имеющимися в распоряжении следствия материалами установлено, что, работая в Киеве — в Институте истории Академии наук УССР — и Львове — в государственном университете, Вы неоднократно допускали высказывания украинского националистического характера, в частности проповедовали отсутствие братства между двумя народами — украинским и русским, считали факт присоединения Украины к России в 1654 г. отрицательным явлением и т. п.

Следствие предлагает Вам правдиво осветить свою действительную националистическую деятельность.

Ответ: В своей практической научной работе и в частных разговорах я не выступал против родственности и союза двух братских народов — русского и украинского, но на разрешение этого вопроса исторической науки и освещение его у меня были несколько иные взгляды и расхождения с некоторыми отдельными научными сотрудниками нашего института. Впервые, помню, возник этот вопрос в научных дебатах в секторе феодально-крепостнической эпохи, которым я руководил, причем возникновение данного спора было связано с конкретным поводом, а именно в связи с обсуждением работы научного сотрудника, профессора Петровского на тему: «Борьба украинского народа против польской шляхты в 1648—1654 гг.». В этой работе также освещался вопрос о присоединении Украины к России. В ней, т. е. в работе, было отождествлено два различных вопроса.

Вопрос присоединения Украины к самодержавно-крепостнической царской России и, таким образом, в исторической перспективе это вопрос колониальной зависимости Украины от русского помещичье-крепостнического государства во главе с реакционным русским самодержавием, с тяжелым феодально-крепостническим и национально-колониальным гнетом — это один вопрос, и другой вопрос — совершенно иного порядка, это вопрос родственного происхождения, близости, исторической связи, родственности культуры, быта и прочих других моментов двух действительно братских народов — русского и украинского.

Я выступил в научных дебатах против отождествления, против смешивания в одно этих двух разных вопросов.

Как известно, в 1654 г., после изгнания восставшим народом польских панов из Украины и освобождения последней из подчинения польскому государству, Украина присоединилась к России. Этот факт в истории был явлением прогрессивным. Для Украины это было меньшее зло по сравнению с тем, чтобы Украина находилась бы под властью польского государства или султанской Турции, которая в XVII ст. также посягала на украинские земли.

Но подчинение Украины русскому самодержавию было началом также ее колониальной зависимости от государства русских помещиков, бояр и купцов, началом национально-колониального гнета над украинским народом. Такова в общих чертах историческая перспектива первого вопроса, связанного с присоединением Украины к России.

Историческая перспектива второго вопроса, т. е. братства двух родственных народов, заключается в единстве борьбы этих народов против их общего врага — русского самодержавия. Эту вторую перспективу и упускалось из виду в работе профессора Петровского.

Вопрос присоединения Украины к России в 1654 г. профессор Петровский в первоначальном варианте толковал так, что здесь, мол, произошло полное воссоединение двух народов, наступило полное братство этих «единокровных», как часто говорится в работе, народов.

Даже этот термин «единокровный», на мой взгляд, является не совсем правильным с научной точки зрения потому, что здесь берется какой-то абстрактный биологический момент, а не социальный, классовый и исторический характер единства и братства народов. Кроме того, Петровский чрезмерно и без надобности выпячивал вопрос единства религии русского и украинского народа.

Против отождествления двух различных моментов, а именно подчинение Украины русскому самодержавию с моментом братских связей двух народов я и выступал в научном дебате против книги Петровского.

В этом научном споре и в частных беседах я утверждал, что при наличии и существовании феодально-крепостнического общественного строя и даже строя более прогрессивного — капиталистического, при господстве русского самодержавия как выражении государственной и политической власти помещиков и буржуазии, не могло быть подлинного единства и братства народов. Я стоял на тех позициях, что подлинное единство и братство народов открыла только Великая Октябрьская революция, величие которой заключается в том, что она освободила народы царской России от всякого и в том числе национально-колониального гнета. Что же касается единства и братства народов русского и украинского, до Великого Октября [об этом] можно говорить только условно, относительно.

Такой односторонностью и модернизацией исторических событий страдала не одна работа, издаваемая в институте.

Вслед за Петровским пошел один из научных сотрудников — профессор Оглоблин [7], который был не согласен с Петровским в этом вопросе, но в своей книге «Украина во времена Петра I» [8] допустил ту же ошибку. Когда я его спросил, как же это получается, что Вы выступали против ошибок Петровского и сами же впадаете в вульгаризацию и упрощенчество, он мне заявил, что он не желает и боится, чтобы его не обвиняли в каких-то грехах, поскольку директор института Белоусов стоит на такой точке зрения. Я ему сказал, что это беспринципность в научной работе, что Вы носитесь с этим братством двух народов до тошноты, вульгаризируя его.

Эти споры стали темой частых споров в личных беседах с отдельными товарищами. Я иногда в разговорах был вспыльчив и резко высказывался по адресу своих оппонентов. Но нужно сказать, что и в вопросе присоединения Украины к России в XVII ст. я не отрицал момента братской, исторической близости народов русского и украинского. Наоборот, подчеркивал этот момент как один из важных факторов, способствовавших относительно

легкому, если можно так выразиться, безболезненному и почти бескровному факту присоединения.

Эти свои соображения я высказывал не только на прилюдных научных совещаниях в Институте истории в Киеве, но и в Институте истории Академии наук [СССР] в Москве, где я присутствовал и выступал на одном из совещаний в апреле 1938 г. при обсуждении готовившегося к печати учебника по истории СССР, издаваемого Академией наук СССР для высших учебных заведений.

Свои взгляды я высказал также в ряде печатных работ, главным образом в популярных статьях на исторические темы.

Так, например, редакции некоторых журналов и газет заинтересовались исторической прошлостью[9] нашей Родины и обратились ко мне с просьбой написать по вопросам истории Украины несколько статей.

Мои статьи, в которых я высказал свои взгляды на присоединение Украины к России и историческую связь народа русского с украинским, были напечатаны в таких органах прессы: большая обстоятельная статья под названием «Борьба украинского народа против польской шляхты 1648—1654 гг. и присоединение Украины к России» — журнал «Комсомольский пропагандист» (на украинском языке) № 10, 1938 г., орган ЦК комсомола Украины; статья «Польські пани — одвічні вороги Литви» — газета «Коммунист» (на украинском языке) от 5-го апреля 1938 г. — орган ЦК КП(б)У; «Исторический урок польской шляхты» — газета «Коммунист» от 28-го июня 1938 г. — орган ЦК КП(б)У, — эта статья также была перепечатана под таким же названием Каменец-Подольской областной газетой «Червоний кордон» от 1-го июля 1938 г.

Высказал я свои взгляды и в ряде других статей, например, большая статья в нескольких подвалах печаталась с продолжениями в нескольких номерах в октябре 1938 г., чисел не помню, в органе ЦК КП(б)У «Глос радзецки» ("Советский голос") на польском языке.

Я просил бы следствие поинтересоваться этими статьями.

Во время моей работы во Львове этот вопрос нигде не возникал и по этому поводу я своего мнения там нигде не высказывал.

Вопрос: Статью для ТАСС по вопросу присоединения Украины к России Вы писали?

Ответ: В январе 1939 г. я написал статью для ТАСС, которая ничем не отличалась от моих статей, помещенных в газете «Коммунист» и журнале «Комсомольский пропагандист». Тема этой статьи — присоединение Украины к России в 1654 г.

Статья эта не была опубликована, по какой причине, мне не известно и я этим вопросом не интересовался.

Вопрос: Следствию известно, что в указанной статье Вы протаскивали украинский национализм, освещая вопрос о присоединении Украины к России как зло вообще, и только поэтому эта статья не была опубликована.

Дайте правдивые показания по данному вопросу.

Ответ: Я могу повторить только то, что уже показал выше, ничего другого показать не могу.

Вопрос: Данные следствия совершенно очевидны.

Вам предлагается не скрывать своих националистических взглядов.

Ответ: Никаких националистических взглядов у меня не было, в частности, в указанной статье я также никакого национализма не протаскивал.

Протокол допроса записан верно, мною прочитан, в чем расписываюсь.

М. Марченко

Допросил: Нач[альник] следгруппы ст[арший] лейт[енант] г[ос]б[езопасности] Ривкин

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 69—72 зв. Оригінал. Рукопис.

Док. № 12

Протокол допиту М. І. Марченка в УНКДБ СРСР по Новосибірській області щодо його оцінок історичної ролі Б. Хмельницького, приєднання України до Росії 1654 р. тощо [10]

11—12 червня 1943 р.

[Допрос] начат — 10—30
окончен — 2—30

Допрос производился с перерывом
от 16—45 до 20—50

Вопрос: Какие задачи ставил перед собой Богдан Хмельницкий в период своей деятельности?

Ответ: Специальным исследованием деятельности Богдана Хмельницкого я не занимался, но это общеизвестно, что Богдан Хмельницкий, подымая восстание украинского народа в 1648 г. против панской Польши, в первую очередь ставил своей задачей освободить Украину от ига польских панов, изгнать их из Украины и освободиться от политической зависимости [от] польского государства. Это была первая из задач, причем главнейшая, стоявшая как перед Богданом Хмельницким, так и перед всем восставшим народом, интересы которого в данном политическом моменте отразил Богдан Хмельницкий.

Несмотря на три первых крупных победы Хмельницкого над поляками в 1648 г., было ясно, что Украине самостоятельно без внешней поддержки освободиться от польско-шляхетской зависимости не удастся и поэтому Богдан Хмельницкий поставил задачу присоединить освобожденную от Польши Украину к России, что и осуществил в 1654 г.

Вопрос: А в первые месяцы восстания Богдан Хмельницкий ставил вопрос о присоединении Украины к России?

Ответ: В первые м[еся]цы восстания Богдан Хмельницкий ставил вопрос не о присоединении Украины к России, а о военной поддержке восставшему украинскому народу против панской Польши. Впервые настоятельно Хмельницкий ставит вопрос о присоединении Украины к России с января и февраля 1649 г. после переяславского совещания.

Вопрос: Этот вопрос Вы так трактовали и в период Вашей работы в Киеве в Институте истории?

Ответ: Так точно.

Вопрос: Следствию известно, что с Вашей стороны имели место высказывания, направленные против братства русского и украинского народов, причем характер этих высказываний носил явный антисоветский смысл.

Вы намерены давать правдивые показания по существу этого вопроса?

Ответ: По этому вопросу я дал исчерпывающий ответ в своих собственноручных показаниях, в которых указывал, что этот вопрос некоторыми научными сотрудниками вульгаризировался и я иногда высказывался резко и даже грубо. Больше ничего по этому поводу показать я не могу.

Вопрос: И такое высказывание с Вашей стороны, как: «И як не надоисть говорити про оте братство руського и украинського народа, ну його к...», Вы тоже считаете только грубым и резким?

Ответ: Такого высказывания с моей стороны я не помню, но допускаю, что это могло иметь место.

Вопрос: Но это высказывание ведь явно антисоветское?

Ответ: Я его не считаю антисоветским, потому что это относится не к вопросу братства и единства народов русского и украинского в настоящем, т. е. при советской действительности, а по конкретным вопросам истории.

Вопрос: Разве исторические факты по любой отрасли нельзя трактовать в антисоветском духе?

Ответ: Можно толковать, но в данном случае это не было антисоветским толкованием. Это было только связано с вопросами, затронутыми в научных работах профессора Петровского и профессора Оглоблина.

Вопрос: Вам известна точка зрения Тараса Григорьевича Шевченко по вопросу присоединения Украины к России?

Ответ: Известна. Шевченко относился враждебно к русскому самодержавию и крепостническому строю. Особенно жестокие формы крепостнического рабства в России были в эпоху, в которой жил и боролся Шевченко, т. е. в эпоху реакционного режима Николая I.

Шевченко видел тяжелое положение украинского народа под властью русского самодержавного деспотизма и, хотя относился к историческому прошлому русского народа с большим уважением, но [к] факту присоединения Украины к России высказался [11] отрицательно. Это отрицательное отношение к присоединению Украины к России, а также к политике Петра I и Екатерины II по отношению к Украине Шевченко высказал в своих произведениях: «Сон» («У всякого своя доля»), «Розрита могила», «Иржавець» и т. д.

Вопрос: Вы высказывали публично или писали в трудах об отношении Шевченко к факту присоединения Украины к России?

Ответ: Да, я выступал с докладом на научной сессии Академии наук Украины, посвященной 125-летию со дня рождения Шевченко, в марте 1939 г. Темой моего доклада было: «Шевченко и угнетенные народности царской России».

Этот доклад под таким же названием в форме научной статьи (на украинском языке) был опубликован в сборнике Академии наук, посвященном также памяти 125-летия со дня рождения Шевченко.

Прошу следствие познакомиться с этой моей работой [12].

Вопрос: Вам поручалось писать рецензию на первый том вузовского учебника «История украинской литературы»?

Ответ: Писать рецензию на указанную книгу мне сделал предложение заместитель директора Института литературы Украинской Академии наук Копица. Это было в декабре 1940 г.

Вопрос: Вы выполнили поручение Копици?

Ответ: Да, я написал рецензию с точки зрения общеисторических фактов, связанных с общей историей Украины и историей украинской литературы, т. е. насколько исторически правдивый фон, на котором писалась книга «История украинской литературы».

Вопрос: Как вы излагали в своей рецензии вопрос о победе Петра I над шведами под Полтавой и роли Мазепы?

Ответ: Я не помню, как стоял этот вопрос в написанной мною рецензии.

Вопрос: Следствие располагает данными о том, что вопрос о победе Петра I над шведами под Полтавой и роли Мазепы Вы излагали с националистической точки зрения, в частности указывали, что победа Петра над шведами это катастрофа для украинского народа и что Мазепа есть герой и наиболее романтическая фигура в украинской истории. Дайте следствию объяснение по этому вопросу.

Ответ: В рецензии этого написано не было и нигде я не высказывал такого мнения, потому что я совершенно противоположного мнения как о победе Петра I над шведами под Полтавой, так и о характеристике Мазепы. Обстоятельства этого факта таковы: в одной из бесед с Быченко, принявшим от меня обязанности ректора Львовского университета [13], последний высказал свое мнение о том, что победа Петра I над шведами под Полтавой была катастрофа для украинского народа, а Мазепа является положительной исторической личностью. Прибыв в Киев, я об этом рассказал своему приятелю профессору Оглоблину. Последний мне передал, что Быченко с такой глупостью выступал против его доклада в Киеве еще до своего отъезда во Львов.

Вопрос: Данные следствия говорят о том, что именно Вы высказывали такую точку зрения, а не Быченко.

Намерены Вы говорить правду?

Ответ: Я сказал по этому вопросу правду.

Протокол допроса записан верно, мною прочитан, в чем расписываюсь

М. М а р ч е н к о

Допросил: Нач[альник] следгруппы ст[арший] лейт[енант] госбезоп[асности] Р и в к и н

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 73—75 зв. Оригінал. Рукопис.

Док. № 13

Постанова УНКДБ СРСР по Новосибірській області про припинення кримінальної справи щодо М. І. Марченка

8 лютого 1944 р.

«Утверждаю»
Начальник Управления НКГБ НСО
Комиссар госбезопасности М а л и н и н
« 8 » февраля 1944 г.

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

(О прекращении дела)

г. Новосибирск « 7 » февраля 1944 г.

Я, ст[арший] следователь Следственного отдела УНКГБ по Новосибирской области — ст[арший] лейтенант госбезопасности Р и в к и н, рассмотрев материалы следственного дела № 2702 по обвинению М а р ч е н к о Михаила Ивановича в преступлении, предусмотренном ст. 58-10 ч. II УК РСФСР, —

Н А Ш Е Л:

23 июня 1941 г. НКГБ УССР по подозрению в проведении антисоветской националистической деятельности был арестован и привлечен к ответственности М а р ч е н к о Михаил Иванович, 1902 года рождения, урож[енец] с. Гатцов [14] Киевской области, украинец, гр[аждани]н СССР, по происхождению из крестьян-середняков, член ВКП(б) с 1927 г., не судимый, в последнее время работавший старшим научным сотрудником Академии наук УССР, профессор истории.

Из постановления на арест М а р ч е н к о усматривалось, что он активный украинский националист, в период работы ректором Львовского государственного университета извращал национальную политику ВКП(б), имел связь с националистическими элементами, проявлял террористические и эмиграционные настроения, проходит по показаниям арестованных участников «ОУН» и хранил у себя на квартире контрреволюционную литературу.

Как видно из материалов дела, основанием для ареста М а р ч е н к о явились в основном: выписка из протокола допроса арестованного В а л ь ч и к а Константина Ивановича от 6—7 декабря 1940 г., перечень изъятой у М а р ч е н к о на квартире литературы и материалы, свидетельствующие о проводимой им националистической деятельности. По делу ни одного свидетеля допрошено не было.

В связи с войной, в 1941 г. арестованный М а р ч е н к о из г. Киева был эвакуирован в Новосибирскую тюрьму, следственное дело на него поступило в УНКВД НСО для окончания следствия.

Произведенным расследованием по делу установлено, что основная часть обвинения М а р ч е н к о — проведение антисоветской националистической деятельности, основана на явно недостаточных данных, поэтому они не могут служить основанием для предания его суду.

Имеющиеся на обвиняемого материалы, касающиеся его националистической деятельности, по своему содержанию неконкретны, усматривающиеся из них факты националистических проявлений М а р ч е н к о, его связи с рядом националистов — изобилуют общими фразами, не перекры-

ты, свидетельских показаний в этой части не имеется. Не могут служить основанием обвинения М а р ч е н к о в причастности к деятельности организации «ОУН» также и показания арестованного В а л ь ч и к а. Как свидетельствуют эти показания, М а р ч е н к о якобы систематически посещал квартиру М а л а н ч у к, где в беседах с последней и «К р у к» высказывал свои антисоветские националистические убеждения.

О М а л а н ч у к и «К р у к» никаких данных в деле нет, неизвестно, что это за лица и в какой связи находился с ними М а р ч е н к о.

Сами по себе утверждения В а л ь ч и к а о М а р ч е н к о явно неубедительны. Так, на допросе 6—7 декабря 1940 г. он показал:

«...Знаю также, что в период моей работы в Львовской краевой экзекутиве «ОУН» — «В о р о н» сообщил мне о том, что руководитель разведки краевой экзекутивы «К р у к» и его курьерка М а л а н ч у к имеют связи с ректором Львовского университета М а р ч е н к о (или М а к а р е н к о, точно не помню). Прямыми данными о его принадлежности к «ОУН» я не располагаю...»

О проявлении террористических и эмиграционных настроений М а р ч е н к о в деле также никаких данных не имеется.

Допрошенный по делу обвиняемый М а р ч е н к о виновным себя в предъявленном ему обвинении не признал, подтвердив только факт хранения у себя на квартире литературы контрреволюционного содержания и в частности книги Гитлера «Моя борьба».

На допросах М а р ч е н к о показал, что, работая с октября 1939 г. по конец 1940 г. ректором Львовского государственного университета, национальную политику партии он не извращал, а в своей практической работе руководствовался исключительно имеющимися у него указаниями вышестоящих партийных и советских органов.

Давая объяснения по существу дела, М а р ч е н к о заявил, что в период его работы во Львовском госуниверситете он был связан с рядом лиц, которые еще при польском правительстве занимались националистической деятельностью, однако эта связь не выходила из рамки [15] служебных отношений.

Одновременно М а р ч е н к о указывает на ту сложную обстановку, при которой ему приходилось работать в первый период установления в Западной Украине советской власти, учитывая особую специфику Львовского университета, где профессорско-преподавательский состав в своем подавляющем большинстве состоял из лиц, работавших при польском буржуазном строе.

По вопросу хранения запрещенной литературы обвиняемый показал, что по роду своей научной работы, а также в связи с необходимостью очень часто читать популярные лекции перед партийным активом, он вынужден был прибегать к закрытым библиотечным фондам, куда он имел специальный доступ, и пользоваться из этого фонда разнообразнейшей литературой, в том числе и запрещенной. Распространение этой литературы М а р ч е н к о категорически отрицает.

О себе М а р ч е н к о показал, что в рядах комсомола он состоял с 1922 г., в ВКП(б) с 1927 г. и за весь этот период ни одного взыскания не имел. Сумел закончить Институт красной профессуры и после защиты диссертации получить звание профессора истории.

С 1928 г. по день ареста неоднократно избирался в руководящие партийные органы как наиболее способный молодой ученый, в 1939 г. был назначен на должность ректора Львовского государственного университета.

В процессе следствия по делу на М а р ч е н к о поступили данные о том, что в камере среди заключенных он высказывает отдельные националистические настроения.

Анализ этих данных дает основание, однако, считать, что факты, которые привели в своих показаниях свидетели — сокамерники М а р ч е н к о, не усматривают признаков уголовно наказуемых деяний со стороны последнего, так как сводятся в основном к разрешению спорных вопросов

научного характера между заключенными и Марченко и никаких националистических проявлений в себе не содержат.

В свете всех имеющихся в деле данных необходимо считать обвинение Марченко в контрреволюционной националистической деятельности в процессе следствия не доказанным. Что касается обвинения Марченко в хранении контрреволюционной литературы, что он сам не отрицает, то, учитывая отсутствие факта распространения им этой литературы и контрреволюционного умысла с его стороны, а также принимая во внимание личность последнего и содержание его под стражей свыше двух с половиной лет, следует считать придание его суду только на основании этого факта нецелесообразным.

На основании изложенного, руководствуясь ст. 202 УПК РСФСР, —

ПОСТАНОВИЛ:

1. Следственное дело № 2702 по обвинению Марченко Михаила Ивановича на основании ст. 204 п. «б» УПК РСФСР дальнейшим производством прекратить и сдать в архив отдела «А» УНКГБ НСО.

2. Марченко Михаила Ивановича, 1902 года рождения, из-под стражи немедленно освободить [16].

3. Копию настоящего постановления направить Прокурору Новосибирской области для сведения.

Ст[арший] следователь следотдела УНКГБ
ст[арший] лейтенант госбезопасности — Ривкин

«Согласны»: Нач[альник] 2 отделения следотдела УНКГБ
ст[арший] лейтенант госбезопасности — Кузнецов

Начальник следотдела УНКГБ НСО
майор госбезопасности — Дрибинский [17]

ДА СБУ, спр. 31982-ФП, арк. 150—151. Оригінал. Машинопис.

[1] Протокол допиту заповнено на бланках: «СССР. Народный комиссариат внутренних дел. Управление НКВД по Новосибирской области. Протокол допроса». Підписи М. І. Марченка внизу кожної сторінки.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР було розділено на два самостійних наркомати — НКВС та НКДБ. 20 липня того ж року вони знову об'єдналися в НКВС СРСР. А 14 квітня 1943 р. знову було відокремлено самостійний Наркомат держбезпеки СРСР (з 1946 р. — міністерство). Отже, цей допит М. І. Марченка, попри бланки УНКВС, фактично відбувся в УНКДБ СРСР по Новосибірській обл.

[2] Середенко Михайло Миколайович (1906—1983) — уродженець м. Харкова. У 1922—1928 рр. працював у харківських паровозних майстернях. Згодом навчався в Українському інституті марксизму-ленінізму, закінчив економічний відділ ІЧП (1934) та одночасно (з 1932) викладав у ньому. З 1935 р. — в апараті ЦК КП(б)У (інструктор культпропу, заст. завідділу агітпропу, заст. та в. о. завідділу науки). 28 травня 1938 р. заарештований по обвинуваченню у націоналістичній діяльності. 5 квітня 1939 р. Військовим трибуналом КОВО засуджений до десяти років таборів. 29 лютого 1940 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР скасувала вирок і направила справу на дослідування. 10 листопада 1940 р. справу щодо Середенка припинено, 11 листопада він звільнений. Відтоді працював в Інституті економіки АН УРСР ст. наук. співр., ученим секретарем, завідділом економіки промисловості (з 1947 р.). З 1964 р. працював завідділом в Інституті економіки Держплану УРСР. Викладав у вузах Києва. Доктор екон. наук. Автор праць з економіки промисловості, зокрема, монографії «Чорна металургія України, 1917—1957» (1957).

[3] Гусєв Анатолій Миколайович (1899—1939?) — працівник апарату ЦК КП(б)У. 20 травня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про нього, ухвалило: «ЦК КП(б)У відмічає, що т. Гусєв, займаючи ряд відповідальних посад на дуже серйозних ділянках партійної роботи, не виявив необхідної політичної гостроти і належної пильності в боротьбі з ворогами народу.

ЦК КП(б)У постановляє:

Звільнити т. Гусєва від роботи завідділу партійної пропаганди і агітації ЦК КП(б)У, редактора газети «Советская Украина», директора Інституту історії партії при ЦК КП(б)У, редактора журналу «Більшовик України» і від обов'язків члена редколегії журналу «Партробітник України» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 463, арк. 109).

26 лютого 1939 р. А. М. Гусєв був заарештований і, ймовірно, незабаром розстріляний (дата страти невідома). Реабілітований 10 серпня 1955 р.

[4] Бєлоусов Сергій Миколайович (1897—1985) — нар. у м. Тула. З 1909 р. працював на Тульському збройовому заводі. Згодом комсомольський і партійний працівник, секретар міськкому (м. Сормово) і райкому (м. Іжевськ) ВКП(б). Навчався в ІЧП у Москві (відділення партбудівництва та історії партії). У лютому 1933 р. з третього курсу ІЧП

мобілізований на посаду нач. політвідділу Грушківської МТС Одеської обл. У 1934 р. нагороджений орденом Леніна. Згодом (1934—1936) секретар Бобринецького РК КП(б)У Одеської обл. 23 листопада рішенням Політбюро ЦК КП(б)У, а 26 грудня 1936 р. — постановою Президії АН УРСР призначений директором Інституту історії України АН УРСР. З липня 1941 г. по липень 1946 р. — в Радянській армії. Потім повернувся до Інституту історії України. Канд. іст. наук (з 1947), автор 100 наук. праць. З 1964 р. на пенсії. Помер у Києві 11 липня 1985 р.

[5] Див.: Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654) / Нариси з історії України / Відп. ред. С. М. Бєлоусов / АН УРСР, Ін-т історії України. — Вип. IV. — К., 1939. — 268 с., іл. (На обкладинці — 1940 р.).

[6] Внизу кожної сторінки протоколу власноручний підпис М. І. Марченка.

[7] Оглоблин (Оглобліи) Олександр Петрович (1899—1992) — укр. історик. Закінчив Київський університет (1919), професор київських вузів та Одеського університету (1938—1940); ст. наук. співр. АН УРСР (1926—1941); дійсний член Харківського науково-дослідного інституту історії укр. культури (1926—1931); заст. директора Всеукраїнського історичного музею у Києві (1931—1932); директор Київського центрального архіву стародавніх актів (1932—1933). У 1937—1941 рр. — ст. наук. співр., зав. сектором історії України періоду капіталізму Інституту історії України АН УРСР. Доктор історії укр. культури (з 1926), доктор іст. наук (з 1941). Під час окупації голова Київської міської управи (вересень—жовтень 1941 р.), директор Архіву-музею переходової доби України у Києві. З 1944 р. в еміграції, з 1951 р. до смерті у США. Професор УВУ (з 1944) й Укр. православної богословської Академії (1946—1951), дійсний член НТШ (з 1947) та УВАН (з 1948). Автор понад 250 опублікованих праць з історії України, історіографії, джерелознавства, археографії, генеалогії тощо. Головні праці: «Очерки истории украинской фабрики» (тт. I—II, 1925); «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1929); «Нариси з історії капіталізму на Україні» (1931); «Українсько-московська угода 1654» (1954); «Українська історіографія. 1917—1956» (англ. мовою, 1957); «Люди Старої України» (1959); «Гетьман Іван Мазепа та його доба» (1960); «Опанас Лобисевич (1732—1805)» (1966) та ін. (Про нього див.: Винар Л. Олександер Петрович Оглоблин (1899—1992): Біографічна студія. — Нью-Йорк; Торонто; Київ; Париж, 1994. — 80 с.; Верба І. В. О. П. Оглоблин // Укр. іст. журн. — 1995. — № 5. — С. 89—99; № 6. — С. 92—102).

[8] Див.: Оглоблін О. П. Україна в часи Петра І. — К., 1939. — 59 с.

У «Передмові» автор, характеризуючи Полтавську битву, зазначає: «Ця велика перемога була підготовлена спільними зусиллями братніх російського і українського народів, які завжди, навіть у тяжких умовах царського поміщицько-купецького гніту, доблесно захищали свою батьківщину від усіх і всяких іноземних завойовників». Такий стиль викладу зберігається і надалі. (Порівняй також: Оглоблін О. П. Боротьба російського і українського народів проти шведського вторгнення в 1708—1709 рр. // Полтавська битва: Труди наук. сесії Інституту історії України, присвяченої 230-літтю Полтавської битви (1709-1939) / За ред. С. М. Бєлоусова і О. П. Оглобліна. — К., 1940. — С. 21—40).

[9] Так у тексті. Слід — «историческим прошлым».

[10] Протокол заповнено на бланках «Показания обвиняемого (свидетеля)». Підписи М. І. Марченка внизу кожної сторінки протоколу.

[11] Так у тексті. Слід — «относился».

[12] Історичним поглядам Шевченка М. І. Марченко у 50-х роках присвятив окрему монографію. Див.: Марченко М. І. Історичне минуле українського народу в творчості Т. Г. Шевченка. — К., 1957. — 195 с.

[13] Биченко Георгій Степанович (нар. 1900 р.) — уродженець Київщини. Закінчив учительську семінарію у с. Кирилівка (1921), вчителював у сільській школі. Навчався у Київському лісотехнічному інституті (1922—1927), працював у ньому ж асистентом (1927—1929). Згодом у Києві в Українському науково-дослідному інституті деревини (1929—1936: ст. наук. співр., зав. лабораторією, директор). Одночасно (1932—1935) — доцент Київського лісотехнічного інституту. Канд. техн. наук. У 1936—1939 рр. — студент Московського інституту сходознавства, після закінчення якого працював доцентом у КДУ, з червня 1939 р. — доцент стародавньої історії Київського педінституту.

У висновку відділу кадрів ЦК КП(б)У про доцільність призначення Г. С. Биченка ректором ЛДУ зазначалося: «Тов. Биченко Г. С. закінчив Київський лісотехнічний інститут і аспірантуру Науково-дослідного інституту лісного господарства, одержав спеціальність інженера-лісовода. В 1939 р. закінчив Московський інститут сходознавства.

Тов. Биченко Г. С. кандидат технічних наук, має 11-річний стаж викладовчої роботи в вищих учбових закладах, написав 20 наукових робіт. Володіє французькою, німецькою, англійською, польською та арабською мовами.

Можна затвердити тов. Биченка Г. С. ректором Львівського державного університету» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 9, спр. 118, арк. 19 зв.).

[14] Так у тексті. Слід — «с. Гатное».

[15] Так у тексті. Слід — «за рамки».

[16] М. І. Марченка звільнено з-під варти 12 лютого 1944 р.

[17] Підписи Ривкіна та Кузнецова чорнилом, Дрибинського — олівцем.

Підготовка тексту документів до друку та примітки
О. С. РУБЛЬОВА

До 400-річчя з часу народження Петра Могили

Костянтин Резакевич (Румунія, Бухарест)

Зв'язки київського архієпископа Петра Могили з молдавськими князівствами

Архієпископ і митрополит Києва, Галичини і всієї Русі Петро Могила (1596 — 1646 рр.) був політичним і релігійним діячем, який вніс значний вклад у розвиток українського православ'я шляхом заснування відповідних шкіл, написання і перекладу полемічних праць, а також зафіксував на письмі єдине визнання віри всього православного світу, що існує до цих пір. У пам'яті нащадків він залишився рішучим захисником православ'я, для якого слов'янський або візантійський вирази його здавалися відсталими, на які сильно впливало протестантство, уніати після 1596 р. та католицизм. У боротьбі проти них Могила використовував кращі надбання православної культури, які пропагував латинською мовою. З огляду на те, що священик, зазначав П. Могила в передмові до праці «Требник», опублікованої в 1641 р., повинен бути вчителем для інших, російські духовні особи не завжди мають достатній освітній рівень.

П. Могила народився в Сучаві 21(31) грудня 1596 р. в князівській родині. Його батько — Симіон Могила — був правителем Валахії (1600 — 1602 рр.) і Молдавії (1606 — 1607 рр.), дядько — Ієремія Могила — правителем Молдавії (1595 — 1606 рр.), засновниками династії Могилештів. Інший дядько — Георге Могила був митрополитом Молдавії (1587 — 1591, 1595 — 1605 рр.). Водночас по лінії матері Маргіти Ніри П. Могила був родичем великого гетьмана і канцлера Польщі Станіслава Жулкієвського, «свого вірного покровителя», за висловом Вацлава Потоцького. «Одним словом, — писав М. Сльозка у передмові до «Апостола», опублікованого в 1683 р. у Львові, — ти є сином, братом і дядьком уславлених князів і сильних сенаторів польської корони і Великого князівства Литовського, одним над усіма».

Ще в ранньому дитинстві, в 1600 — 1601 рр., П. Могила перебував у фортеці Кам'янець-Подільський, де разом з матір'ю і братами рятувався від військ правителя Валахії Михая Хороброго, а потім, після вступу на престол Валахії при допомозі великого гетьмана Яна Замойського його батька Симіона Могили, був заручником у поляків. Після повернення в Сучаву навчався в школі православного братства. В 1608 р. він був змушений через Валахію і Трансільванію добиратися в Польщу, де переховувався 16 років у замку Жулкієвського. Там юний Могила продовжував навчання з вчителями православного братства у Львові, а потім відвідував заняття в академії в Замостьє, яку створив у 1595 р. І. Замойський за зразком єзуїтських шкіл. Саме тут вивчав кращі зразки класичної літератури, написаної латинською, грецькою, польською і українською мовами.

Після завершення навчання Петро Могила, як і будь-який дворянин, вдосконалював свою військову освіту, а після захоплення в полон турками 2 серпня 1616 р. його двоюрідних братів, синів Ієремії Могили, під час бою в Дрекшані (Молдавія) і вступу на престол Валахії його старшого брата Гаврила сам претендує на престол Молдавії. В 1620 р., коли С. Жулкієвський готував антиоттоманську кампанію в Молдавії, кандидатура

П. Могили пропонувалася на цей престол. Навіть невдача Жулкієвського і смерть старого гетьмана, вбитого татарами поблизу с. Саука (Молдавія), не зупинили молодого претендента. Наступного року він брав активну участь у складі польсько-козацького війська під керівництвом І. К. Ходкієвича разом з Владиславом, сином короля, і гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним у боях проти татарських військ, очолюваних султаном Османом II. При цьому виявив зразки героїзму, відзначені колегами по зброї і сучасниками. До 1625 р. П. Могила залишався кандидатом на престол Молдавії, і в 1622 р. навіть король Сигізмунд III Васа звернувся до великого візира з проханням довірити царствування першому, «оскільки він є молодим чоловіком з благородною душею і гідний якостей своїх попередників».

Однак після вступу на престол Молдавії його родича Мирона Барнавського П. Могила остаточно відмовився від планів стати її государем. 6 вересня 1627 р. при посередництві субканцлера Т. Замойського його обирають архімандритом-ігуменом Києво-Печерської лаври. Він став спадкоємцем Захарія Копистенського, який разом з київським митрополитом Іовом Борецьким відіграв певну роль у залученні його до монашества. Через 2 роки, в 1629 р., патріарх Константинополя Кирило Лукаріс присвоїв йому титул екзарха (заступника патріарха), надаючи таким чином йому особливе місце в православній ієрархії.

Втілюючи в життя власну концепцію про роль освіти в підвищенні культурного рівня православного духовенства, частина якого була неписьменною, П. Могила засновує при Братській церкві лаври школу для молодих монахів, яка восени 1631 р. була перетворена на академію (пізніше стала Києво-Могилянською академією), незважаючи на те, що король визнавав її тільки колегією (на зразок ліцею). Навчання в ній проводилося латинською мовою. Вивчалися класичні твори, граматика, філософія, риторика, теологія тощо. Для поширення православ'я П. Могила удосконалює лаврську друкарню, в якій (як і в інших, створених ним) латинською мовою друкувалися православні книги, що розповсюджувалися навіть у Валахії.

Це викликало різку протидію фанатичної православної опозиції, однак у П. Могили виявилися впливові захисники. Підтримавши на засіданні сейму 13 листопада 1632 р. обрання королем Владислава IV Вази, П. Могила досяг згідно з попередньою домовленістю з ним визнання ієрархії православної церкви поряд з уніатською. Владислав IV обумовив це визнання переобранням її керівників. Таким чином, офіційне відновлення ієрархії православної церкви стало можливим лише за умови проголошення Могили архієпископом і митрополитом Києва, Галичини і всієї Русі, яким він був затверджений королем 12 березня 1633 р.

За домовленістю з новим архієпископом Києва Владислав IV визнав за православними право мати школи, друкарні, лікарні, братства, а також їм були повернуті церкви, зокрема Київська, захоплені уніатами.

Водночас з активною діяльністю, спрямованою на поширення православ'я, П. Могила багато зробив для розвитку політичних і культурних зв'язків з молдавськими князівствами. З нагоди вступу на престол князя Молдавії Мойсея Могили П. Могила як старший брат дає йому ряд слушних порад у передмові до «Вибраного Тріода», надрукованого старослов'янською мовою в Києво-Печерській лаврі в 1631 р. У жовтні 1638 р. П. Могила наполягав, щоб патріарх Константинополя Кирило де Верія зняв анафему, яку наклав його попередник Кирило Лукаріс на М. Могилу, очевидно, в зв'язку з несплатою боргів, взятих під час його останнього володарювання в Молдавії (1633 — 1634 рр.). Потім Мойсей, переїхавши до Польщі, де жив ще 30 років, одержав від Петра Могили чотири маєтки у воєводстві Белц.

У 1635 р., коли інший його брат Гаврило, колишній правитель Валахії (1618 — 1620 рр.), помер у Трансільванії, Петро відрядив монахів і служителів у Клуж з метою перевезти його тіло в монастир Сучевиці.

Отже, Петро Могила був тісно зв'язаний з своєю сім'єю. Водночас він прагнув встановити більш тісні політичні контакти між Польсько-Литовською державою і Молдавією, спрямовані проти Туреччини. Цим самим він

намагався змінити ставлення правителя Молдавії В. Лупу до Польщі. Адже в перші роки правління останній дотримувався протурецької орієнтації і доклав зусиль для усунення членів сім'ї Могили з престолу Молдавії.

Після зближення П. Могили і В. Лупу за посередництва митрополита Варлама на початку 1644 р. між ними велися переговори про укладення шлюбу Марії Лупу з литовським магнатом Я. Радзівілом — підкоморником Великого Литовського князівства, родичем П. Могили, а також його прибічником у Польщі. Весілля, що мало політичний підтекст, відбулося на початку 1645 р. На ньому був присутній і П. Могила, який виголосив промову польською і молдавською мовами.

Таким чином, П. Могила залучав В. Лупу до антиоттоманської ліги, яку створив у 1645 — 1647 рр. король Владислав IV при сприянні Венеції, Риму, Валахії і Трансільванії. Восени війська правителя Валахії Матея Басараба і правителя Молдавії В. Лупу вперше діяли разом на півдні Дунаю. З метою здійснення цього плану до В. Лупу виїхав його родич І. Радзівіл, який пізніше зустрівся також з М. Басарабом і правителем Трансільванії Георгієм Ракоці І. Відмова генерального сейму у вересні-грудні 1646 р. схвалити антитурецькі плани Владислава IV зумовила крах сподівань П. Могили на визволення Молдавії від турок. Можливо, це було однією з причин його передчасної смерті наприкінці грудня 1646 р., одразу після завершення роботи генерального сейму.

Більш інтенсивні контакти, ніж політичні зв'язки, підтримував П. Могила з молдавськими князівствами в галузі культури. Як зазначалося вище, перші 11 років він прожив у Молдавії, і спогади про її жителів залишилися у нього назавжди. В праці «Літос, або камінь віри», опублікованій польською мовою в 1644 р., він вказував, що православна церква, крім віри, спирається на народні звичаї, традиції, культ святих, і підтверджує це прикладами з життя молдавських князівств. А в підготовчих матеріалах до книги про життя святих він згадує серед «див», що мали місце в той період: обставини створення Михаєм Хоробрим в Албе Юлії митрополії, про які розповів постельник Гризеа, дива, пов'язані з мощами св. Іоанна Нового з Сучави, що відбувалися в 1621 р., тощо.

Духовні зв'язки з молдавськими князівствами П. Могила підтримував як син молдавського правителя, а також своїм гербом, щит якого містить державні герби Молдавії і Валахії. В його багатій бібліотеці в Києво-Печерській лаврі було чимало молдавських рукописів, частину з яких було надіслано йому для видання.

Прагнучи відкрити якомога більше шкіл і друкарень, П. Могила задовольнив прохання правителя Валахії Матея Басараба надіслати йому друкарське устаткування і досвідченого друкаря. У 1635 р. останній одержав з Києва повну друкарню з літерами 5 видів і 2 відомих друкарів — Тимофія Вербицького, який керував друкарнею в Києво-Печерській лаврі, та Івана Глебковича. Вони разом з своїми помічниками надрукували в князівському монастирі в Кімпулунчі «Требник», тобто молитовник. Після цього друкована продукція з Валахії розповсюджувалася в різних країнах православного світу. Родич правителя Валахії Удріште Нестурел, як і П. Могила, перекладав з латинської на старослов'янську мову деякі твори, зокрема «Імітація Христа» (1647 р.) і «Варлам та Іоасаф» (1649 р.), які згодом розмножували в цій друкарні.

Перша в Молдавії друкарня з латинським шрифтом була також надана П. Могилою на прохання В. Лупу. Її розмістили в монастирі Трьох Ієрархів у Яссах, спорудженому в 1639 р. Перша праця, надрукована в ній у 1640 — 1643 рр., була «Казанія» митрополита Варлама. У цьому ж монастирі за бажанням Варлама і на прохання В. Лупу наприкінці 1639 — на початку 1640 р. був відкритий коледж, в якому працювали 4 вчителі і кілька монахів, відряджені П. Могилою. Його очолював колишній ректор коледжу в Києво-Печерській лаврі професор риторики С. Посеацький, який став ігуменом монастиря. В ньому викладалися латинська мова, граматика, ри-

торика тощо. В 1642 р. на прохання В. Лупу зі Львова було привезено грецьку друкарню. З кінця 1646 р., особливо вже після смерті П. Могили, у коледжі монастиря Трьох Ієрархів з'являються педагоги грецької мови.

Особливу роль у зв'язках київського митрополита з Молдавією відіграв вселенський собор, який за ініціативою П. Могили відбувся в Яссах з 15 вересня до 27 жовтня. Він розглянув і схвалив (після прийняття собором, що проходив з 8 до 18 вересня 1640 р.) основну догматичну працю П. Могили «Православне визнання». Цей православний катехізис, відредагований латинською мовою і перекладений на грецьку, досі вважається «доктринерською книгою православ'я, його конституцією», «православним визнанням синодної та апостольської церкви Сходу», зробленим ієрархом української церкви. Її рукопис використав Варлам при написанні «Відповіді на кальвінський катехізис» і уважно вивчив правитель Валахії Матей Басараб.

Архієпископ і митрополит Києва, Галичини і всієї Русі П. Могила помер 22 грудня 1646 р. і був похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

* * *

М. Л. Головко (Київ)

Проблеми сучасного профспілкового руху в Україні

Початок XX ст. в Україні ознаменувався, зокрема, виникненням масового профспілкового руху трудящих. Сьогодні цьому рухові 90 років. Загальновідомо, що він розвинувся з окремих профспілок, які створювалися в різних регіонах України в різний час. Так, перший професійний осередок, як стверджує львівський дослідник Роман Берест[1], було організовано в листопаді 1817 р., тобто 179 років тому, в Галичині, що на той час перебувала в складі Австро-Угорщини, і називався він «Стоваришування Взаємної Допомоги Членів Друкарської Справи». Вісім українських робітників приватної друкарні німецького поліграфіста Піллера здобули перемогу — добилися зменшення робочого дня до 10 годин. 17 серпня 1848 р. у Львові вийшов перший номер профспілкової газети «Приватний службовець», а 21 листопада 1869 р. було прийнято перший статут львівської профспілки поліграфістів «Товариство поступове».

Уже в цих фактах є предмет для наукового аналізу та дискусії. Як пояснити, що профспілки виникли в промислово нерозвиненій Східній Галичині, яка була аграрним придатком Австро-Угорщини? Чи можна вважати профспілкою об'єднання з 8 чоловік? І далі. Організація кас взаємодопомоги і страйковий рух, чи це не передумови виникнення професійної організації? А перші страйки 1805 р. в друкарні Києво-Печерської лаври, чи 1823 р. на Машівській суконній мануфактурі графа Уварова — тут теж здійснювались якісь функції організації за професійні права, були свої лідери і лозунги?

Як відомо, в індустріальних районах України, що входили на той час до Російської імперії, профспілкові осередки почали створюватися з другої половини 90-х років XIX ст., а починаючи з революційного піднесення 1905 р., вони стають масовими. Тому, якщо брати за основу дослідження історії профспілок тільки принципи хронології та історизму, то можна було б дискутувати щодо дати виникнення масового профспілкового руху. Та є вища мета — глибокий науковий аналіз діяльності профспілок і визначення напрямків їх перспективного розвитку.

Актуальність теми визначається нагальною необхідністю у перехідний для нашої держави період визначити зміст і конструктивні фактори

історичного досвіду профспілок, які протягом другої половини XIX та XX століть внесли значний вклад у формування умов праці, культури, виховання, побуту, відпочинку, що, власне, й становило суть суспільства для пересічного громадянина в умовах діяльності різних державних структур, політичної боротьби, революційних змагань, економічних реформ і експериментів, воєн, соціалістичного будівництва, перебудови, а тепер — утвердження незалежності України.

Актуальність теми визначається ще й тим, що сучасним дослідникам слід підтримати профспілковий рух новими ідеями, науковими розробками в галузі як традиційних, так і нових форм діяльності, викликаних змінами кордонів, форм влади і власності в Україні, соціального статусу громадян, їх матеріальних і моральних можливостей для життя та праці.

В 90-і роки нашого століття профспілки зазнали значних організаційних, структурних, кількісних змін, і наукове вивчення їх стратегії і тактики в сучасних умовах роздержавлення, багатоукладності економіки, багатопартійності на політичному ринку, соціальної напруги, безробіття тощо стало конче необхідним. Тим паче, що сьогодні поряд з карликовими політичними партіями тільки Федерація профспілок України виглядає доволі стабільною і впливовою силою, котра об'єднує в своїх рядах близько 21 млн. громадян зрілого віку, або 40 % працюючого населення.

У суспільстві, перш за все серед профспілкових діячів, зацікавлених політиків, побутує дискусія з приводу термінології: «незалежні профспілки», «альтернативні профспілки», їх права на власність, претензії на місце в економічній та політичній структурі суспільства. Класичне профспілкове об'єднання за своєю суттю покликане бути конструктивною опозицією щодо владних структур, а це передбачає його незалежний, автономний статус. Що ж до альтернативності, то стратегічна мета усіх профспілкових об'єднань, незалежно від їх назви, єдина — зайнятість, зарплата, захист прав людини. У сучасних умовах ця мета стає ще більш розгалуженою, гострою, навіть ризиковою, а головне, вона може бути реалізована якомога ефективніше, як стверджує історичний досвід, лише при спільних діях профспілок.

Зважаючи на реалії сьогодення, позиції профспілок у відносинах з органами влади, що здійснюють нову економічну програму, стають надзвичайними. Профспілки вимагають:

— по-перше, недопущення прискорення ринкових перетворень без розробки належної законодавчої бази та розбудови відповідної інфраструктури, покликаних забезпечити трудові й соціальні права громадян у нових умовах;

— по-друге, недопущення відхилення від стратегічного курсу соціального спрямування реформ та соціальної орієнтації економіки на догоду вирішенню навіть надзвичайно важливих поточних проблем;

— по-третє, реформування всіх сфер економічного життя має провадитися на принципах комплексності і взаємоузгодженості процесів з обов'язковим прогнозом поточних і довгострокових соціальних наслідків для населення. В тому разі, коли ці наслідки виявляються негативними, має негайно здійснюватися корекція курсу чи заходів;

— і останнє: відмова від реформування за рахунок людей, зважаючи на те, що ресурс виживання переважної частини населення майже вичерпано; в основі практичних реформаторських кроків має бути орієнтація на гарантію мінімального доходу та недопущення зниження рівня реальних доходів.

Про це Федерація профспілок України заявила ще 26 квітня 1995 р. в резолюції IV конгресу профспілок: «Про соціальну спрямованість економічних реформ в Україні та позицію Федерації профспілок України». Тому немає альтернативних профспілок, а є альтернативні лідери, котрі в специфічних умовах діяльності галузі обирають свої форми боротьби, що є лише елементами тактики. А стратегічна ціль — єдина і повинна слугувати об'єднавчою ідеологією профспілкового руху. Тим більше, що на листо-

пад 1995 р. у профспілковому просторі держави діють 4 групи профоб'єднань:

— Профспілки, що входять до ФПУ, яка об'єднує 67 членських організацій, серед яких 41 всеукраїнська галузева профспілка та 26 регіональних міжспілкових об'єднань із загальним членством 20 млн. 800 тис. чол. Голова ФП України — О. М. Стоян.

— Профспілки, що входять до Національної Конфедерації профспілок України (НКПУ). У складі цього об'єднання 8 організацій: Солідарні профспілки України, Незалежна профспілка журналістів «Незалежність», Профспілка-асоціація льотного складу, Профспілка працівників Національної Академії Наук, Профспілка працівників інноваційних і малих підприємств, Федерація профспілкових організацій спільних підприємств, «Громада», «Солідарність». Чисельність об'єднання — 700 тис. чол. Його лідер — голова президії НКПУ Ф. С. Судницин.

— Профспілки — члени Асоціації Вільних профспілок України (ВПУ). Її членами є незалежні профспілки гірників, льотчиків, авіадиспетчерів, інженерно-технічних працівників «Авіалінії України», машиністи, військовослужбовці, а також окремі об'єднання регіонів. Налічують 80 тис. членів профспілок. Очолює виконком ВПУ П. В. Побережний.

— Профструктури, що діють самостійно на терені України:

1) Всеукраїнське об'єднання солідарності трудівників (ВОСТ), що має свої структури у 22 областях України та Республіці Крим. Після розколу на IV з'їзді ВОСТ очолив А. П. Вовчок, а відмежувалась група на чолі з О. Є. Джуликом, якого було обрано ще III з'їздом. Загалом вони налічують 15 тис. чол.

2) Федерація профспілок робітників кооперації та інших форм підприємництва України. Голова Ради Федерації — В. І. Кострица. Кількість членів профспілки — 280 тис. чол.

За офіційними статистичними підрахунками, 90 % працюючих громадян країни є членами профспілок, та, зважаючи на безробіття, в т.ч. приховане, реальна їх кількість може сягати лише до 65—70 %.

Отже, як свідчить статистика, серед профспілкових об'єднань найбільш численним і впливовим є ФП України — носій профспілкового досвіду і традицій. Вона й стане, певно, основним суб'єктом вивчення науковцями, які досліджують історію профспілкового руху.

Наявність конструктивної діяльності профспілок у розбурханому суспільстві України є одним з його гарантів подальшого еволюційного розвитку. Ці ж конструктиви можуть бути визначені тільки наукою на підставі вітчизняного і зарубіжного досвіду та сучасних перспективних наукових розробок. Тому ФПУ і намагається поставити діяльність профспілок на наукову основу, про що свідчить створення Академії праці і соціальних відносин, Інституту туризму, Харківського соціально-економічного інституту, Павлоградського економічного коледжу Академії, що готують спеціалістів акредитації, а також «Фонду профспілкової освіти», яким передбачено фінансування не тільки підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації профспілкових кадрів, а й наукових досліджень з профспілкової тематики, і, нарешті, факт скликання в липні 1995 р. міжнародної науково-теоретичної конференції «Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності», присвяченої 90-річчю виникнення масового профспілкового руху.

На конференції були представлені дослідження понад 50 авторів. Їх тематика охоплює значну гаму специфічних аспектів діяльності профспілок. Різноманітна й географія представництва дослідників. Це відомі вчені з Інституту історії України НАНУ, Інституту національних відносин та політології НАНУ, Національного університету ім. Тараса Шевченка, Українського державного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, вузів Донецька, Дніпропетровська, Кам'янця-Подільського, Луцька, Львова, Луганська, Харкова, Чернівців, Черкас. На конференції виступали також студенти, викладачі Академії праці і соціальних відносин, профспілкові

лідери, працівники-практики ФП України та інших профспілкових об'єднань.

Якщо врахувати, що функції профспілок мають багатогранний комплексний характер, то й наука, що вивчає цю діяльність, повинна передбачати елементи як інтеграції, так і конкретної визначеності процесів. Таку науку можна було б сьогодні назвати «профспілкознавство», тому що об'єктивні дії функціонування вищезазначених громадських об'єднань передбачають законотворчу роботу, а це — формування специфічних правових відносин людей у процесі праці, відносин з роботодавцем, державою; використання профспілкової власності, коштів, активне представництво у приватизаційних процесах, реформуванні грошової і податкової системи, це — економіка, бухоблік і аудит, маркетинг, консалтинг; охорона праці і навколишнього природного середовища, це — всі природничі науки; організаційна кадрова робота, зарубіжні контакти, туризм — це соціальна психологія, менеджмент, лінгвістика тощо. Тим паче, що багато специфічних процесів, характерних для діяльності профспілок, вирішуються на стику наук. Та серед усього цього братства наук є королева — Історія.

Аналізуючи ступінь вивченості історії профспілкового руху, слід підкреслити, що тут є невизначене поле діяльності для дослідника. Та й самі профспілки зацікавлені в тому, щоб їх роботу досліджували вчені, і готові вкладати кошти в цю важливу справу. Щодо історіографії проблеми, то лише невелика група вітчизняних дослідників зверталася до комплексного вивчення діяльності профспілок в окремі періоди історії України. Крім монографії радянського періоду «Нариси історії професійних спілок Української РСР», виданої у 1983 р. авторським колективом під керівництвом Ю. В. Бабка, можна назвати такі: Є. М. Скляренко «Нариси історії профспілкового руху на Україні 1917—1920 рр.» (К., 1974); І. А. Зозуля, А. Ф. Суровий «Партійне керівництво профспілковим рухом на Україні в період громадянської війни» (К., 1979); П. М. Чернега «Профспілки Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.)» (К., 1987); Р. Берест «Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні 1817—1939 рр.» (Дрогобич, 1995); А. Русначенко «Пробудження. Робітничий рух на Україні в 1989—1993 рр.» (К., 1995). Нещодавно вийшла (за фінансовим сприянням ФПУ та Академії праці і соціальних відносин) монографія Б. І. Андрусишина «У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів, революції та визвольних змагань 1917—1920 рр.» (К., 1995).

Особливо відрадно, що до дослідницької роботи по вивченню теорії та історії профспілок залучені й студенти Академії праці і соціальних відносин. Проводячи пошукову роботу, вони знайшли в архівах та бібліотечних фондах цікаві документи, фотографії, а також книги-раритети, багато з яких зацікавлять дослідників історії профспілкового руху[2].

Зацікавленість дослідників викликають нові, специфічні аспекти теорії та історії профспілкового руху, а саме: проблеми національних меншин та окремих регіонів, соціального партнерства, молодіжного, в т.ч. студентського, руху, соціальної адаптації і підготовки кадрів, охорони навколишнього природного середовища та активізації профспілок, підвищення їх ролі в цьому процесі.

Разом з тим поза їх увагою залишаються такі питання, як участь профспілок у міжнародному профспілковому русі; приватизація, її соціальні наслідки та роль профспілок у цьому процесі; правознавчі основи діяльності профспілок на сучасному етапі, перш за все в галузі трудового, цивільного, адміністративного, екологічного, фінансового права; підвищення ролі профспілок у справі охорони праці, навколишнього середовища; висвітлення історичних портретів профспілкових лідерів; історіографія вивчення історії профспілок, що може стати подальшим теоретичним фундаментом до продовження літопису профспілкового руху в новітній час.

Звертаючись до періодизації власне історії профспілкового руху, слід, на нашу думку, визначити 4 етапи його розвитку:

I етап — профспілковий рух на українських землях за часів Австро-Угорщини, Росії, Польщі, Чехо-Словаччини, Угорщини, Румунії (1817—1917 рр.), умовно кажучи — від створення першого профспілкового осередку у м. Львові до проголошення Української Народної Республіки.

II етап — профспілки доби Української Народної Республіки та національно-визвольних змагань (1917—1919 рр.).

III етап — радянські профспілки в Україні (1919—1990 рр.) — від I Всеукраїнського з'їзду профспілок до створення Федерації незалежних профспілок України (ФНПУ).

IV етап — профспілки в умовах незалежності України (з 1990 р. до сьогодення).

Така періодизація є досить умовною і потребує додаткового аналізу, осмислення й уточнення. Взагалі ж профспілки України за 90 років пройшли шлях, який не має аналогів у світі: вони формувалися при ранньому капіталізмі, діяли на етапі переходу до соціалізму, захищали інтереси працюючих в умовах планової економіки, в т.ч. від бюрократизму соціалістичного державного апарату, і набули своєрідних захисних і наступальних форм співпраці з державою у перебудовний і постперебудовний час розвитку суспільства, що формується на багатоукладній економіці. Тому історичний досвід українських, як і російських, профспілок є особливим у світовому робітничому і профспілковому русі. Наш народ добре пам'ятає державу, побудовану на класовій ненависті і диктатурі спочатку імущих над неімущими, а потім навпаки. Тільки трудящі нашої країни пережили як страждання воєнних лихоліть, заподіяних фашизмом, так і три репресивні хвилі, викликані авторитаризмом комуністичної доктрини радянського гатунку. Ось чому на новому етапі української історії профспілки врахували історичні уроки і здійснили свідомий вибір на користь підтримки й реалізації справи побудови незалежної держави. На засіданні президії, що відбулося 4 листопада 1995 р., Федерація профспілок України, підтримавши Програму діяльності Кабінету Міністрів України, викладену в жовтневій (1994 р.) доповіді президента України Л. Д. Кучми і розвинуту в його останніх виступах, водночас висловила цілий ряд суттєвих вимог і пропозицій (по 13 розділах) щодо її реалізації. Причому, по кожному розділу сформульовано не тільки науково обгрунтовані, а й підтверджені практикою життя пересічного громадянина цифрові пропозиції, визначено форми й методи їх реалізації у порівнянні з вітчизняним і світовим досвідом господарювання.

Прийнявши до реалізації ідею створення незалежної України, перш за все як соціальної держави, профспілки намагаються сформувати саму теорію поняття «соціальна держава» і визначити функції профспілок, які стверджували б цю «соціальність».

Першу теоретичну розробку питання про профспілки можна знайти в матеріалах Конгресу Товариства робітників, що проходив у Женеві 3—8 вересня 1886 р. Резолюція Конгресу так визначала природу профспілок: капітал є концентрованою суспільною силою, тоді як робітник володіє тільки своєю робочою силою. Соціальна сила робітників має сенс і вагу тільки в їх чисельності. Але сила чисельності робітників анулюється їх розмежованістю. Тому профспілки стають організаційними центрами працюючих, і їх діяльність у питаннях заробітної плати і робочого часу законна, необхідна, і без неї неможливо обійтися при наявному способі виробництва[3].

Цю тезу пізніше стверджував і класик російської соціал-демократії Г. В. Плеханов. В 1905 р. він писав: «Якщо прагнення робітників до політичної свободи розлилося широкою хвилею по землі російській, то ще більш широкою хвилею розливається прагнення їх до діяльного і дружного захисту своїх економічних інтересів. Здається, не було такої галузі праці, куди не проникла б думка про профспілкові організації...». І далі: «...Нам слід прискорити цей неминучий процес шляхом планомірної агітації за створення професійних спілок»[4].

Одним з основоположних методологічних принципів діяльності профспілок, як стверджував Плеханов і як підтвердила практика профспілкового руху, є незалежність профспілок від політичних партій, котрі намагалися й нині намагаються осідлати профспілкові об'єднання. Але профспілки завжди уникали такого впливу. Наприклад, на Єлисаветградському районному з'їзді профспілки «Народний зв'язок» (1919 р.) його голова сказав: «Проти існуючої влади ми нічого не маємо, але ми повинні бути аполітичними по відношенню до неї і не брати жодної участі в партіях, оскільки партійність нас роз'єднує і дає небажані результати. Ми бачимо, до чого призводить підпорядкування. Нами керують ті люди, яких ми не хотіли б бачити у себе, з абсолютно чужими нам інтересами. Над нами сидить Комісар, партія, але не наші представники»[5]. І зібрання вирішило: «Стояти на платформі Радянської влади, підтримувати її остільки, оскільки вона виражає волю народу. Що ж до партійності — стояти збоку»[6].

Та після жовтневої революції почали виникати спроби партизації, одержавлення профспілок. У процесі формування радянської державності дискутувалося й питання про місце в ньому профспілок. Йшлося про незалежність профспілок, їх одержавлення шляхом злиття з державними органами та про передачу профспілкам усієї влади по управлінню народним господарством. В. І. Ленін владою політичного лідера правлячої партії більшовиків впровадив визначення профспілок як школи управління, господарювання, школи комунізму. Була прийнята концепція злиття не апаратів управління держави і профспілок, а злиття, «зростання» зусиль профспілок з діями органів управління, тобто своєрідна концепція партнерства. Та на практиці профспілки були підім'яті бюрократичною машиною тоталітарної держави. Соціальна роль профспілок як «школи комунізму» вже наполовину перекреслювала їх діяльність як організацій захисту трудящих. Руйнування їх самостійності завершив Й. Сталін. Керівництво ВЦРПС на чолі з М. Томським було звинувачене у спробах перебільшення захисної функції профспілок, тред-юніонізмі, правому ухилі. У 1929 р. М. Томського було знято з посади голови ВЦРПС, а профспілкам наказано здійснювати поворот «обличчям до виробництва», тобто їх виробничо-економічна роль посилювалась, а соціальна — ставала допоміжною. Ні в партійних документах, ні в статуті профспілок захисна функція вже не згадувалася. Сталін висунув гасло про «своєрідну кризу профспілок». Після IX Всесоюзного з'їзду профспілок (1932 р.) 17 років не проводилися з'їзди цих наймасовіших організацій трудящих. В умовах становлення командно-адміністративної системи розпочинається пряме «одержавлення» профспілок. Їм передаються державні функції, вони починають дублювати господарські органи, в їхній роботі підтримується «господарський ухил», їх змушують у всьому брати активну участь, безумовно підтримувати адміністрацію, виконувати завдання управлінських і державних органів. Відбувався реальний відрив профспілкових органів від мас, а з іншого боку, — відчуження мас від профспілок.

Теза Сталіна про «своєрідну кризу профспілок» на практиці прислужилася виправданню масових репресій профспілкових працівників та активістів. До цього часу не порушено питання про реабілітацію тих профспілкових працівників, які стали жертвами сталінщини, а їх загинуло три покоління.

Особливою була роль профспілок в умовах Великої Вітчизняної війни. Потрібно віддати належне їх вкладові у забезпечення успішної роботи тилу, коли доводилось організовувати роботу в надлюдських умовах, в голод і холод, залучати до неї жінок та підлітків.

У період так званої «хрущовської відлиги» було покладено початок відновленню діяльності громадських організацій, їх, хоча б декларативної, демократизації. У профспілках було поновлено територіальні міжспілкові органи, впроваджувалася виборність керівних органів, почали проводитися з'їзди, профкомам було надано юридичні права. Проте всі ці зміни

відбувалися тільки в межах, дозволених командно-адміністративною системою, в межах непорушності її основних підвалин та інститутів. Незважаючи на проголошення переходу від системи диктатури пролетаріату до загальнонародної держави, авторитарна суть останньої не змінилася. Профспілки залишалися на позиціях «школи комунізму» та «приводного паса» від партії до мас.

Нову спробу повністю ліквідувати захисну роль профспілок було здійснено у зв'язку з проголошенням концепції розвинутого соціалізму. Було, наприклад, заявлено, що профспілки переросли свою захисну функцію, на противагу їй пропонувалося «двоєдине завдання»: в першу чергу турбуватися про розвиток виробництва, а вже потім захищати законні інтереси трудящих (статті 7 і 8 Конституції Української РСР, 1978 р.).

Робота в цих умовах орієнтувалася, в основному, на залучення трудящих до ефективної праці, на їх участь в організації виробництва та управлінні ним.

Позитивним у діяльності профспілок було те, що за їх безпосередньою участю розроблялися державні і місцеві стандарти умов праці, які наприкінці 80-х років сформувались у стрункy систему стандартів умов праці, що реалізувалась через атестацію робочих місць.

Необхідно згадати й освітню роль, яку виконували профспілки в Україні. Використання постійно діючих виробничих нарад, інших масових форм роботи дозволяло трудящим систематично поповнювати свої загальноекономічні та правові знання, вивчати нове законодавство. Запровадження з 1986 р. нової загальносоюзної системи оплати праці, зміна діючого економічного законодавства супроводжувались масштабним та інтенсивним економічним всеобучем та виробничо-економічним навчанням, в організації якого провідні позиції належали профспілковим комітетам. Таким чином, створювались умови для того, щоб член профспілки мав достатню правову та економічну інформацію і знав, як її використати на практиці.

У перебудовний час рішення III з'їзду народних депутатів СРСР (березень 1990 р.), а на Україні — Закон про зміни і доповнення до Конституції Української РСР (24.10.1990 р.) скасували дії 6 і 7 статей і де-юре повернули профспілки до притаманного їм у суспільстві статусу.

Розпад Радянського Союзу, проголошення України незалежною державою, заборона комуністичної партії, яка мала конституційне право партійного керівництва профспілками, демократизація суспільства відкрили дорогу для самостійної діяльності профспілок, підвищення їх ролі серед трудящих. Для здійснення цього потрібно було виробити концепцію профспілкової роботи, визначити стратегію і тактику в умовах економічного та політичного реформування України.

Виконання цієї роботи ускладнювалось рядом невирішених проблем.

По-перше, Федерації профспілок України дісталась слабо функціональна організаційна структура, не чітко відпрацьована система взаємодій між Федерацією, галузевими та територіальними органами профспілок. Як відомо, до отримання самостійності керівні ланки профспілок України виконували, в основному, прості функції передавача інформації від ВЦРПС до територіально-виробничих підрозділів профспілок.

По-друге, практична діяльність профспілок України раніше будувалась на ідеології комуністичної партії, здійснювалась під її диктатом, тому Федерації профспілок потрібно було виробити свою ідеологію, стратегію і тактику дій в умовах незалежності.

По-третє, відмова від планової економіки, приватизація підприємств, лібералізація цін, стан виробництва, його практичне згортання в багатьох галузях і поява безробітних, низький рівень оплати праці вимагали зайняти чітку, принципову позицію по відношенню до уряду в питаннях соціального захисту трудящих. Але в ФПУ не було відпрацьовано механізм взаємодії з урядом, та й уряд на початку своєї діяльності не прислухався до думки профспілок.

По-четверте, необхідність активізації діяльності Федерації профспілок України вимагала великого фінансового забезпечення для ведення законотворчої роботи, експертизи документів Верховної Ради та Уряду України, створення міцної пропагандистської науково-методичної та інформаційної бази. Як відомо, перебудова фінансової діяльності, що була проведена в кінці 80-х років з ініціативи ВЦРПС, сприяла осіданню профспілкових коштів у первинних організаціях. Це призвело до різкого кадрового ослаблення центральних та регіональних комітетів у цілому, негативно позначилося на їх законотворчій, методичній та практичній діяльності. Перед Федерацією профспілок України постала проблема фінансового забезпечення своєї роботи.

І нарешті, по-п'яте, Федерація зіткнулася з гострою проблемою забезпечення профспілкового руху в Україні кадрами, які були б здатними плодотворно працювати в нових політичних, соціальних і економічних умовах. Наочним прикладом невміння діяти в цих умовах багатьох профспілкових лідерів — від первинних організацій і до самого верху — стали події літа 1989 р., коли шахтарі Донбасу вперше за багато десятиліть вдалися до такої форми боротьби, як страйк. Багато хто з профспілкових працівників розгубилися, не змогли очолити робітничий рух, внаслідок чого на противагу профспілковим організаціям стихійно виникали стачкоми. Пізніше з них почали утворюватися нові профспілкові організації та об'єднання, а існуючі стали називатися «офіційними», «традиційними». Не без допомоги закордонних урядових органів і кіл в країнах СНД, у тому числі в Україні, були створені організації, дещо схожі на польську «Солідарність», — політичний по суті рух під профспілковою назвою. Їх діяльність почалася з вимог перерозподілу профспілкового майна, огульної критики діяльності роботи профспілок, переманювання їх членів у свої ряди. В цій ситуації Федерації профспілок України, її членським організаціям потрібно було знайти мирний шлях співпраці з «паралельними» профструктурами, бо така внутріспілкова боротьба не на користь профспілковому руху і в кінцевому результаті не на користь соціальному захисту трудящих.

Важливою віхою на шляху реформування профспілкового руху став другий (позачерговий) з'їзд Федерації незалежних профспілок України (21.11.1992 р.), який прийняв Програму і Статут.

Програма професійних спілок України стала першим документом профруху в нових умовах. Головним завданням і пріоритетом у діяльності ФПУ, галузевих і регіональних профорганів, комітетів первинних профспілкових організацій проголошувався захист соціальних інтересів людини праці. В Програмі також визначались взаємовідносини профспілок з державою, політичними партіями, громадськими рухами, альтернативними профспілками.

Вперше в історії профспілкового руху України за радянських часів у Програмі було записано, що для захисту соціальних інтересів трудящих профспілки будуть використовувати *соціальне партнерство, переговори з Урядом і роботодавцями, укладення колективних угод, а також жорсткі форми боротьби: мітинги, акції протесту, страйки.*

Важливі положення взаємовідносин членських організацій, об'єднаних у Федерацію профспілок України, були закріплені в новому Статуті.

Опираючись на ці програмні положення і враховуючи реальну соціально-економічну та політичну ситуацію в нашій державі, працює сьогодні Федерація профспілок України.

Однією з найважливіших політичних новацій профспілок на сучасному етапі є формування власного лобі в законодавчому органі держави — Верховній Раді України та активна законотворча діяльність. Складність цього процесу визначається тим, що нині профспілки позбавлені законодавчої ініціативи. З Кодексу законів про працю в редакції від 15.12.1993 р. вилучено статтю 244 ч. VI, за якою профспілки України в особі Укрпрофради мали право законодавчої ініціативи.

Та все ж відносно першої позиції слід відзначити, що ФП України через своїх народних депутатів подала і виборола у Верховній Раді Закони України «Про межу малозабезпеченості» (1994 р.) та «Про оплату праці» (1995 р.), підготувала для розгляду в першому читанні проект Закону «Про профспілки України» та спільно з Національною радою соціального партнерства (співголова — В. І. Кострицяя), Міністерством праці України, службами Президента, комісіями Верховної Ради — проект Закону України «Про соціальне партнерство». До цього слід додати, що відділи ФПУ, кафедри Академії праці і соціальних відносин ФП України взяли участь у підготовці майже трьох десятків законопроектів.

Необхідно зауважити, що Закон України «Про оплату праці» закладає основи правових, економічних та організаційних засад державної політики у сфері оплати праці, створює механізм визначення основних складників системи оплати праці, що мають ринкову спрямованість, враховуючи міжнародні норми, концепції, рекомендації МОП, світовий досвід. Конкретно закон передбачає встановлення мінімальної заробітної плати не нижче вартісної межі малозабезпеченості в сумі 5 млн. 200 тис. крб. на одного непрацюючого, індексації заробітної плати, її компенсації у зв'язку із затримкою виплати. І хоч ці статті закону поки що не прийняті Верховною Радою України, ФПУ веде наполегливу боротьбу за впровадження в життя як усього ринкового закону, так і майже 40 підзаконних актів до нього, що дозволило б осучаснити законодавство Української РСР та доповнити, реставрувати нові закони відносно проблем ринку праці, зайнятості, соціальної адаптації та захисту громадян України.

Всі ці здобутки стали можливими значною мірою завдяки тому, що на виборах 1994 р. до Верховної Ради України народними депутатами було обрано 7 профспілкових працівників, які є носіями профспілкової ідеології в коридорах законодавчої влади. Це: О. М. Стоян — голова Федерації профспілок України; Л. М. Вернигора — голова Полтавської обласної ради профспілок; М. В. Байрак — голова профкому ВО «Азот» м.Дніпродзержинська; Ю. Г. Донченко — голова Луганського обкому профспілки працівників автомобільного транспорту та шляхового господарства; Я. М. Кендзьор — голова Ради об'єднання профспілок Львівщини; В. С. Кочерга — заступник голови Ровеньківського теркому профспілки працівників вугільної промисловості Луганської обл.; Н. П. Піменова — заступник голови Кримського республіканського комітету профспілки працівників споживчої кооперації.

Вищеназвані народні депутати України створили кістяк Комісії Верховної Ради України з питань соціальної політики і праці, стали основою профспілкового лобі.

Якщо порівняти позицію профспілок України з профспілковими об'єднаннями країн СНД, то слід констатувати, що:

— лише ФП України вже має досвід політичної боротьби і здобула певні позиції, сформувавши профспілкове лобі та поширивши свій вплив на фракції Верховної Ради «Центр», «Єдність» і «Незалежність»;

— серед профспілкових лідерів країн СНД лише голова ФП України має статус народного депутата законодавчого органу країни;

— завдячуючи активній позиції і авторитету як профспілок, так і їх лідерів, ФПУ продовжує керувати фондом соціального страхування, котрий забезпечує реалізацію соціальних програм під контролем профспілок, в т.ч. лікування та оздоровлення мільйонів дорослих і дітей;

— оксамитова революція 1989—1990 рр. у країнах Східної Європи вилучила у профспілкових об'єднань на користь держави майно, в т.ч. соцстраху, що призвело до їх кількісного скорочення та втрати підвалин своєї діяльності у формі профспілкової власності.

Аналіз законодавства України, нормативних актів та практики профспілкового руху стверджує, що профспілки в сенсі формування своїх статутних положень здобули або розвинули близько десяти нових прав:

— на колективні договори, і не тільки на виробничому підприємстві;

— на страйк, причому як цивілізовану форму протесту. В радянський час такого права практично не існувало, хоч формально воно було можливим. Тоді діяв тільки крайній захід — бунт, еміграція, збройний виступ;

— на державне фінансування своєї діяльності (охорону праці, екологію, оплату пенсій по інвалідності тощо);

— на майно профспілок, добровільну реєстрацію своєї організації.

На жаль, слід констатувати і той факт, що профспілкові комітети, як первинні, так і регіональні та галузеві, в процесі реформування держави втратили:

— право на законодавчу ініціативу, самостійний розгляд трудових спорів (тепер комісія по трудових спорах не формується з членів профкому);

— право на закриття підприємства при порушенні адміністрацією норм охорони праці;

— ліквідовано технічні й правові інспекції (а державні ще не діють) і громадський контроль за дотриманням законодавства про працю.

І все ж майбутнє бачиться перспективним. До цього надихає новий закон про вибори. Його обговорення дозволяє зробити деякі висновки відносно позицій і перспектив політичних сил, громадських об'єднань, перш за все найбільшого з них — ФПУ. Принципова новизна ситуації полягає в тому, що проект нового закону передбачає обрання половини депутатів за партійними списками. Оскільки сьогодні об'єктивно політичну «погоду» у парламенті створюють партійні фракції, можна стверджувати, що й надалі справа буде за масовими ідеологіями та їх носіями (партіями, об'єднаннями).

Для участі у виборах партії, партійні блоки, в т.ч. громадські об'єднання, повинні зібрати по 100 тис. підписів, причому в 13 областях не менш як по 5 тис. підписів у кожній області. А це під силу сьогодні партіям типу Руху і КПУ, а також профспілкам. Причому, враховуючи тенденцію до блокування з профспілками, всі політичні сили намагатимуться йти на компроміс. І тут, пам'ятаючи уроки виборів 1994 р., слід знайти механізм обов'язковості виконання програмних положень там, де це визначається інтересами людей найманої праці і профспілок взагалі.

Отож, оглядаючи історичний шлях, пройдений профспілками у взаємовідносинах з державою, слід визначити його трансформацію від «жорстокого протесту» через систему «погоджувальної опозиції» до «соціального партнерства». Цивілізованою основою системи відносин профспілок, роботодавців і держави стає укладення Генеральної і галузевих тарифних угод, колективних договорів.

З розвитком процесу роздержавлення та приватизації змінюється питома вага роботодавства, і воно переходить від держави до підприємців, з якими профспілки ще мають визначити стратегію і тактику соціального партнерства, розробити свою соціальну політику щодо діяльності на приватних підприємствах.

Таким чином, в умовах розбудови незалежності держави, формування її економіки як основного атрибуту суверенності у профспілок начебто відкривається «друге дихання». Вони з кожним днем набувають авторитету, посилюється їх вплив на вирішення комплексу проблем соціального захисту трудівників.

[1] Берест Р. Перші профспілки: початок біографії // Профспілки України. — 1995. — № 3—4. — С. 5—8.

[2] Вебб С. и Б. (перевод с англ. Вл. Ильина). Теория и практика английского тред-юнионизма. — СПб., 1900; Колесников П. Профессиональное движение и контрреволюция // Очерки из истории профсоюзного движения на Украине. — Харьков, 1923; Колесников П. Нариси з історії профспілкового руху на Україні. — Харків, 1927; Крейзель Ю. Профессиональное движение и австро-германская оккупация. — Харьков, 1924; Его же. Первая Всеукраинская конференция профессиональных союзов. — Харьков, 1924; Чекин А. (В. Яроцкий). Азбука профессионального движения. — М., 1924; Его же. История, теория и практика профессионального движения // Типы движения в их историческом развитии. — М., 1924.

[3] Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — К., 1960. — Т. 16. — С. 200—201.
[4] Плеханов Г. В. Сочинения. — М. — Л., 1929. — Т. XV. — С. 7.
[5] Зв'язківець. — 1919. — 2 липня.
[6] Там же.

Микола Леонтійович Головко — кандидат історичних наук, доцент, ректор Академії праці і соціальних відносин.

Коло наукових інтересів автора — історія України XX ст., культурологічні питання етногенезу українського народу, його соціального розвитку, проблеми вищої та середньої спеціальної школи, громадських організацій та об'єднань, у т.ч. профспілок як інституту соціального захисту і адаптації найманих працівників у сучасних умовах реформування економіки України.

На ці теми автором опубліковано статті, брошури, монографії: «Проблеми економічної політики країни в 50-ті — першій половині 60-х років. Пошук шляхів прискорення розвитку народного господарства», «Україна в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—1945 рр.», «Соціальне партнерство (сучасний міжнародний досвід)» та ін.

Н. А. Шип (Київ)

З історії Київської духовної академії

Київська духовна академія — найстаріший навчальний заклад в Україні, якому не поталанило на об'єктивне висвітлення його місця в історії освіти і культури, але водночас пощастило, адже, незважаючи на ідейно-політичні колізії, він майже через 70 років після вимушеного закриття відновив свою діяльність. Мова йде про освітній заклад, заснований 1819 р. на базі зреформованої Києво-Могилянської академії, яка виникла двома століттями раніше. Новоутворена духовна академія, підпорядкована св. Синоду, стала складовою загальної освітньої системи Росії поруч з іншими навчальними закладами різного підпорядкування (міністерства народної освіти, військового відомства, приватними тощо), і її торкалися всі соціально-економічні, політичні й культурні події, що відбувалися в Україні в XIX — на початку XX ст. Та після революційних змін 1917 р. Київська духовна академія з ідеологічних міркувань, що базувалися на атеїстичному світосприйманні, опинилася поза законом (1918 р.) і була вилучена з історичного культурно-освітнього пласту. Тому тривалий час історіографія згаданого вищого навчального закладу складалася з публікацій, у тому числі в періодиці, дореволюційних авторів і не поповнилася жодним комплексним спеціальним дослідженням[1]. Лише 1981 р. було видано монографію про попередницю Київської духовної академії — Києво-Могилянську академію[2], 1994 р. в Києві вийшла «Історія церкви та релігійної думки в Україні»[3] — перша узагальнююча праця з різноманітного кола конфесійних проблем на всій території України. В ній автори торкаються системи духовної освіти. Побіжно згадується й про Київську духовну академію. На жаль, доводиться констатувати, що цей заклад показано занадто збіднено, розповідь про академію в двох абзацах формує у читача однобічне й неприваблине уявлення про неї[4].

Неадекватно показана роль Київської духовної академії в культурно-освітньому процесі України і зарубіжними істориками. Так, І. Власовський — автор фундаментальної праці з історії української православної церкви, захопившись переліком тих культурних збитків, яких зазнала українська нація внаслідок ліквідації автономії України, русифікації світської і духовної освіти, майже відмовив академії в праві посісти гідне місце в розвитку національно-церковної культури, назвавши збереження нею дея-

ких традицій богослужіння XVII ст. «тінями забутих предків...» Заради справедливості зауважимо, що автор не мав достатньої джерельної бази для всебічного висвітлення цього питання, а ті публікації, якими він користувався, давали йому певну підставу для вищезгаданого твердження.

Сьогодні можливості для дослідження церковної історії, зокрема освіти, значно розширилися. Предметне ознайомлення з опублікованою літературою і джерелами дозволяє комплексно висвітлити історію єдиного в Україні вищого духовного навчального закладу, його організаційні та навчально-виховні принципи, розкрити роль викладачів і вихованців академії у культурно-релігійному житті, розвитку богословської науки й освіти, підготовці кадрів вищої церковної ієрархії.

Зважаючи на те, що всі названі питання заслуговують на спеціальне грунтовне вивчення, автор даного повідомлення порушує найбільш актуальні з них.

Науково-практичний інтерес являє собою розгляд загальноісторичної основи цього навчального закладу як продовження традицій Києво-Могилянської академії, що разом становить більш ніж 300-річну еволюцію духовної освіти в Україні.

Київська духовна академія була заснована згідно з реформою духовних навчальних закладів, здійсненою в Росії у 1808—1814 рр. Процес формування відбувався болісно, оскільки, як вважає історик Х. Тітов, Києво-Могилянська академія на той час не відповідала вимогам вищої школи і в 1817 р. була закрита[5]. Продовжувала функціонувати лише семінарія, яку через два роки й було перетворено на духовну академію. Семінарське правління 10 червня 1819 р. повідомляло С.-Петербурзькій духовній академії про те, що, згідно з рішенням Комісії духовних училищ про відкриття Київської академії «по закінченні сього навчального року», воно розпочало підготовчу роботу, займається закупівлею та виготовленням меблів тощо[6].

Урочиста церемонія відновлення діяльності академії, яка носила ім'я П. Могили, відбулася в неділю 28 вересня 1819 р. На Подолі, від Братського монастиря до Києвоподільського Успенського собору, зібралося безліч киян на святкову літургію з нагоди цієї події — розпочалося третє століття в історії вищої духовної освіти в Україні. Згідно із статутом 1814 р. завдання нової Київської академії полягало в підготовці осіб для вищих церковних посад, поширенні освіченості серед духовенства, а також у здійсненні управління духовними училищами.

Як за своїм завданням, так і за складом студентів (в ній мали завершувати освіту переважно діти духовенства) вона набувала характеру сословного навчального закладу, хоч у статуті прямо про це не сказано[7].

Своє існування як вищий духовний навчальний заклад академія розпочала за важких умов: формалізм у викладанні, старі підручники, нестача професорів. Протягом першого десятиріччя в ній змінилося 5 ректорів, тоді як за наступні 40 років — 7[8]. Перші викладачі запрошувалися з Москви та Петербурга, але згодом викладацька корпорація поповнювалася своїми випускниками. Деякі з них одночасно служили священиками у парафіях.

Ректор, за статутом, призначався Комісією духовних училищ з числа докторів богослов'я або архімандритів, ігуменів, протоієреїв тієї єпархії, де знаходилася академія.

Першим ректором Київської духовної академії був архімандрит Мойсей Антипов, на долю якого припали найскладніші роки її становлення, як у духовному, так і в матеріальному відношенні[9]. Внутрішнє правління складалося з 4 чол. — ректора, інспектора, обраного з числа професорів і затвердженого Комісією духовних училищ, економа та секретаря. Правління, як колегіальний орган, займалося призначенням і звільненням професорів, видачею атестатів тощо. Одночасно ректор мав особисті повноваження, оскільки решта членів правління перебувала в залежному службовому становищі від нього.

Функціонування академії багато в чому залежало від ректора та митрополичої опіки. У зв'язку з цим варто дещо детальніше спинитися на

періоді, коли протекторат над нею здійснював митрополит Євгеній (Болховітінов). Саме тоді закладалися принципові засади духовної освіти в Росії і в Україні, зокрема. Митрополитом Київським і Галицьким, а також архімандритом Києво-Печерської Лаври псковський архієпископ Євгеній став згідно з імператорським указом від 24 січня 1822 р. В архівних справах зберігається копія грамоти Олександра I, в якій говориться, що милостію царською Євгеній зводиться на ступінь митрополита, і висловлюється надія на його добру службу, а також сподівання, що під його наглядом Київська академія примножить свої здобутки в справі духовної освіти[10].

Безперечно, Є. Болховітінов, узявши під свою опіку київські духовні навчальні заклади, в тому числі й академію, повинен був діяти в загальному руслі асиміляторської політики царизму. Однак він особисто не відзначався українофобією і тому чимало зробив у справі піднесення рівня духовної освіти, розвитку наукових досліджень в Україні. Його заслуги в цій справі незаперечні. Коли він з'явився у Києві, академію за характером викладання майже умовно можна було назвати вищою школою[11]. Зрозуміло, перевага перед іншими дисциплінами тут надавалася філософії і богослов'ю. Останнє формально процвітало, однак студенти не набували глибоких і якісних знань через нестачу посібників і підручників та невисокий рівень викладання, що здійснювалося латинською мовою.

Будучи добре обізнаним з проблемами духовної освіти, Є. Болховітінов ще на початку XIX ст., коли розроблявся проект академічного статуту, пропонував заснувати наукове товариство — прообраз академічної конференції — та педагогічну колегію, тобто наукову і навчальну частини. Приїхавши до Києва, він отримав реальну можливість здійснити свій задум, використовуючи інтелектуальний потенціал найстарішого духовного навчального закладу — Києво-Могилянської академії. З грудня 1823 р. почала діяти академічна Конференція, куди входили дійсні члени (ректор, єпархіальний архієрей, ординарні професори) і почесні (члени Комісії духовних училищ), а з наступного року — цензурний комітет, що складався з трьох виборних дійсних членів Конференції, яка проводила урочисті, приватні та загальні збори (екзамени і присудження наукових ступенів). За журналами засідань Конференції проглядається цілеспрямованість митрополита Євгенія у справі піднесення авторитету Київської духовної академії як осередку церковної науки і освіти.

Науково-кваліфікаційна діяльність Конференції відігравала велику роль у забезпеченні педагогічними кадрами духовних навчальних закладів України. Траплялися випадки, коли Комісія духовних училищ не погоджувалася з рішенням Конференції і відмовляла у присудженні вченого ступеня. Одного разу це стало причиною виникнення підозри у членів Комісії духовних училищ щодо недостатньо високого рівня підготовки студентів. Митрополит Євгеній, який тоді перебував у Петербурзі, став на захист Київської академії. В листі до її ректора (1825 р.) він висловив своє невдоволення згаданим інцидентом і зауважив, що попередні тимчасові правителі замислювали навіть знищити Київську академію та обернути її на семінарію, аби світло виходило лише з Петербурга та Москви[12]. Як бачимо, митрополит зрозумів одну з причин упередженого ставлення духовного керівництва до цього навчального закладу, хоча, безумовно, мали місце факти, коли дисертації були справді низької якості.

Сам духовний владика глибоко цікавився церковною і цивільною історією та археологією, спонукаючи до цього викладачів і студентів. Свої зусилля, спрямовані на підвищення рівня підготовки вихованців Київської духовної академії, залучення їх до науково-літературної діяльності, митрополит Євгеній доповнював фінансовою підтримкою. Він жертвував чималі суми на заохочення студентів та друкування їх творів, заповів проценти із свого капіталу використовувати на підтримку найбідніших вихованців.

Діяльність Є. Болховітінова давала відчутні результати. Так, лише протягом 1835—1837 рр. за поданням Конференції 14 випускників академії от-

римали ступінь магістра, 8 — ступінь кандидата з правом на магістерство, 31 — такий же ступінь без права на магістерство, помітним стало загальне якісне піднесення рівня викладацьких кадрів. Отже, в особі митрополита Євгенія Київська духовна академія мала досвідченого, впливового і матеріально заможного покровителя, який підносив її авторитет[13].

Дбаючи про поліпшення навчально-виховного процесу, Є. Болховітінов велику увагу приділяв кадрам. Він відкликав з Петербурзької духовної академії викладача Іннокентія Борисова — вихованця Київської академії — і домігся призначення його (1830 р.) ректором цього навчального закладу[14]. Новий ректор мав рідкісний науковий, педагогічний і організаторський хист, що забезпечувало йому успіх і повагу з боку колег та вихованців. Під його керівництвом значно зріс рівень викладання в академії, про що свідчить посилення уваги до вивчення філософії, історії, богослов'я. Сам І. Борисов виявляв зацікавленість тогочасними і віддаленими у часі подіями, зокрема історією Південно-Західної Русі, проблемами унії (у зв'язку з об'єднанням у 1839 р. уніатів і православних) та ін. Новаторством відзначалися лекції І. Борисова з богослов'я і підхід до визначення тем курсових робіт тощо[15]. З його безпосередньою участю було засновано журнал «Воскресное чтение», де друкувалися твори викладачів і студентів.

І. Борисов разом з М. Максимовичем — першим ректором університету св. Володимира стояли у витоків історико-археологічного наукового товариства. М. Максимович повідомляв, що ідея створення такого товариства виникла у них на початку 1841 р. Невдовзі любителі старовини зібралися у кн. С. І. Давидова й запротоколювали її на папері, де Іннокентій власною рукою написав: «В ім'я Отця і Сина і св. Духа. Амінь. Київське товариство історії та старожитностей словенороуських». Господар вечора накидав програму і назвав дев'ятеро засновників цього товариства: І. Борисов, кн. Давидов, М. Максимович, К. Неволін, київський цивільний губернатор, М. Юзефович, Шодуар, І. Скворцов, Ржевуцький[16].

Навесні 1841 р. І. Борисов виїхав з Києва за призначенням св. Синоду єпископом вологодським. Папери і статут проектованого товариства були оформлені й передані з Д. Г. Бібіковим до Петербурга, але справа завершилася лише у 1843 р. заснуванням наукової установи під іншою назвою — «Тимчасової Комісії для розгляду стародавніх актів».

І. Борисов досконально знав джерела з історії України, про що, зокрема, свідчать його критичні зауваження на адресу книги М. В. Закревського «Описание Киева». Варто згадати ще такий штрих: І. Борисов надіслав М. Максимовичу свого вірша, написаного українською мовою (1866 р.)[17].

Іннокентій був відомим в усій Росії як неперевершений проповідник, слухати якого у братську церкву приходили не лише кияни, а й приїжджі люди.

З його ім'ям пов'язана важлива подія в історії Київської духовної академії — заміна латині російською мовою у викладанні богослов'я і філософських курсів. Це питання набуло великої гостроти в колах вищого духовенства. Так, київський митрополит Євгеній вважав обов'язковим викладання богослов'я латиною, митрополит рязанський дотримувався такої ж думки, допускаючи застосування російської лише при вивченні практичного богослов'я. Їм заперечував московський митрополит, посилаючись на приклади слабкого опанування студентами богословських понять латинською мовою і складності їх перекладу на іншу мову в практичній діяльності. Він пропонував дозволити викладання російською мовою і заохочувати академічних вихованців складати богословські трактати в дусі православної віри, адже латина здавна була мовою язичництва та сучасної західної, а не східної церкви[18]. Оскільки аргументи обох дискутуючих сторін були переконливими, богослов'я у духовних навчальних закладах дозволялося викладати і латинською, і російською мовами.

У питанні про визнання й застосування української мови в навчальній практиці та богослужінні зважену позицію займав митрополит київський і галицький Арсеній, що, безперечно, мало велике значення для Київської

духовної академії. Лояльно ставлячись до просвітницької діяльності громадівців, митрополит Арсеній дозволяв направляти в недільні школи, де, як відомо, викладання здійснювалося українською мовою, законовчителів без вимоги будь-якої матеріальної винагороди для них. Приміром, у Новостроєнській недільній школі працював вихованець духовної академії А. Свидницький. У самій же академії виникла ідея створення недільної школи, подібної до університетської. Митрополит Арсеній звернувся за підтримкою до св. Синоду, наголошуючи на тому, що це було б корисно і для студентів, і для «врівноваження сил, які діють у народній освіті»[19]. Але св. Синод на той час уже негативно ставився до недільних шкіл і тому, розглянувши подання Київського митрополита лише через рік (наприкінці 1861 р.), дав неконкретну відповідь[20].

Митрополит Арсеній мав власну позицію у дискусії про мову. Він висловив її в листах до протоієрея П. Г. Лебединцева — його «правої руки» в усіх справах київської єпархії, — відповідаючи на кореспонденції останнього з Києва до Петербурга, куди їздив митрополит на засідання св. Синоду в 1862—1876 рр.

На думку митрополита Арсенія, дискусія була недоцільною, оскільки не можна мову робити зброєю політичних ідей, і якщо дехто досить активно намагається застосувати її для збудження ненависті проти так званої московщини, то і росіяни, і українці мають покласти цьому край. «Не про відділення одне від одного нам, слов'янам, думати тепер треба, — писав митрополит, — а про дружну, одностайну протидію сукупному тиску Європи, що споконвічно нас не милувала»[21]. Владика вважав, що будь-яка з одноплемінних мов мала стати хоча б у ділових стосунках спільною для всіх слов'ян. Однак він не говорить, яка саме мова. На нашу думку, митрополити Арсеній та Євгеній як попечителі Київської духовної академії змушені були сприяти здійсненню в ній русифікаторської політики самодержавства, адже вони діяли в жорстких умовах загальної імперської політики. Однак, коли у 60-х роках гостро постало питання про організацію народної освіти і мову викладання, працівники духовної академії не лишалися осторонь. Так, на сторінках офіційного друкованого органу академії читаємо, що духовенство в цілому не виступало проти української мови в букварях та книжках для початкової освіти і навіть схвалювало включення до них текстів морально-етичного змісту, написаних українською мовою, але основний учбовий матеріал, на його думку, мав друкуватися російською книжною мовою. Так писав автор, який не зазначив свого прізвища, але вказав, що він українського роду. Оскільки азбука російська і українська однакові, вважав він, то, вивчившись читачи російською, легко засвоїти й українську мову. Необхідність такої постанови навчання мотивувалася тим, що знання російської мови відкриватиме шлях до подальшої освіти, сприятиме обізнаності населення з циркулярами, юридичними актами тощо, які видавалися російською мовою[22]. Розмірковуючи далі на цю тему, автор зазначав, що Богдану Хмельницькому вдалося зберегти українців як етнічну спільність саме завдяки з'єднанню з північною Руссю. Через наполегливі спроби полонізації українська мова не могла остаточно оформитися, і, що важливо, в XVI ст. книжна українська мова була більше подібна до книжної російської, аніж народної української[23]. Виходячи з цього, автор наголошує, що не можна обмежитися у початковій освіті лише українською мовою, а також витіснити з ужитку церковнослов'янську, бо тоді довелося б видозмінювати букварі, оскільки існує багато різновидів українських говорів, а єдиної літературної мови немає. Він вказує також і на політичний бік справи, що полягає, на його думку, у прагненні західного сусіда роз'єднати північну і південну Русь засобом мовного протиставлення, щоб легше відновити своє панування над останньою. У примітці автор повідомив, що дані, отримані з різних місцевостей України, свідчать про бажання населення навчатися загальноросійською книжною мовою[24].

Після придушення польського повстання 1863 р. царський уряд почав проводити більш жорстку мовну політику. Цьому сприяли наклепницькі донесення з України про зв'язок діячів українського національного руху з польським повстанням і про те, що навчання в школах рідною мовою може сприяти відриву України від Росії. Наслідком, як відомо, став валуєвський циркуляр (1863 р.) про заборону друкувати науково-популярні і релігійні книжки українською мовою. Але в уряді знайшлася людина, яка не побоялася захистити право українців навчати своїх дітей рідною мовою. То був міністр народної освіти О. В. Головнін. Він особливо наголошував на необхідності розповсюдження українського перекладу Нового Завіту[25]. Але у 1863 р. св. Синод, отримавши український переклад цієї священної книги, заборонив друкувати її, а дещо пізніше — й читати проповіді народною мовою[26].

Здавалося б духовна академія повинна була діяти більш активно в такій ситуації, та ні — її офіційний статус не дозволяв самостійних кроків (а вона була законослухняною). Таку місію взяла на себе незалежна інтелігенція. 1871 року у Відні вийшло чотири Євангелія у перекладі П. Куліша та І. Пулюя (доцента фізики Віденського університету), а в 1880 р. у Львові був надрукований (також у їх перекладі) повний текст Нового Завіту. За свідченням фахівців, ці книжки були ближчими до народної української мови, ніж синодальне російське видання «Нового Завета» до російської мови.

Якісний переклад цих священних книг відіграв позитивну роль у формуванні громадської думки стосовно офіційного визнання статусу української мови. Газети «Заря», «Русский Курьер», «Голос», «Церковно-общественный вестник» висловилися проти урядової заборони Емським указом 1876 р. друкування і навіть ввезення з-за кордону книжок, написаних українською мовою. У пресі висловлювалися міркування, в тому числі М. Костомаровим, що сектантство, зокрема штундизм, в Україні з'явилося через відсутність Св. Письма українською мовою.

У дискусію втрутилося духовенство. Через місцеві газети і «Киевские епархиальные ведомости» — орган Київської єпархії та Київської духовної академії — воно пояснювало, що послаблення, чи підрив позицій української мови і потяг до штундизму — явища не взаємопов'язані, що коріння штундизму набагато глибше. Секти старообрядців виникли там, де духовенство розмовляло з народом його мовою з усіма місцевими відтінками. Секти, що мали схожість із штундистами (духоборці, молокани), складалися переважно з росіян, участь українців у них була незначною. Штундисти перейняли вчення німецьких колоністів Херсонської губернії. Духовенство не погоджувалося із звинуваченнями в тому, що воно не розмовляє з народом рідною мовою, і запевняло, що саме українська мова використовується у повсякденних контактах з віруючими, при виконанні треб. Навіть молоді священики, які після закінчення духовних навчальних закладів не зовсім упевнено почуваються в українській мові, одне з найсвятіших таїнств — сповідь — здійснюють рідною мовою віруючих і в задушевній бесіді доходять до серця й розуму людини.

Проте духовенство, відзначалося в одній із заміток, не прагне робити українську мову переважаючою у церковних проповідях, і те, що зараз вони звучать мовою російською, — наслідок тільки переконання, що це зручно і зрозуміло віруючим. Її автор робив також спробу спростувати чутки, ніби штундисти користувалися Євангеліями українською мовою, привезеними з Галичини[28].

Звісна річ, кожний висловлював свою точку зору, причому зумовлену не лише власним сумлінням, хоч зовсім відмовити їм у цьому не можна, а й залежністю від вищої духовної влади. Вся діяльність Київської духовної академії регламентувалася «зверху». Її ректори, як і митрополити, повинні були суворо дотримувати всіх наказів св. Синоду. Так, київський митрополит Платон писав ректору академії, ніби в секретному повідомленні обер-прокурора від 4 травня 1884 р. йдеться про заборону урядом видання жур-

налу «Отечественные записки», який не лише «відкривав свої сторінки поширенню вадливих ідей, а навіть мав ближчими своїми співробітниками осіб, що належали до складу злочинних таємних товариств»[29]. Обер-прокурор зажадав, щоб цей журнал за два останніх десятиріччя «був цілком вилучений з духовно-навчальних закладів», як і інші «шкідливі» твори, наприклад, Д. Писарєва та М. Добролюбова. Невдовзі ректорові академії за його наказом доповідали, що «Отечественные записки» і твори М. Добролюбова вилучені й зберігаються в академічній бібліотеці в особливій шафі, а творів Д. Писарєва не виявлено[30].

На діяльності духовних навчальних закладів, зокрема Київської академії, відчутно позначився процес секуляризації науки й освіти, що змушував їх боротися за виживання, пристосовуватися до нових суспільних вимог. Про це свідчить той факт, що протягом досліджуваного періоду Київська духовна академія зазнала кілька організаційно-структурних перетворень.

У своє друге півстоліття вона вступила оновленою за принципами статуту 1869 р.: керівництво здійснювалося радою і правлінням академії, цензурний комітет ліквідовувався так само, як і духовно-учбові округи (всі духовні навчальні заклади переходили в управління Учбового комітету при св. Синоді). За новим статутом, у Київській духовній академії поруч з богословським та церковно-практичним відкривалося церковно-історичне відділення, що зумовило значну активізацію наукових досліджень і, відповідно, публікацій. За наступним статутом (1884 р.), три відділення ліквідовувалися, а з ними й посади помічників ректора по учбовій частині. Предмети розподілялися на обов'язкові і необов'язкові, академія знову мала здійснювати нагляд за учбовим процесом у семінаріях (у 1887 р. їй були підзвітними 16 семінарій). Цей статут розширив можливості академії у підготовці кадрів вищої кваліфікації: якщо раніше вона мала право присудження лише магістерських ступенів, то тепер рада академії розглядала й докторські дисертації[31]. Крім кваліфікаційної діяльності, рада займалася зарахуванням і виключенням студентів, видачею дипломів і атестатів, складенням інструкцій, розробкою заходів по вдосконаленню навчального процесу, заснуванням наукових товариств тощо.

За журналами засідань ради, які ректор представляв митрополиту для контролю, простежується різнобічна діяльність академії. Звернемо увагу на окремі важливі її аспекти, зокрема підтримку своїми викладацькими кадрами інших навчальних закладів. Ще з часу заснування Київського університету св. Володимира (1834 р.) попечитель Київського учбового округу листувався з митрополитом, запрошуючи професора духовної академії протоієрея І. Скворцова читати в університеті богослов'я і церковне право. За погодженням з Комісією духовних училищ міністерство народної освіти затвердило згадану кандидатуру на посаду професора догматичного і морального богослов'я, церковної історії та церковного права[32].

В університеті св. Володимира працювали й інші професори Київської духовної академії: О. Новицький, Ф. Авсенєв, С. Гогоцький, а в Рішел'євському ліцеї — І. Міхневич. У листопаді 1838 р. на посаду ординарного (штатного) професора фізики рада Київського університету св. Володимира одноголосно обрала 34-річного ординарного професора фізико-математичних наук Київської духовної академії В. П. Чеховича. Академія передала в університет формулярний список, де зазначалося, що В. П. Чехович родом з Волинської губ., з сім'ї священика, за розпорядженням генерал-губернатора брав участь у роботі комісії по розслідуванню обставин польського повстання 1830—1831 рр.[33]. Спочатку він навчався у Волинській семінарії, про яку тепло згадував і позитивно оцінював навчально-виховний процес у ній. Його спогади свідчать, що не всі тогочасні семінарії були явищем похмурим, а бурсацьке життя — безпросвітним. В. П. Чехович іноді, жартуючи, казав, що росіяни привчені Петром І в одній руці тримати батога, у другій — буквар, а українці, які жили подалі, не володіли такими прийо-

мами[34]. Він відзначив високий рівень викладання у Волинській семінарії латинської, французької і німецької мов.

В академію В. П. Чехович вступив у 1823 р. Як він згадував пізніше, студенти трималися гордовито і відзначалися високою самосвідомістю. Ще б пак, у Києві тоді ще не було іншого вищого навчального закладу, тому академічні вихованці викликали до себе повагу. Серед студентів він був одним з улюблених і популярних. Залишившись на викладацькій роботі в академії, В. П. Чехович через 7 років (1834 р.) став ординарним професором фізико-математичних наук, пропрацювавши загалом 35 років. Ці дисципліни не входили до обов'язкової програми, тому піднести їх викладання на високий ступінь, як гуманітарні предмети, не виявлялося можливості, адже бракувало обладнання і посібників. Однак місце в академічній корпорації В. П. Чехович займав поважне, як талановита, розумна й надзвичайно ерудована людина (до речі, переклав з німецької фізику Вебера). З вересня 1837 р. до липня 1846 р. він викладав фізику в університеті, з 1842 по 1850 рр. працював в Інституті шляхетних дівчат[35], крім того, співробітничав у «Тимчасовій Комісії для розгляду стародавніх актів», де брав безпосередню участь у редагуванні 2 тому II «Памятников...», присвячених історії Київської академії[36].

Працівники духовної академії й університету підтримували особисті і наукові контакти, митрополит Євгеній та ректор І. Борисов були почесними членами університету, а університетська друкарня часто друкувала праці викладачів і студентів духовної академії[37].

Практика запрошення академічних викладачів в університет тривала. Так, у лютому 1885 р. рада академії розглядала питання про надання дозволу читати в університеті лекції з російської словесності на посаді приват-доцента В. Малиніну. Оскільки в академічному статуті немає пунктів про заборону чи дозвіл займати посади в інших навчальних закладах, рада не заперечувала проти викладання в університеті, якщо буде дозвіл митрополита. Рада також дала згоду своєму професорові С. Голубєву на викладання в університеті історії церкви[38]. Цей предмет, згідно з університетським статутом 1863 р., входив у програму історико-філологічних факультетів аж до 1917 р. Дехто з працівників академії викладав у гімназії Ващенка-Захарченка, на Вищих жіночих курсах та в інших навчальних закладах Києва.

Пізнавальний і науково-практичний інтерес становлять записи в журналі академічної ради про захист дисертацій. Тут звертають на себе увагу скрупульозність опонентів, теми досліджень, грунтовність рецензій тощо. На вже згаданому засіданні ради заслуховувався розгорнутий висновок професора І. Малишевського на твір С. Трегубова «Релігійний побут росіян і стан духовенства у XVIII ст. за мемуарами іноземців». Рада визнала його задовільним для здобуття ступеня магістра і затвердила опонентами, крім І. Малишевського, професора А. Розова та доцента В. Завітневича. Тоді ж було вирішено призначити для попереднього ознайомлення з дисертацією Ф. Покровського «Поділення єврейського царства на іудейське та ізраїльське царства» професора біблійної археології та єврейської мови А. Олесницького[39].

Не будемо наводити далі такі приклади — їх досить багато в опублікованій літературі й архівних справах, — зазначимо лише, що науковим працям студентів, як важливому засобу їх інтелектуального розвитку, надавалося першорядного значення, і за них присуджувалися наукові ступені.

Траплялося, що студентські праці були невисокого рівня. Так, у 1841 р. св. Синод доручив колишньому подільському архієпископу розглянути твори вихованців Московської духовної академії. Він зробив багато зауважень, відзначивши у тому числі неохайність, посилання на маловідомих авторів, наведення цитат мовою оригіналу без перекладу. Зважаючи на наявність таких недоліків і в працях вихованців інших навчальних закладів, св. Синод видав розпорядження, щоб від студентів вимагалося не більше двох творів, не дуже великих, написаних охайно, з логічно висловленими дум-

ками, використанням слов'янської біблії тощо. У жовтні 1841 р. ці вимоги були доведені до відома вихованців Київської духовної академії у вигляді листа з пропозиціями обер-прокурора св. Синоду[40].

Випускники духовної академії отримували чини нарівні з вихованцями інших навчальних закладів, що часом викликало невдоволення цивільних службовців. Тому не випадково у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» з'явилась стаття, автор якої (він підписався ініціалами Р. С.) висловився проти того, щоб вихованці духовних навчальних закладів займали посади цивільних чиновників. Свою позицію він мотивував тим, що для такої праці недостатньо знань, отриманих у богословських закладах, і пропонував, щоб в академіях викладали люди з університетськими науковими ступенями, тоді їх вихованці отримуватимуть всебічну освіту.

Ця та інші публікації такого ж спрямування спонукали професора Київської духовної академії В. Ф. Певницького виступити в журналі «Труды Киевской духовной академии» з метою спростування таких уявлень. Він аргументовано довів, що духовні академії навчали не лише богослов'ю, що їх випускники приносять користь суспільству, як у церковній, так і в цивільній сферах діяльності. На жаль, зазначав професор, останнім часом щодо цього предмету поширюються не виважені, а то й просто фейлетонного характеру судження. У зв'язку з цим В. Певницький досить влучно зауважив: коли «університетська наука перебувала ще в дитячому віці, духовні академії накреслили собі широку програму, яка робила богослова не лише спеціалістом і знавцем своєї справи, а цілком освіченою людиною...»[41]. Поруч з богослов'ям, продовжував професор, у духовних академіях стоїть філософія, яка в такому повному обсязі ще й досі не вивчається в університетах. Нові філософи в останніх, на його думку, існують поки що в домислах п. Антоновича, а насправді вони запрошують до себе професорів з академії, які, до речі, вже опублікували чимало своїх наукових праць. Студенти академії вивчають усі гуманітарні науки й пишуть багато творів, що робить їх практично освіченими, і, безумовно, кожен з них, потрапивши до університету, відразу довів би свої здібності й глибокі знання.

На підтвердження цього наведемо деякі фрагменти звітів викладачів, які вони подавали до академічної ради після закінчення навчального року. Приміром за 1869/70 навчальний рік в архіві є короткий виклад змісту курсу історії церкви, детально розроблений конспект з історії філософії та огляд уроків з психології, що містить такі пункти: а) постановка науки про душу людську, основний початок її, завдання і метод; б) наукове достоїнство; в) теоретичний і практичний інтерес та ін. Конспект належав професору філософії Д. Поспєхову. Тут же представлені розробки лекцій з педагогіки за такою структурою: Вступ, загальна теорія виховання: І. Про виховання фізичне; ІІ. Про виховання моральне; ІІІ. Про виховання розумове. Серед звітів є огляд уроків з російської історії, а також патрології (науки про життя і діяльність церковних ієрархів), догматичного богослов'я тощо[42].

Безумовно, уявити справжній рівень навчання за конспектами важко, бо вони створюють лише опосередковану картину. Однак є свідчення дослідників, які доводять, що воно, зокрема викладання філософії, як і в Києво-Могилянській академії, стояло на рівні не нижчому, ніж у кращих європейських університетах, що академічних професорів С. Гогоцького, П. Юркевича, М. Троїцького та ін. запрошували читати лекції в Київському університеті св. Володимира, а проф. Голубинського як ученого знав і шанував англійський філософ Шеллінг[43].

В. Певницький переконливо довів на численних прикладах позитивну роль у суспільстві вихованців академії, навівши відгуки про їх діяльність, в якій виявлялася працелюбність, цілеспрямованість, освіченість, чому змогли б позаздрити представники інших станів[44].

Статус поважної установи у тогочасному суспільстві духовна академія підтримувала своєю культурно-просвітницькою діяльністю, заснуванням наукових товариств, читанням лекцій, проповідей тощо. Уже з перших років

існування вона зробила правилом друкувати і розсилати в духовні навчальні заклади, університет, церковним ієрархам та іншим зацікавленим особам кращі твори своїх викладачів і студентів. Так, єпископ староруський М. Антипов у листі до ректора архімандрита Мелетія Леонтовича (вересень 1824 р.) зазначав, що йому було приємно одержати студентські «Опыты» і що він роздав 10 примірників тим, хто бажав, а один надіслав своєму сусідові графу Аракчеєву. М. Леонтович зауважив, що в разі потреби він буде платити за надіслані книжки і запитував, чому досі не надруковані «Советы молодому проповеднику»[45]. У 1839 р. друкарня Київського університету св. Володимира надрукувала I том творів вихованців Київської духовної академії[46]. А двома роками раніше, як уже згадувалось, академія започаткувала видання журналу «Воскресное чтение», розрахованого на широке коло читачів.

У 1860 р. з метою пропаганди науково-освітніх ідей, розширення проблематики досліджень почали видаватися «Труды Киевской духовной академии», в яких публікувалися статті на богословські теми, про розвиток духовної освіти, з народного життя, а також огляди тогочасних церковних подій тощо. Згодом у журналі друкувалися протоколи засідань ради академії, звіти і промови на урочистих зборах, матеріали диспутів, кандидатські, магістерські і докторські дисертації[47]. «Труды Киевской духовной академии», що стали своєрідною візитною карткою науково-педагогічної діяльності академії, містять багато цікавого й повчального матеріалу і заслуговують, на наш погляд, на спеціальне історіографічне дослідження.

На редакційних зборах у грудні 1905 р. працівники журналу заслухали доповідну А. Глаголєва, П. Кудрявцева та В. Рибинського, в якій пропонувалося з метою піднесення ролі викладачів академії у вивченні і висвітленні важливих подій релігійного, суспільно-політичного, наукового і культурного життя заснувати щотижневе видання. У майбутньому журналі «Кіевское воскресное слово» передбачалися відділи: публіцистичний, науково-літературний, критично-бібліографічний, внутрішній та зарубіжний огляди, змішаний відділ, відповіді на запитання читачів[48]. Ідею схвалили, але через матеріальні труднощі було вирішено відкласти втілення її в життя до більш сприятливих часів. Тоді ж замість незмінного довгі роки В. Ф. Певницького редактором журн. «Труды Киевской духовной академии» було обрано В. Рибинського і висловлено побажання більше уваги в журналі приділяти питанням церковно-суспільного життя.

Київська духовна академія завжди про це дбала і шукала можливостей для залучення до науково-дослідної і просвітницької діяльності більшої кількості людей, поширення культурно-освітніх надбань серед широкого кола зацікавлених осіб, створивши наукові товариства і музей. Зокрема, в 1872 р. за рішенням ради академії до св. Синоду надіслано проект статуту Церковно-археологічного музею та Церковно-археологічної комісії «для наукової розробки й успішного викладання церковної археології і взагалі з метою збереження для науки старожитностей церковних»[49]. У музеї передбачалися відділи: рукописів і рукописних актів; стародруків і гравюр; церковної архітектури; живопису і скульптури; церковного начиння. Св. Синод дозволив заснувати і музей, і комісію, запропонувавши лише змінити назву другої на «товариство». Через два десятки років у згаданому музеї (відкрито 1878 р.), що функціонував при академічній бібліотеці, налічувалося понад 35 тис. експонатів: пам'яток церковної архітектури, живопису, а також нецерковних речей — фотографій, актів, грамот, книг, періодичних видань тощо[50]. Музей відвідували поодинці і групами студенти академії, інших навчальних закладів не тільки Києва. Музей служив також науковим цілям, про що свідчить робота в ньому професорів Київського та Новоросійського університетів, працівників інших музеїв і бібліотек, духовних осіб[51].

Діяльність музею і згаданого товариства здобула авторитет київським ученим у науково-освітніх колах Росії. У грудні 1885 р. Московське археологічне товариство зверталося до Київської духовної академії з пропозицією взяти участь у засіданні попереднього комітету по підготовці VII архео-

логічного з'їзду в Ярославлі. На жаль, склалося так, що через усякі формальності замість учених Київської духовної академії на згаданому зібранні цей навчальний заклад представляв його почесний член граф М. В. Толстой[52].

Церковно-історичне та Археологічне товариство при Київській духовній академії поступово зростало кількісно і якісно. У 1903 р. його почесним членом був обраний заслужений професор Київського університету св. Володимира Т. Д. Флоринський, дійсними членами: професори того ж університету В. С. Іконников та Г. Г. Павлуцький, С.-Петербурзького — Д. В. Айналов, Московської духовної академії — О. П. Голубцов та ін. У 1903 р. товариство складалося, крім голови (ректор академії Платон), з 21 почесного, 124 дійсних членів і 34 членів-кореспондентів. На свої засідання воно виносило досить цікаві і важливі теми, наприклад, 1903 р. — «Сучасна Галичина в церковному, релігійно-моральному й археологічному відношеннях» Ф. Титова, «Кілька даних для характеристики релігійної думки і життя на Заході» П. Кудрявцева, «Про Гнилецький або Глушецький монастир Пречистия на урочищі Церковщина поблизу Києва» М. Петрова та ін. Члени товариства виїздили на місця для подання практичної допомоги у розв'язанні питань забудови церков, їхнього оздоблення, влаштування музеїв при монастирях, визначення наукової цінності археологічних знахідок тощо[53].

Великого резонансу набула також діяльність Релігійно-просвітницького товариства, яке одним із своїх завдань вважало сприяння моральному розвитку суспільства. У згаданому Товаристві, заснованому 1894 р., об'єдналися духовні і світські особи з метою організації диспутів, читання лекцій на релігійно-філософські теми. На публічних зборах вони дискутували про безсмертя душі, духовні прагнення, про церкву (з приводу сучасних релігійних запитів). З березня 1904 р. викладач академії А. Булгаков виступив з доповіддю «Про просвітництво народів», в якій порушив проблему визначення мети освіти і виховання та засобів її досягнення. А. Булгаков розглядав питання в теоретичній площині, намагаючись з'ясувати, чи можливе просвітництво народу шляхом лише розумового розвитку, з чого починати справу народного просвітництва та яка суттєва відмінна риса справжнього просвітництва. На основі прикладів з св. Письма та всесвітньої історії він доводить, що людські цивілізації, які досягли досить високого ступеня розумового розвитку, гинули внаслідок низької моральної культури, відсутності духовності. Отже, робить висновок А. Булгаков, поширення знань про премудрого Владику, тобто сполучення освіти з релігійним вихованням, має стояти як неодмінне завдання в питаннях просвітництва[54]. Взагалі, на його думку, освіту слід починати з релігійного виховання, зокрема з опанування поняттями добра і зла, виховання любові до ближнього. На закінчення А. Булгаков зауважив, що моральний стан суспільства свідчить про ступінь його розвитку в цілому.

Роздуми і висновки А. Булгакова і сьогодні звучать актуально, адже в наш вкрай нестабільний час попрано духовні цінності, відсутня єдність розумового, фізичного і морального виховання.

У 1907 р. викладачі Київської духовної академії П. П. Кудрявцев, В. І. Екземплярський, В. Д. Попов та В. З. Завітневич створили Релігійно-філософське товариство (остаточно сформоване 1908 р.). Очолив його П. П. Кудрявцев, його помічниками стали В. Д. Попов та В. В. Зеньківський. До ради згаданого товариства входили В. З. Завітневич, В. І. Екземплярський — друзі сім'ї Булгакових, В. М. Лашнюков, секретарські обов'язки виконувала київська журналістка О. П. Прохаско[55].

У зв'язку з виключенням В. І. Екземплярського з Київської духовної академії за виголошену на засіданні Релігійно-філософського товариства і згодом опубліковану доповідь про Л. М. Толстого ректор видав розпорядження про вихід викладачів академії з товариства. П. П. Кудрявцев і В. З. Завітневич залишили його офіційно, проте на закритих засіданнях продовжували читати лекції.

У складі Київського релігійно-філософського товариства перебували викладачі не лише духовної академії, а й багато інших: Ф. П. Істомін — викладач словесності Інституту шляхетних дівчат, О. П. Істомін — викладач російської мови і педагогіки Київської жіночої гімназії св. Ольги, П. В. Тихомиров — в. о. екстраординарного професора університету св. Володимира і багато ін.[56].

Засідання Товариства відбувалися в приміщенні Педагогічного музею та щосереди у помешканні П. П. Кудрявцева. В 1914 р. з ініціативи університетської професури поряд з Релігійно-філософським було засноване Науково-філософське товариство. До його складу увійшли В. З. Завітневич, П. П. Кудрявцев, дехто з учених входив до обох товариств. Під час першої світової війни деякі члени Науково-філософського товариства евакуювалися до Саратова, а Релігійно-філософське продовжувало діяти в Києві.

Релігійно-філософське товариство з 1916 р. видавало свій часопис «Християнская мысль», на сторінках якого друкувалися праці з філософії і психології, а також здійснювало окремі видання творів В. В. Зеньківського, О. К. Закржевського та ін.

1918 року В. В. Зеньківський, який став міністром сповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського, викладав історію релігії на літературному факультеті університету св. Володимира і того ж року очолив об'єднання філософських товариств під назвою «Релігійно-філософське товариство», засідання якого присвячувалися питанням заснування української автокефальної церкви[57].

Судячи з цього факту, можна констатувати, що українська ідея плекалася в умах окремих професорів духовної академії, поділяли її й українські студенти, приміром, такі відомі діячі українського національного руху, як О. Лотоцький, І. Власовський, В. Липківський, Н. Шараївський, В. Чехівський та ін.[58].

Досі ми розглядали історію Київської духовної академії ззовні, спираючись на офіційні документи та спеціальні дослідження, в яких вона висвітлювалася не завжди об'єктивно, як правило, у прикрашеному вигляді. В нашому розпорядженні є й інші матеріали, що стосуються, зокрема, питань її внутрішнього життя. Так, студент 2-го курсу академії В. Базарянинов у своєму щоденнику (1895 р.), який зберігається у фондах ЦДІА України, зазначав, що недоліків в академії багато, але їх не бажають виправляти, оскільки це вигідно тим, хто дотримує віджилих критеріїв у судженнях про бурсацьке життя. А головне в тому, що академія не є святилищем, як усі вважають, що її студенти позбавлені будь-яких прав, передусім права голосу. В. Базарянинов висловив багато нарікань на адресу бібліотеки, порядок її роботи та комплектування. Він спостерігав за науково-педагогічною кар'єрою викладача Д. В. Поспєхова, яка, за його характеристикою, була зовсім не такою блискучою, як про це говорилося в офіційних публікаціях, що його лекції, складені в 40—50-і роки, в 90-і сприймалися як занадто застарілі[59]. Ступінь магістра, продовжує Базарянинов, Д. Поспєхов отримав за старим положенням, не друкуючи дисертації, з магістерським дипломом він дістав і звання професора. А коли за новим статутом 1869 р. від ординарних професорів вимагався докторський ступінь, і їм дали 2,5 роки для підготовки докторських дисертацій, він злякався і повівся не досить етично. Ректор і члени академічної ради у цій ситуації також вчинили не гідно свого статусу[60].

Не потребує доказів те, що студентам завжди властиве відчуття пульсу суспільного життя, культурних і матеріальних потреб. Не були виключенням і вихованці духовної академії, яких сковували духовні регламенти, релігійні догмати, та все ж вони, всупереч існуючим канонам, прагнули повнокровного життя, намагалися подолати негативні явища системи духовної освіти.

Церковні ієрархи відчували необхідність проведення змін і розгорнули роботу по підготовці реформування духовних академій. Церква, яка довго дрімала під казенною опікою, нарешті прокинулася, відчувши з виданням

царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. подих політичної свободи. У 1906 р. в Київській духовній академії за дорученням загальних зборів професорів було складено «Проект найбільш необхідних змін і доповнень статуту православних духовних академій». Одним з його авторів виступав уже згадуваний П. П. Кудрявцев, якого під час ревізії академії (1908 р.) архієпископ волинський Антоній назвав «російським Вольтером». У «Проекті...» зазначалося, що настрій студентів перебуває у причинному зв'язку із загальною політичною ситуацією в країні. Визнавалося, що недоліки завжди мали місце в академічному житті, однак тепер вони сприймаються глибше внаслідок зростання самосвідомості молоді. Автори проекту вважали, що причинами невдоволення є позбавлення молодих наставників місця в академічній раді, практика призначення ректора ззовні, який може бути чужим не лише за своїм духом, а й історичними традиціями (підкресл. наше), заборона вищим церковним керівництвом раді академії самій присвоювати вчені ступені, громадська думка про схоластичність навчання та ін.[61].

З метою виправлення становища пропонувалося поставити на чолі управління академією раду з усіх наставників, у тому числі доцентів, впровадити виборність ректора, встановити граничний строк служби професорів (професори мали б виходити в заштатні, зберігаючи право читати лекції). Вносилася також пропозиція реформувати програму, поділивши предмети на обов'язкові і спеціальні. Важливою здається пропозиція домагатися права заміщення професорських вакантних посад своїми ж випускниками на конкурсних засадах, відправлення на стажування за кордон. Ставилося питання про зміну формулювання завдань академії, адже її вихованці отримували глибоку гуманітарну освіту, що забезпечувала можливість вибору широкого спектру діяльності не лише в церковних межах. Виходячи з цього, передбачалося зробити академію відкритим навчальним закладом для всіх бажаючих дістати вищу богословську освіту[62].

З огляду на те, що запропонована програма реформування вимагала багато часу для здійснення її у загальнодержавному масштабі, пропонувалося ввести тимчасові зміни і доповнення до статуту, які містять основні моменти вищевикладеного проекту. Отже, з 1906 р. Київська духовна академія діяла за «Тимчасовими правилами», а з 1910 — за новим статутом, згідно з яким усі управлінські питання зосереджувалися в руках ректора. Разом з додатковими змінами, внесеними наступного року, ці документи визначали зміст і характер навчання в духовній академії та управління нею. Крім навчальних дисциплін, що вивчалися в той час у всіх академіях, у Київській викладалася ще й історія західноруської церкви.

В останнє десятиріччя існування Київська духовна академія зазнала не лише перебудов, що стосувалися всіх духовних академій Росії, а й переживала негативні наслідки ревізії 1908 р., першої світової війни, революції та громадянської війни. Внаслідок упередженої перевірки (1908 р.) єпископом Антонієм (Храповицьким), який наклепницьки звинувачував її викладачів і ректора в лібералізмі і навіть безбожництві, частина поважних професорів — М. Петров, А. Розов, В. Завітневич, В. Екземплярський — були видалені з академії й замінені молодими, які не мали наукових заслуг і власної позиції, а тому й авторитету у студентів. До певної міри цим фактом пояснюється виступ академічної корпорації проти українізації церкви за революційних часів. Проте, цілком слушно зауважує І. Власовський, це не дає підстав вважати її «україножерською», як назвав її Д. Дорошенко, всі сто попередніх років[63]. У квітні 1919 р., згідно з декретом Радянської влади про відділення церкви від держави і школи від церкви, секуляризацію церковного і монастирського майна, уповноважений комісара В. Мицкуна оголосив про закриття академії (до кінця 1919 р. деякі професори продовжували читати лекції, збираючи по кілька студентів у себе вдома).

В цьому повідомленні автор висвітлив найважливіші події та факти, які свідчать, що історія Київської духовної академії цікава з науково-пізнавального, практичного і політичного боку. Вона дає змогу глибше зрозуміти тогочасне суспільство, стосунки між його окремими соціальними

верствами, ставлення останніх до політичних проблем тощо. Академії через її специфіку було важче, ніж іншим вищим школам, вписуватися у суспільне життя. Вона давала своїм вихованцям вищу освіту, але статус духовної робив їх дещо відособленими від решти інтелігенції, хоч працювали вони не лише у церковній, а й у цивільній сферах.

[1] Аскоченский В. История Киевской духовной академии по преобразовании ея в 1819 году. — Спб., 1863; Тітов Х в. Стара вища освіта в Київській Україні кінця XVI — поч. XIX в. — К., 1924.
[2] Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — К., 1981.
[3] Історія церкви та релігійної думки в Україні, у 3х кн. — К., 1994.
[4] Там же. — Кн. 3. — С. 258—259.
[5] Тітов Х в. Назв. праця. — С. 288.
[6] Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України), ф. 711, оп. 2, спр. 96, арк. 3.
[7] Тітов Х в. Назв. праця. — С. 332—333.
[8] Малышевский И в. Историческая записка о состоянии Академии в минувшее пятидесятилетие. — К., 1869. — С. 20.
[9] Мацеевич Л. Заметки и материалы для истории Киевской Духовной Академии // Труды Киевской духовной академии. — 1893. — № 1. — С. 77.
[10] ЦДІА України, ф. 182, оп. 1, спр. 15, арк. 1, 5; спр. 16, арк. 1.
[11] Титлинов Б. В. Духовная школа в России в XIX столетии. Вып. 1. — Вильна, 1908. — С. 382.
[12] Карпов С. М. Евгений Болховитинов, как митрополит Киевский. — К., 1914. — С. 206.
[13] Шип Н. А. Киевская духовная академия во времена митрополита Евгения // Київський Болховітіновський збірник. — К., 1993. — С. 104—106.
[14] Карпов С. М. Назв. праця. — С. 206.
[15] Малышевский И в. Назв. праця. — С. 34.
[16] Максимович М. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. — Спб., 1871. — С. 115.
[17] Там же. — С. 118, 128—134.
[18] Титлинов Б. В. Назв. праця. — С. 60.
[19] Центральна бібліотека Російської Федерації (колишня ім. В. І. Леніна). Відділ рукописів, ф. 447, К. 3., од. зб. 2, арк. 132.
[20] Там же, арк. 133.
[21] Письма митрополита Арсения к протоиерею П. Г. Лебединцеву // Киевская старина. — 1900. — № 11. — С. 133.
[22] По поводу распространения грамотности в Югозападной России // Труды Киевской духовной академии. — 1861. — № 5. —С. 104—105.
[23] Там же. — С. 109.
[24] Там же. — С. 110.
[25] Костомаров Н. Украинофильство // Русская старина. — 1881. — № 2. — С. 319.
[26] Хроника. — Литературное обозрение // Вестник Европы. — 1881. — № 2. — С. 896.
[27] Там же. — С. 898.
[28] Киевлянин. — 1881. — № 32. — С. 1—2.
[29] ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 1649, арк. 2, 5 зв., 6.
[30] Там же, арк. 5.
[31] Бідінов В. Дослідження церковної історії в православних країнах. — Кремінець, 1931. — С. 11.
[32] ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 946, арк. 4, 8, 13.
[33] Там же, спр. 1374, арк. 1—4.
[34] Певницкий В. Сведения о жизни покойного профессора К. Д. Академии В. П. Чеховича // Труды Киевской духовной академии. — 1862. — № 11. — С. 414.
[35] Там же. — С. 420.
[36] Тітов Х в. Назв. праця. — С. 388.
[37] ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 1363, арк. 1, 2.
[38] Там же, оп. 3, спр. 1682, арк. 10.
[39] Там же, арк. 15—15 зв.
[40] Там же, спр. 226, арк. 2, 3; оп. 1, спр. 1805, арк. 4.
[41] Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях // Труды Киевской духовной академии. — 1862. — № 10. — С. 226.
[42] ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 788, арк. 7, 9, 14, 29—30, 45, 90—96.
[43] Певницкий В. По поводу заметок о духовных академиях. — С. 227.
[44] Там же. — С. 252—253.
[45] К материалам для истории Киевской духовной академии // Труды Киевской духовной академии. — 1888. — № 11. — С. 129.
[46] ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 1677, арк. 1.
[47] Двадцатилетие журнала «Труды Киевской духовной академии». — К., 1879. — С. 216.
[48] Рыбинский В. Из академической жизни // Труды Киевской духовной академии. — 1906. — № 1. — С. 191.

[49] ЦДІА України, ф. 711, оп. 1, спр. 6492, арк. 1—2, 8 зв.
[50] Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1894/95 учебный год // Труды Киевской духовной академии. — 1895. — № 11. — С. 385.
[51] Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной академии за 1903 (XXXI существования общества) год // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — № 4. — С. 22.
[52] ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 1683, арк. 1—2.
[53] Отчет Церковно-исторического и Археологического общества при Киевской духовной академии за 1903 (XXXI существования общества) год // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — № 4. — С. 1, 2, 24.
[54] Булгаков А. О просвещении народов // Труды Киевской духовной академии. — 1904. — № 4. — С. 474—475.
[55] Шурляков С. До історії філософських товариств у Києві // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № 7—8. С. 153—156.
[56] Шурляков С. Назв. праця. — С. 158—160.
[57] Там же. — С. 173.
[58] Шип Н. А. Церковно-православний рух в Україні початку XX ст. — К., 1995. — С. 38.
[59] ЦДІА України, ф. 711, оп. 3, спр. 4931, арк. 5.
[60] Там же, арк. 6—6 зв.
[61] «Проект...» // Труды Киевской духовной академии. — 1906. — № 1. — С. 2—3.
[62] Там же. — С. 7—9.
[63] Власовський І. Нарис історії української православної церкви. — Нью-Йорк, 1977. — Т. 3. — С. 305.

Г. Я. Сергієнко (Київ)

Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80 — 90-ті рр. XVII — початок XVIII ст.)

Визвольна війна 1648 — 1654 рр. під проводом великого гетьмана Богдана Хмельницького — епохальна подія в історії українського народу. Поваливши колоніальне панування Речі Посполитої, народ України здобув національну незалежність і створив власну державу із столицею в Чигирині — полковому місті південної Київщини. За гетьманування Богдана Хмельницького головними осередками Української держави залишалися Київщина, Брацлавщина, Волинь і Поділля на правому боці Дніпра. Там утворилися військово-адміністративні осередки — полки: Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Уманський, Черкаський, Чигиринський, Брацлавський, Вінницький, Паволоцький, Могилівський. До Української держави входили також Переяславщина, Полтавщина, Чернігівщина, Стародубщина — лівобережні полки: Київський, Переяславський, Гадяцький, Лубенський, Миргородський, Полтавський, Ніжинський, Прилуцький, Чернігівський, Стародубський. Загалом 20 козацьких полків займали основну територію України й становили більшість її населення. Після 6-річної Визвольної війни незалежна держава Україна, не маючи достатніх сил, щоб протистояти могутній на той час Речі Посполитій змушена була в 1654 р. вступити в союз з Російською державою й прийняти протекцію її царя-самодержця. Відбулося неприродне об'єднання республіки з монархією.

Протекція московського царя не привела до зміцнення державності й територіальної єдності України. Тривала війна між Росією і Річчю Посполитою (1654 — 1667 рр.) та воєнні дії на українських землях завдали їй відчутної шкоди. За укладеним Андрусівським перемир'ям (1667 р.) Російська держава і Річ Посполита без згоди на те українського народу змовилися поділити між собою землі України по Дніпру. Згідно з цією до-

мовленістю Правобережжя дісталося Речі Посполитій, а Лівобережжя — Російській державі. Запорозька Січ опинилася під юрисдикцією обох держав і зобов'язувалася захищати південні кордони від нападів турецьких і татарських орд[2]. Відтоді почалася справжня трагедія українського народу, розшматованого сусідніми державами.

Якщо на Лівобережній Україні все ще зберігалась українська державність — Гетьманщина під протекторатом російського самодержавства, то Правобережна Україна опинилася у сфері геополітичних інтересів Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства і Російської держави, які прагнули заволодіти правобережними українськими землями. На Правобережжі утворювалися гетьманства: Павла Тетері (1663 — 1665 рр.), Михайла Ханенка (1670 — 1674 рр.), Остапа Гоголя (1675 — 1679 рр.). які спиралися на підтримку Речі Посполитої; Степана Опари (1665 р.), Петра Суховія (1670 — 1674 рр.), що орієнтувалися на Кримське ханство; Петра Дорошенка (1665 — 1676 рр.), Юрія Хмельницького (1677 — 1681 рр.), яких підтримували Туреччина і Кримське ханство. Зрештою, на Переяславській раді правобережні козацькі полки проголосили своїм гетьманом Івана Самойловича (1674 — 1687 рр.), під регіментом якого відбулося формальне об'єднання всієї України в складі Російської держави[3].

Війни і міжнародні договори сусідніх держав шматували Правобережну Україну. За Бучацьким (1672 р.) і Журавнинським (1676 р.) договорами Річ Посполита поступилася Туреччині майже усім Поділлям з фортецею — Кам'янцем-Подільським. Бахчисарайський договір (1681 р.) передбачав кордон між Російською державою і Туреччиною по Дніпру: лівобережні українські землі визнавалися під владою першої, а правобережні стали сферою впливу другої. Зрештою, Московський договір (1686 р.) підтвердив умови Андрусівського договору про перемир'я: трактат про «вічний мир» між Російською державою і Річчю Посполитою навічно закріплював поділ України між цими державами, кордон між якими проходив по Дніпру[4].

Звичайно, українському народові важко було збагнути геополітику сусідніх держав і суть орієнтацій численних гетьманів. Однак він рішуче боровся проти іноземного панування на всіх землях багатостраждальної України. Після Визвольної війни 1648 — 1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького й утворення Української держави — Гетьманщини українці прагнули визволити свої землі від іноземного панування й об'єднати їх у соборну державу, здобути їй незалежність і свободу. В результаті численних вторгнень на Правобережжя військових сил Речі Посполитої, Російської держави, Туреччини, Кримського ханства господарство тут було зруйноване, маса українського населення винищена, козацтво зазнавало великих втрат у нерівній боротьбі з ворогами. Запорозька Січ надавала посильну допомогу гетьману Петру Дорошенку, який прагнув під своїм регіментом об'єднати всю Україну й здобути їй державну незалежність[5]. Видатний історик Микола Костомаров назвав Правобережну Україну «Руїною», тобто зруйнованим краєм.

Українське козацтво залишалося тією військовою і політичною силою, що протистояла геополітиці сусідніх агресивних держав, виношувала державну ідею визволення й об'єднання усіх земель України. Лише козацтво було спроможне відродити життя на Правобережжі. Це розуміли навіть правителі Туреччини і Речі Посполитої, що володіли правобережними українськими землями. Туреччина передала управління Правобережною Україною своєму васалові господарю Молдавії, який призначив наказним гетьманом над козаками воєводу Яна Драгинича (1681 — 1683 рр.). Незабаром козаки позбавили його гетьманства. Річ Посполита, зі свого боку, наказним гетьманом над козаками призначила шляхтича Стефана Куницького (1683 — 1684 рр.), діяльність якого також закінчилася безславно. Зрештою, козаки обрали собі гетьманом запорожця Андрія Могилу (1648 — 1689 рр.), навколо якого стали формуватися козацькі полки, підпорядковані Речі Посполитій[6]. У 80-х роках почалося відродження правобережного козацтва.

Незважаючи на вихід у світ у 60 — 70-х роках XX ст. ряду грунтовних монографій [7], присвячених історії Правобережної України другої половини XVII — XVIII ст., ця проблема все ще залишається не вичерпаною. Вона знову привертає увагу дослідників [8]. Поштовхом до активізації студій став такий важливий фактор, як виявлення невідомих досі архівних матеріалів, що дає змогу заповнити окремі прогалини у висвітленні історії козацької державності, діяльності гетьманів Петра Дорошенка, Івана Самойловича, Івана Мазепи та інших військових і політичних осіб того часу, геополітики сусідніх держав щодо Правобережної України тощо.

Автор даної праці, звертаючись до минулих досліджень проблеми, прагне із сучасних наукових позицій об'єктивно розглянути й охарактеризувати події визвольного руху та відродження козацької державності, тривалу подвижницьку діяльність полковника Семена Палія і його соратників, долю відроджених полків українського козацтва на Київщині, Брацлавщині й Поділлі, державну політику лівобережного гетьмана України Івана Мазепи, якому в складних внутрішніх соціальних колізіях та несприятливих міжнародних умовах Північної війни вдалося бодай тимчасово об'єднати визволену Правобережну Україну з Лівобережною під своєю гетьманською владою.

У другій половині XVII ст. Річ Посполита вела тяжкі й виснажливі війни проти Туреччини, орди якої вторгалися на правобережні землі України, заволоділи Поділлям і Кам'янцем. Король Речі Посполитої Ян III Собєський (1674 — 1696 рр.), як державний діяч і полководець, розумів небезпеку для своєї країни експансії з боку Османської імперії. Він народився в м. Олевську на Волині й з повагою ставився до українського козацтва, яке мужньо стояло на шляху татар і турків. Польське військо під проводом Яна III Собєського спільно із значними силами запорозьких козаків, очолюваних полковником Семеном Палієм, у Віденській битві (1683 р.) завдало поразки турецьким ордам і зупинило їх просування в Європу. Річ Посполита уклала союзні договори з Австрією, Венецією і Римом (1684 р.) та Російською державою (1686 р.). Тоді виникла досить сильна коаліція європейських держав так звана «Священна ліга» проти Туреччини. Крім того, Ян III Собєський вирішив відновити правобережне українське козацтво, щоб спільними польськими і козацькими силами захищати кордони Київського, Брацлавського та Подільського воєводств від вторгнень татарських і турецьких орд з півдня. Козацькі полки мали захищати кордон від Фастова до Брацлава, а також витісняти турків з Поділля, відбивати напади татар і здійснювати попереджувальні походи у володіння Кримського ханства.

В королівському універсалі 1684 р. містився заклик до козаків оселятися на вільних землях південніше річки Рось, понад річками Тясмином і Тікичем, біля міст Корсуня, Черкас, Чигирина, Лисянки й Умані, надавалися їм давні «права і свободи», «вольності» (землі) в Україні [9]. Конституція Варшавського вального сейму «Охорона Війська Запорозького» 16 лютого 1685 р. підтвердила зміст універсалу:

«Оскільки Військо Запорозьке нині щиро віддане нам і Речі Посполитій, в останніх двох кампаніях чесно показало своє бажання до послуг, а також в майбутньому твердо обіцяє прагнення до рицарських подвигів проти ворогів хреста святого і спадкову схильність служити нам і Речі Посполитій, то ми приймаємо під батьківську протекцію всіх козаків низових і українних, як тих, що вже перебувають на службі в нашого гетьмана Могили, так і тих, що побажали б перейти до того ж гетьмана та оселитися в Україні; підтверджуємо всі вольності, свободи і привілеї, надані нашими попередниками, і на доказ нашої доброї до них ласки призначаємо комісарів для порядкування і забезпечення заселення в Україні наших володінь на користь нам і Речі Посполитій» [10]. На відміну від універсалу сеймова конституція не обмежувала місця поселення козаків, вона підтверджувала їх всі вольності, свободи і привілеї, намагалася встановити над ними урядовий контроль і нагляд.

Уряд Речі Посполитої визнав наказним гетьманом над козаками запорожця Андрія Могилу, резиденція якого знаходилася в м. Немирові на Брацлавщині. Діяльність наказного гетьмана сприяла формуванню козацьких полків і заселенню території Правобережжя. Король видавав «приповідні листи» — дозволи на формування полків і заселення земель переважно шляхтичам та окремим козацьким старшинам, серед яких були й видатні діячі — Семен Палій, Самійло Іванович (Самусь), Андрій Абазин і Захар Іскра. Король Ян III Собєський знав їх з часів походу в Австрію та перемоги у Віденській битві над турками у 1683 році. У 80 — 90-х роках XVII ст. названі полковники сформували козацькі полки: Семен Палій у Фастові, Самійло Самусь у Богуславі, Захар Іскра у Корсуні й Андрій Абазин у Брацлаві, а також заселили значну територію. Вони підпорядковувалися польським регіментарям — Станіславу Дружкевичу (1683 — 1692 рр.) і Бальцеру Вільзі (1692 — 1696 рр.), а останні — коронному гетьманові Речі Посполитої.

Таким чином, протягом 80 — 90-х років визначилося становище козацьких полків у військово-адміністративній структурі Речі Посполитої як допоміжної військової сили, призначеної для війни проти вторгнень турецьких і татарських орд. Про будь-яку автономію козацьких полків не могло бути й мови.

У 1686 р. король Ян III Собєський очолював польське військо в поході проти турків на територію Молдови. В цьому поході взяли участь козацькі полковники Семен Палій, Захар Іскра, Андрій Абазин і Самійло Самусь зі своїми полками. Після цього походу король дозволив Палію займатися осадництвом у Фастові (володіння київських біскупів), а Захару Іскрі — в Корсуні з околицями. Головна роль у козацько-польських стосунках належала Семену Палію, який мав 6-тисячне військо, що прибуло з ним із Запорозької Січі [II]. Названі полковники не були місцевими: Палій походив з Чернігівщини, Самусь — з Переяславщини, Іскра — з Полтавщини, Абазин — із Запорожжя.

Польський дослідник з Кракова доктор Ян Перденя виявив у Головному архіві давніх актів Речі Посполитої у Варшаві (фонд Потоцьких) цікавий документ під назвою «Компут Війська Запорозького», складений польським регіментарем Станіславом Дружкевичем 22 липня 1689 р. для папського посла Ф. Бонесани. В цьому документі названо 5 козацьких полків за прізвищами полковників: Могили, Гришка, Іскри, Самуся і Макаренка. Всього у козацькому війську цих полків тоді налічувалося 160 старшин і 1712 козаків. У реєстрі наказного гетьмана і полковника Гришка значилися генеральні старшини: обозний, писар, осавул, бунчужний, хорунжий, довбиш та інші особи, які традиційно існували в козацькому війську від часів Богдана Хмельницького. До першого (й останнього, на жаль) реєстру не увійшли інші полки шляхтичів (Апостола-Щуровського, Кутиського-Барабаша, Булиги, Гладкого, Іскрицького, Тишкевича, Федоровича), які наказному гетьману не підкорялися. Полк Семена Палія, чисельність якого перевищувала усі названі полки разом узяті, до реєстру також не включено. Можливо, це сталося тому, що полковник діяв самостійно й не хотів визнавати над собою зверхності наказних гетьманів. Козацький полковник Макаренко згадується в реєстрі, але інші документи про його діяльність не дають відомостей.

Далеко не повний реєстр правобережного козацтва за 1689 рік можна вважати спробою письмового обліку чисельності особового складу полків як збройних сил, підпорядкованих Речі Посполитій і необхідних їй у війні проти Кримського ханства й Туреччини, які не лише влаштовували напади на Правобережну Україну, а й намагалися перетворити її на своє володіння. Разом з тим реєстр свідчив про те, що в Україні відроджувалися козацькі державотворчі традиції часів Визвольної війни 1648 — 1654 років.

Наказні гетьмани Андрій Могила, а також його наступники Гришко (1689 — 1692 рр.) і Самійло Самусь (1692 — 1699 рр.), призначувані польським урядом (а не обрані козаками), виявляли певну лояльність до Речі

Посполитої, виконували накази коронного гетьмана і польських регіментарів. Вони мали у своєму розпорядженні козацькі полки, але їх чисельність значно поступалася полкові Семена Палія, який стояв у Фастові.

Усі козацькі правобережні полки мали традиційну структуру, успадковану від часів Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Так, Фастівський полк, очолюваний полковником Семеном Палієм, мав у своєму складі суддю, писаря, осавула й обозного, не менше 12 сотень (документи дають імена сотників — Гаврило Великий, Сава Безпалий, Карпо Часник, Федір Сліпий, Михайло Дарієнко, Іван Ковальський та ін.). Полковий суддя Михайло Омельченко часто призначався наказним полковником, а після арешту Семена Палія зайняв його місце Білоцерківського полковника. Однак сотні не мали постійної дислокації й не виконували владних функцій у місцях постою (Бородянка, Мотовилівка, Любар, Лабунь, Черняхівка, Полонне, Гриців та ін.)[12]. Але вони завжди підтримували селян, які виступали проти утисків їх у маєтках шляхти. Таке втручання тоді розцінювалося шляхтою як захоплення влади. Такі ж функції виконували й сотні Богуславського, Корсунського і Брацлавського полків: вони справляли значний вплив на місцеву владу як збройна сила козаків.

Головне призначення правобережних козацьких полків, за задумом короля Речі Посполитої, була постійна боротьба проти вторгнень татарських орд і витіснення турецьких завойовників з Поділля та головної фортеці — Кам'янця. Ці завдання козаки виконували досить успішно. Вони відбивали напади, брали участь в облозі Кам'янця, самі ходили в походи у володіння Кримського ханства й громили татарські орди. Найбільшу активність у цій боротьбі виявив полковник Семен Палій. Показовим є те, що до участі в походах у володіння Туреччини й Кримського ханства залучалися не лише правобережні, а й лівобережні козацькі полки за згодою урядів Речі Посполитої та гетьмана Івана Мазепи. Військові походи організовував і очолював Семен Палій.

Спеціальним дослідженням виявлено дев'ять таких значних походів. Перший похід відбувся у червні 1690 р. З Лівобережжя тоді було споряджено тисячу козаків Переяславського полку з двома гарматами, тисячу козаків Лубенського полку і компанійський полк. Гетьман Іван Мазепа приписував своїм полковникам: «Абы старшии сполною любовною радою дело тое справовали, даючи местце во всяких оказиях порадам и предложениям пана Семена Палея, яко того, который будучи рыцерь добрый, досведчив и уже навык, як поступовати в военных промыслах против тых креста святого неприятелей»[13]. Козацький похід проти ханської фортеці Казикермен завершився перемогою над татарськими ордами.

У жовтні 1691 р. відбувся другий похід правобережних і лівобережних козацьких полків у володіння Кримського ханства. Як свідчив у приказі Малої Росії в Москві значковий військовий товариш з Лівобережжя Василь Омельницький, «Палей пошел в Белгородчину на Буджаки сей стороны Днепра со многими козаки»[14]. В урочищі Перериті біля р. Прут козацьке військо розгромило татарську орду і змусило її рештки втікати до Криму. Ця акція козаків перешкодила татарському нападові на Річ Посполиту.

Часті напади татарських орд на Україну вимагали посилення боротьби проти них з боку українського козацтва. В кінці лютого 1692 р. розпочався третій похід: лівобережні й правобережні козацькі полки на початку березня з'єдналися в м. Богуславі й швидко рушили на турецько-татарську фортецю Очаків, розташовану на березі Дніпровського лиману. Похід був успішним. Козаки розгромили посад, завдали втрат гарнізонові фортеці, захопили значні трофеї[15]. Того ж року козацькі полки Палія, Самуся і Абазина громили татарські орди, які вторглися на Поділля і Волинь, визволили багато полонених українців, відібрали кількасот коней і 2 тис. голів худоби, награбованих у населення.

У 1693 р. Семен Палій очолював два значні походи правобережних і лівобережних козаків на Кримське ханство. У лютому — березні відбувся четвертий, за нашим рахунком, похід, у якому взяли участь 1300 правобе-

режних і 4180 лівобережних козаків з 8 гарматами, а також загін запорожців (400 кіннотників) на чолі з колишнім кошовим отаманом Федором Степановим. Ці сили з'єдналися на правому боці Дніпра і під проводом Семена Палія вирушили до татарської фортеці Казикермен і взяли її в облогу. У кількох боях козаки завдали поразки татарському гарнізонові, зруйнували ногайський посад і пошкодили гарматним вогнем мури фортеці [16]. Влітку того ж року Семен Палій готувався до наступного походу. У червні Фастівський полк Семена Палія і Брацлавський полк Андрія Абазина невеликими силами здійснили розвідку під фортецю Тягинь (Бендери), де примусили відступати татарську орду на чолі з ханом і зруйнували чимало татарських селищ. Під Линцями вони поставили 500 козаків на заставі для захисту від ворогів.

У серпні-вересні 1693 р. відбувся п'ятий похід, в якому взяли участь 1700 козаків Київського, Переяславського, Миргородського й охотницького полків та 1300 правобережних козаків. Всього виступило 3000 козаків з 6 гарматами під загальним проводом Семена Палія. Поблизу м. Дубосар козаки зруйнували кілька татарських селищ і захопили трофеї. А в цей час 20-тисячна татарська орда на чолі із султаном Аджи-Гиреєм грабувала Полісся і Волинь. 25 вересня козацьке військо зустрілося з татарами біля урочища Кодима за 12 миль від Дністра (поблизу Сараджина). Козаки побудували укріплений табір з возів і два дні відбивали натиск татар, завдаючи їм відчутних втрат. Втративши 1000 чол. убитими, татарська орда припинила облогу і відступила на Буджак. Щоб помститися за цю поразку, татари восени 1693 р. вчинили напад на Фастів, але Семен Палій організував оборону й змусив їх тікати [17].

На початку 1694 р. татарські напади на українські землі почастішали. Білгородська і Буджацька орди вчинили спустошливий напад на м. Корсунь і села Переяславського полку. Тому Семен Палій їздив до Чернігова і там домовився з генеральною старшиною про похід на татар. У серпні в Лисянці об'єдналися загін виборних козаків Київського полку і два кінні охотницькі полки (всього 1100 чол.) з п'ятьма сотнями правобережних козаків. Це військо очолив Семен Палій. Козаки атакували місто-фортецю Очаків. У бою турки і татари зазнали значних втрат, а козацьке військо здобуло перемогу й повернулося в Україну [18]. Це був шостий козацький похід.

Найзначніший за кількістю козацького війська сьомий похід відбувся у вересні 1694 р. на Буджак. У ньому брали участь Чернігівський, Лубенський, Переяславський, Прилуцький, Ніжинський, два піхотних і один кінний охотницькі полки та Фастівський полк Семена Палія. На чолі війська був призначений наказний гетьман Яків Лизогуб. Загальна кількість війська досягала 20 тис. чол. з 25 гарматами. Підійшовши до Дністра, Яків Лизогуб розташував табором головні сили, а на правий берег відрядив три охотницькі полки й п'ять сотень Фастівського полку під загальним проводом Семена Палія. Цими силами Палію вдалося захопити татарську фортецю Паланку й взяти там 10 гармат, спалити кілька татарських сіл і захопити багато коней та рогатої худоби. Головні ж сили в операціях участі не брали. Семен Палій дорікав лівобережній старшині, що такими силами можна було знести весь Буджак [19]. Тоді ж Самійло Самусь із загоном козаків здійснив похід на Подністров'я в район татарського міста Ягорлик і завдав поразки татарським ордам.

У червні 1695 р. наказний гетьман Самійло Самусь, полковник Семен Палій та інші полковники Правобережжя здійснили похід (восьмий) на Дубосари й зруйнували місто-фортецю, завдали поразки татарам, захопили значні трофеї [20].

Останній (дев'ятий) спільний похід правобережних і лівобережних козаків у володіння Кримського ханства відбувся у листопаді 1696 р. В поході взяли участь Переяславський, Полтавський, чотири охотницькі полки, найнята гетьманська команда з Лівобережжя і Фастівський полк. Очолював ці сили Семен Палій. З'єднавшись біля Умані, полковники на старшинській

раді вирішили вчинити «воєнний промисел» проти фортеці Дубосари і навколишніх татарських поселень. Довідавшись про наступ козаків, татари залишили свої поселення й відступили в степ, де почали нападати на військові обози, завдаючи козакам відчутних втрат. Рання зима з лютими морозами й хуртовинами, нестача фуражу для коней і провіанту людям ускладнили похід й змусили Семена Палія повернути військо в Україну. Обравши зворотний шлях відступу через ліси й діброви, полковник зумів уникнути втрат війська від холоду і голоду [21].

Протягом наступних років (1697 — 1699) правобережне козацтво продовжувало охороняти кордони України від турецько-татарських нападів.

Уряди Речі Посполитої і Російської держави підтримували збройну боротьбу українського козацтва проти Кримського ханства і турецьких завойовників. Зокрема, вони надсилали грошове жалування, одяг, зброю, боєприпаси тощо. А в листах до наказних гетьманів і полковників висловлювалася подяка козакам за їх героїчні подвиги.

Тривала збройна боротьба козаків проти турецьких і татарських завойовників сприяла зміцненню сил й набуттю військового досвіду правобережних полків. Полковник Семен Палій у численних походах заслужив славу видатного козацького полководця, виявив талант організатора військових походів. Заслужили слави і його сподвижники Самійло Самусь та Андрій Абазин, козацькі полки яких захищали Київщину, Брацлавщину і Поділля від вторгнень татарських орд. Козаки виправдали сподівання короля Речі Посполитої.

Українське козацтво віддавна мріяло і повсякчас дбало про визволення України й створення незалежної держави, вело безупинну боротьбу проти вторгнень татар і турків. На Правобережній Україні козаки стали головною силою визвольного руху проти панування Речі Посполитої. Під проводом полковника Семена Палія козаки із самого початку проявляли державотворчі тенденції: захоплювали владу й визволяли територію від панування шляхти.

В інструкції шляхти Київського воєводства від 29 травня 1688 р. послам на Варшавський сейм зазначалося, що козаки полку Семена Палія визначають на Поліссі собі кордони «до Случі від Волині і по річці Уж від Князівства Литовського», відбирають «послушенство підданих від панів і підстарост», підбурюють селян «до бунтів». А в 1692 — 1693 рр. та ж шляхта звинувачувала Семена Палія в захопленні території Київщини і створенні власної «монархії» аж до р. Случ [22]. Подібні ж дії козацтва спостерігались і на Брацлавщині. В інструкціях послам на сейм (1687, 1691, 1693 та інші роки) шляхта Брацлавського воєводства висувала серйозні звинувачення козаків, вимагала приборкання їх сваволі й виселення за межі воєводства. Зокрема, в інструкції від 17 грудня 1687 р. вона вимагала від великого коронного гетьмана вигнання козаків з маєтків, усунення козацького гетьмана з Немирова та введення туди польської залоги, придушення селянських виступів. А 5 травня 1691 р. шляхта вимагала щоб козацтво не створювало у воєводстві «власних колоній» [23]. Апелюючи до сейму Речі Посполитої, шляхта готувала сили до боротьби проти козацтва й вимагала військової допомоги. Все це створювало напружену обстановку і вимагало від Семена Палія певних дій, визначення його позиції щодо Речі Посполитої і посилення зносин з гетьманом Лівобережної України Іваном Мазепою.

Хоча король Речі Посполитої приязно ставився до козацтва, він у серпні 1688 р. вимагав від Семена Палія припинити наступ на шляхту. Тоді ж Ян III Собєський подарував полковникові у володіння Романівське староство (розташоване поблизу Фастова), до якого належали містечко Романівка і більше десятка сіл понад річками Унавою, Кам'янкою та Ростовицею. Палій дарунок прийняв й у листі до короля від 24 серпня 1688 р. висловлював вдячність і просив затвердити надання «найвищим привілеєм» [24].

Однак власні інтереси Семен Палій не ставив вище народних. Він не бачив перспективи існування козацтва в державній структурі Речі Поспо-

литої й прагнув об'єднати Правобережжя з Гетьманщиною. У 1688 р. він уперше звернувся з такою пропозицією до гетьмана Івана Мазепи, який також виношував ідею соборної України. В листі до царів Московщини, яка володіла Лівобережною Україною, гетьман радив прийняти козаків і Фастівський полк під свою протекцію. Однак з Москви надійшла рішуча відмова: таке приєднання суперечитиме нещодавно укладеному договорові про «вічний мир» (1686 р.) з Річчю Посполитою. Разом з тим висувався план переходу козаків через Запорозьку Січ на Лівобережжя [25]. І в наступні роки така відповідь залишалася незмінною. Національні інтереси українського народу виявилися чужими Москві.

Відмова російських царів у прийнятті козаків з їх землями у Московську державу не вплинула на діяльність Семена Палія на Правобережній Україні. Він об'єднував сили для визвольної боротьби проти панування Речі Посполитої. 12 вересня 1690 р. посланці гетьмана Івана Мазепи до коронного гетьмана Речі Посполитої повідомляли в Батурин: «Сумніви є в Короні Польській стосовно Палія, що він задумав у Польщі побувати чином Хмельницького і про нього такі чутки розносяться на Волині й Поліссі» [26]. Спроби польських урядовців розколоти козацькі сили, використати козацькі полки наказного гетьмана Самійла Самуся і полковника Андрія Абазина для наступу на Фастів успіху не мали. Польський регіментар Станіслав Дружкевич 30 серпня 1692 р. писав королю, що козацький полковник Семен Палій формує собі «удільну провінцію» в Київському воєводстві, укріплює місто Фастів, звідусіль збирає людність і претендує на володіння краєм до самої річки Случ [27].

Діяльність Семена Палія на Правобережній Україні підтримувало козацтво Запорозької Січі. Про ставлення запорожців до нього розповідав у Батурині гетьманський розвідник Григорій Якубенко (1693 р.): «Так как Палей шол под городки (на фортецю Кизикермен. — Г. С.), тогда Пасна, Губа и Сагайдачный (кошевой) и иные советники все говорили: подадим Палею гетманство и клейноты все вручить ему и уже Палей пойдет не Петриковым поступком и ведает он, как панов украинских взяти в руки». Серед козацтва поширювалася чутка, що «Палей будет совершенно гетманом» [28]. Підтримка Запорозької Січі створювала можливість обрання Семена Палія гетьманом об'єднаної України. Влітку 1693 р. із Січі на Правобережжя прибув козацький полк Івана Киліяна (500 чол.), який брав участь в облозі фортеці Кам'янця-Подільського, а після того приєднався до Фастівського полку й підтримував Семена Палія [29].

За участь у війні з татарами останній через гетьмана Івана Мазепу в 1693 р. отримав з Москви жалування і військовий прапор. Гетьман попереджав полковника, щоб це залишалося в таємниці. Але Палій зробив навпаки: з цим прапором Фастівський полк демонстративно марширував вулицями Києва. Це викликало певну негативну реакцію гетьмана і властей Речі Посполитої. В листі до царя Петра I від 14 січня 1694 р. Мазепа писав, що Палій може стати «другим Хмельницьким». А в березні того ж року посланець гетьмана Роман Висоцький у приказі Малої Росії заявив від імені Мазепи: «Естли де он Семен татар в помочь к себе призовет и поляков воевать и разорять учнет, то опасно того, чтоб он и сей заднепровской стороне какова разорения не учинил, понеже он захочет писатися гетманом и сей стороны переманывать и чтоб де он не был другой Хмельницкой» [30].

Восени 1693 р. загострюються відносини між правобережним козацтвом, очолюваним Семеном Палієм, і Річчю Посполитою. В кінці жовтня польський регіментар Бальцер Вільга з 15 хоругвами жовнірів і 5 найманими полками рушив у наступ на Фастів, де знаходилося 3-тисячне козацьке військо. Коронний гетьман Станіслав Яблоновський звернувся до козаків і населення Фастівщини з універсалом, де вимагав відступитися від Палія й здатися польським військам, а на випадок відмови загрожував «вогнем і мечем» зруйнувати Фастів і винищити захисників міста. Однак козаки, міщани й селяни залишилися вірними полковникові й готувалися до оборони. Але до серйозних сутичок не дійшло. Польське військо після місячної

облоги Фастова відступило від фортеці. Та ненадовго: в лютому 1694 р. військо Бальцера Вільги знову рушило в похід на Фастівщину з наміром розгромити полк Семена Палія, зайняло містечко Корнин за дві милі від Фастова й загрожувало йому штурмом. Козаки дали відсіч нападникам й змусили їх відступити. В Корнині вони розгромили найманий полк й роззброїли його. Відбулися бої в Бородянці, Коростишеві, Макарові, Іванкові, Димері та інших містах. Польські хоругви зазнали поразки. Прохання Семена Палія надіслати військову допомогу з Лівобережжя гетьман Іван Мазепа не задовольнив, а тому правобережні козаки власними силами захистили Фастівщину від ворожого вторгнення [31].

17 березня 1694 р. коронний гетьман Станіслав Яблоновський у листі до Семена Палія дорікав полковникові за непокірність Речі Посполитій і захоплення Поліського краю, вимагав відходу з Фастова правобережних козаків, знову загрожував дати наказ регіментарю наступати на місто, щоб повернути його київському біскупові. Палію пропонувалося перейти в містечко Романівку й жити там мирно. У травні відбулися переговори Семена Палія з регіментарем Вільгою та полковником Яном Борковським, який пропонував Палію гетьманську булаву [32]. Невідомо, якою була відповідь полковника, але наказним гетьманом і надалі залишався Самійло Самусь. Згодом Семен Палій сповістив у Батурин про встановлення миру між козаками і польським військом. Річ Посполита, зайнята війною проти Туреччини, не змогла подолати опір численного правобережного козацтва. Козацькі полки вели успішну боротьбу й з кримськими татарами, які нападали на Правобережжя.

Протягом наступних кількох років Річ Посполита не влаштовувала серйозних військових акцій проти козаків, зберігався так би мовити «збройний мир». Правобережні козацькі полки продовжували займати визволені міста і села, їх осередками залишалися Фастів, Богуслав, Корсунь, Брацлав і Вінниця, де знаходилася резиденція наказного гетьмана. Між Палієм, Самусем, Іскрою і Абазином зміцнювалися зв'язки і взаємодопомога у військових справах. Козацькі полковники фактично тримали під своєю владою Київське і Брацлавське воєводства. Козацтво продовжувало виганяти шляхту з маєтків і позбавляти влади польських урядовців. Соціальна напруженість взаємовідносин шляхти і козаків посилювалася.

На початку квітня 1697 р. великий коронний гетьман Станіслав Яблоновський наказав найманому полкові Яреми Гладкого виганяти козацькі сотні з Полісся. Семен Палій послав проти нього сотника Саву Безпалого з козацьким загоном. У містечку Іванкові козаки оточили найманців і розгромили їх, а самого полковника Гладкого захопили в полон і вбили [33]. Ця сутичка не була випадковим явищем. Шляхта Київщини і Брацлавщини в кінці XVII ст. особливо настирливо вимагала від уряду Речі Посполитої вигнання козаків з воєводств. Про це вона писала в інструкціях послам на Варшавський сейм 1699 року. Цей сейм у червні того ж року ухвалив рішення про «знищення козаків у Київському і Брацлавському воєводствах» — розпуск полків протягом двох тижнів [34]. Після Карловицького миру з Туреччиною потреба в козацькому війську сама по собі відпала для Речі Посполитої.

Виконуючи рішення Варшавського сейму, коронний гетьман Станіслав Яблоновський 20 серпня 1699 р. видав універсал до наказного гетьмана Самуся, полковників Палія, Іскри й Абазина з вимогою розпустити козацькі полки, а також оголошував про відрядження на Правобережжя польського війська для ліквідації козацтва силою зброї [35]. Польські хоругви вступили до Немирова і Бара, захопили Вінницю — резиденцію наказного гетьмана Самуся, Брацлав — резиденцію полковника Абазина. Загалом майже вся Брацлавщина опинилася в руках польських військ. Самусь перейшов зі своїм полком у Богуслав.

Однак правобережне козацтво вирішило відстоювати Правобережжя від польських загарбників. На вимогу єзуїтів київського біскупства повернути їм Фастів Семен Палій відповів: «Я поселився на вільній Україні, і Речі По-

сполитій немає ніяких справ до цієї області; лише він один має право в ній розпоряджатися, як справжній козак і гетьман козацького народу» [36]. За наказом короля Августа II у вересні 1700 р. польські регіментарі Мартін Цинський і Бальцер Вільга з 4-тисячним військом та артилерією рушили в похід на Фастів. Семен Палій, маючи 2 тис. козаків і кількатисячне ополчення селян і міщан, зненацька атакував польський табір поблизу Фастова і змусив коронне військо припинити облогу міста й відступити, а потім укласти мирну угоду і розпустити хоругви на зимові квартири [37]. У квітні 1701 р. польський гетьман Фелікс Потоцький розіслав універсал, в якому повідомляв шляхетські сеймики Правобережжя, що «козацький полковник Палій намагається йти слідами Хмельницького, який запалив факел селянської війни» [38].

У 1701 — 1702 рр. шляхта Київського воєводства вимагала від Речі Посполитої вигнання козацтва, а польський король і коронний гетьман надсилали листи й накази Семену Палію залишити Київське і Брацлавське воєводства й розпустити козаків [39]. Однак їх зусилля були марними. Правобережне козацтво не збиралося залишати визволені міста і села.

Таким чином, традиційна козацька державність (полково-сотенний устрій і наказне гетьманство) на Правобережній Україні виявила свою організуючу силу в захисті українських земель від вторгнень турецьких і татарських поневолювачів, здатність очолити народно-визвольний рух проти панування Речі Посполитої, пошук оптимальних можливостей для соборного об'єднання розчленованої України. Правобережне козацтво витримало суворі випробування в боротьбі за своє існування, консолідувалося для здійснення державотворчих акцій у новій політичній ситуації першого десятиріччя XVIII ст.

Північна війна внесла певні корективи в геополітику сусідніх держав щодо Правобережної України. Туреччина, втративши Поділля за Карловицьким миром, не відмовилася від своїх претензій. Російська імперія і Шведське королівство знаходили в цьому віддаленому регіоні свій воєнно-стратегічний інтерес. Річ Посполита намагалася будь-що зберегти там своє колоніальне панування. Правобережна Україна залишалася об'єктом політичного торгу й хижацьких намірів цих держав.

Тим часом козацький визвольний рух на Правобережній Україні посилювався й набував нової форми боротьби — народних збройних повстань проти панування Речі Посполитої. Разом з тим правобережне козацтво під проводом Семена Палія і його сподвижників Самійла Самуся, Захара Іскри й Андрія Абазина докладало немало зусиль для здійснення державного об'єднання створених ними полків з лівобережними полками Гетьманщини під владою гетьмана Івана Мазепи, прихильника вільної, незалежної і соборної України. З приводу цього велися переговори у Фастові й Батурині.

У 1702 р. шведський король Карл XII здобув значні перемоги над військом Речі Посполитої, оволодів Варшавою і Краковом. У Польщі запанувала анархія. Вона не мала сил для придушення визвольного руху на Правобережній Україні, але й не припиняла наступу на козацтво, яке чинило опір і не бажало розпускати полків, залишати свої становища.

Навесні 1702 р. склалися сприятливі обставини для остаточного визволення Правобережжя від польського панування. Чисельність козацтва значно зросла. Фастівський, Богуславський, Корсунський і Брацлавський полки були готові до активних дій. У Фастові відбулася нарада козацьких полковників Семена Палія, Самійла Самуся та Захара Іскри з участю представників православної шляхти, міського населення і духовенства. Там було прийняте рішення про спільний виступ проти польського панування [40]. Їх підтримував Брацлавський полк під проводом Андрія Абазина. На Поділлі й Волині вирували селянські повстання проти шляхти. У липні 1702 р. народне повстання вибухнуло у Богуславі. Його очолив полковник Самійло Самусь, від якого польські власті вимагали зречення наказного гетьманства й повернення клейнодів. Повстання поширилося й на інші міста, зокрема Корсунь і Лисянку, звідки були вигнані польські урядовці. Влада повністю

перейшла до рук козаків. Про успіх повстання Самусь повідомив гетьману Івану Мазепі. Останній у листі від 30 липня 1702 р. інформував Малоросійський приказ і зробив висновок: «Сия война поведением нашим не есть зело противна, ибо господа поляки, взяв ныне вновь намерение от поступку Самусевого, что народ наш малоросийской не может под их полским игом в подданстве жити, перестанут о Киеве и Украине упоминатися» [41]. Таким чином, він підтримав прагнення правобережного козацтва приєднатися до лівобережних полків. Дії Самійла Самуся схвалювали козаки Запорозької Січі.

Полум'я народного повстання на Правобережжі швидко охопило Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь. Семен Палій не лише підтримав повстання, а й схвалив намір Самуся оволодіти Білою Церквою, послав козаків Фастівського полку на допомогу повстанцям, фактично взяв на себе керівництво повстанськими силами усього Правобережжя. Повстання 1702 — 1703 рр. детально висвітлене в історичній літературі. Тому варто зупинитися на його стислому викладі та результатах.

Слідом за Богуславським і Корсунським полками, що діяли на Київщині і на Брацлавщині, повстав козацький полк Андрія Абазина. 7 жовтня 1702 р. він оволодів містом-фортецею Немировим — опорним пунктом польського панування. Брацлавщина і Поділля опинилися в руках козаків [42].

Тим часом уряд Речі Посполитої направив на Правобережжя значні військові сили для придушення повстання. Ці сили очолили регментарі Даміан Рущиц і Яків Потоцький. До них приєдналися шляхетські ополчення Київського, Брацлавського і Волинського воєводств. Каральне військо розташувалося в місті-фортеці Бердичеві. Проти них вирушили об'єднані козацькі сили — Богуславський полк під проводом Самійла Самуся, Корсунський полк Захара Іскри і Фастівський полк на чолі з наказним полковником Михайлом Омельченком (Семен Палій тоді хворів), повсталі селяни і міщани Київщини. Вони оточили табір польського війська 26 жовтня 1702 р. під Бердичевим і вщент його розгромили [43]. У козацькому війську тоді налічувалося 10 тис. чол., і воно значно переважало сили Речі Посполитої.

Зрештою, повстанці здобули чи не найбільшу перемогу. Після тривалої облоги (2 вересня — 10 листопада 1702 р.), якою керував Семен Палій, капітулювала Біла Церква — найзначніша польська фортеця. Туди полковник переніс свою резиденцію і Фастівський полк дістав назву Білоцерківського [44].

Взяття Немирова, Бердичева і Білої Церкви та розгром каральних польських військ козацькими полками сприяли розгортанню повстань на Поділлі і Брацлавщині. Повстанці оволоділи містами Бар, Дунаєвці, Шаргород, Буша, Ращков, Калюс, Ушиця, Могилів, Старокостянтинів та іншими, а також багатьма селами. На Поділлі 3-тисячний повстанський загін очолював козацький полковник Федір Шпак. Козацький полк Андрія Абазина контролював майже всю Брацлавщину й підтримував зв'язок з Палієм, Самусем та Іскрою [45]. Значні сили козаків і повстанців були розпорошені на значній території Правобережжя.

Уряд Речі Посполитої готував сили для придушення визвольного руху на Правобережній Україні. На початку 1702 р. король призначив польного гетьмана Адама Сенявського головнокомандуючим військами, визначеними для походу проти повстанців. Війська каральної експедиції збиралися в табір під м. Бережани. Туди ж прямували й шляхетські ополчення правобережних воєводств. У січні 1703 р. 15-тисячне каральне військо з 44 гарматами вступило на Поділля, де козацькі сили не перевищували 12 тис. чол. і були розкидані невеликими загонами, не мали єдиного керівництва. У боях під Немировим, Старокостянтиновом, Меджибожем, Хмільником, Летичевим, Ладижином та іншими містами повстанці зазнали поразок від каральних військ. У запеклому бою під Ладижином на початку березня 1703 р. Брацлавський полк Андрія Абазина втратив 3/4 козаків у жорсто-

кому бою. Тяжко поранений полковник потрапив у полон і був скараний на смерть [46]. Повстання на Поділлі й Брацлавщині було придушене каральними військами Речі Посполитої.

Однак Київщина залишалася в руках повсталого козацтва і населення. В лютому 1703 р. до Білої Церкви прибув відомий дипломат і генерал Йоганнес Паткуль, який знаходився на службі в Росії. Він намагався примирити правобережних козаків з Річчю Посполитою. Після переговорів із Семеном Палієм Паткуль порадив польному гетьману Адаму Сенявському не здійснювати похід на Білу Церкву, де зібрані значні сили козаків, й оголосити селянам амністію, запропонував польським урядовцям звернутися до царя Петра I та гетьмана Івана Мазепи надіслати військо для придушення повстання на Правобережжі. Цією порадою скористалися король Август II, коронний гетьман Юрій Любомирський і польний гетьман Адам Сенявський. Але їхні звернення до царя і гетьмана не мали успіху. До повстанців прибували загони запорожців. Протягом 1703 р. козаки укріплювали Фастів, Білу Церкву, Богуслав і Корсунь й готувалися до відсічі каральним військам Речі Посполитої [47].

У січні 1704 р. правобережні козацькі полковники Самійло Самусь і Захар Іскра їздили в Батурин і вели там переговори з гетьманом Іваном Мазепою, щоб вони могли «со всем войском нашим тамосторонним в протекции государской и в обороне гетманской пребывать». Однак це питання гетьман вирішити не міг й відмовився також прийняти клейноди наказного гетьмана від Самуся. Річ Посполита вимагала повернення їй Білої Церкви та інших фортець, захоплених козаками. 17 лютого 1704 р. на ім'я гетьмана Мазепи надійшла царська грамота, де містився наказ запропонувати Палію залишити Білу Церкву. 20 лютого таку ж грамоту отримав Семен Палій. Однак ні Петро I, ні Мазепа не помишляли повертати Правобережну Україну Речі Посполитій. Більше того, царський уряд дозволив гетьманові арештувати Семена Палія і на його місце поставити полковника, який був би також противником Речі Посполитої [48].

У травні 1704 р. надійшов царський указ гетьману Мазепі з козацьким військом перейти на правий бік Дніпра і допомагати польському королю Августу II у війні проти шведів та їх прихильників. Протягом травня-червня лівобережне козацьке військо зайняло Київщину і частину Волині та Брацлавщини. До нього приєдналися козацькі полки Палія, Самуся та Іскри. Від Самуся гетьман прийняв клейноди наказного гетьмана (бунчук, булаву і королівську грамоту на гетьманство) [49]. Фактично Правобережна Україна возз'єдналася з Лівобережною під владою гетьмана Івана Мазепи.

Населення Правобережної України прийняло вступ козацького війська в межі Речі Посполитої як допомогу в боротьбі проти шляхти і панування польських загарбників. Семен Палій послав на Брацлавщину і Поділля старшин і козаків для організації повстання. Незабаром козаки оволоділи фортецею Немировим. Там діяли значні повстанські загони, ватажки яких іменували себе козацькими полковниками й контролювали значну територію Подністров'я та Побужжя. Мазепа їх називав «самозванними полководцями» і наказував Палію припинити повстання [50].

Однак визвольний рух на Правобережній Україні наростав. Тоді гетьман Мазепа викликав Семена Палія в козацький табір до Бердичева й там 31 липня 1704 р. арештував його і відправив до Батурина у в'язницю. Гетьманські війська зайняли Фастів і Білу Церкву, допомогли шляхті Київщини, Брацлавщини, Поділля і Волині придушити селянські й міщанські повстання. Білоцерківським полковником став полковий суддя Михайло Омельченко. Однак козаки правобережних козацьких полків не припиняли боротьби проти шляхти й виганяли її за межі воєводств. Тому в наступні роки Річ Посполита вимагала від Петра I повернення під її владу Правобережної України. Так, 20 лютого 1707 р. у м. Жовкві польські посли передали царю статті з категоричною вимогою повернути Речі Посполитій фортеці і всю Правобережну Україну, а козацьких полковників

арештувати, як свого часу Семена Палія, козаків розпустити. Влітку 1707 р. польські урядові комісари прибули приймати Правобережну Україну під владу Речі Посполитої. У зв'язку з цим Петро I 20 вересня з м. Тикочина надіслав гетьману Мазепі таємного листа, в якому йшлося про те, що ні тепер, ні в майбутньому Російська імперія не матиме наміру віддавати Правобережжя з геополітичних мотивів [51].

Таким чином, Правобережна Україна в силу об'єктивних причин була об'єднана з Лівобережною й підпорядковувалася гетьману Мазепі. Там існували 6 козацьких полків: Білоцерківський (полковників Михайла Омельченка, а пізніше Антона Танського), Богуславський (полковника Самійла Самуся), Корсунський (полковника Захара Іскри), Чигиринський (полковника Гната Галагана), Брацлавський (полковника Івана Григорашa-Іваненка) і Могилівський (полковника Сави Волошина). В. Б. Антонович називав ще Уманський полк, але джерела містять відомості, що Умань була сотенним містом Брацлавського полку [52]. Полковий козацький устрій на Правобережжі зберігався протягом 1704 — 1712 років.

Правобережні козацькі полки перешкодили вторгненню шведських військ на Правобережжя з боку Польщі, а потім і їх відступові після поразки в Полтавській битві (1709 р.). Повернувшись із сибірського заслання, Семен Палій знову очолив правобережне козацтво, але смерть у січні 1710 р. не дозволила йому завершити визвольну боротьбу на Правобережжі, якій він віддав 25 років свого бурхливого козацького життя.

Надалі Правобережну Україну спіткала тяжка доля. Російсько-турецька війна (1710 — 1711) була невдалою для Російської імперії й вона змушена була укласти з Туреччиною Прутський мир, за умовами якого Правобережна Україна залишалася під владою Речі Посполитої. 23 вересня 1711 р. вийшов указ Петра I до старшини, козаків і населення правобережних полків про їх переселення на Лівобережжя. Переселення тривало майже три роки. Лише у 1714 р. фортеця Біла Церква була передана польським комісарам. Рештки правобережних козаків влилися в козацьке військо Гетьманщини [53]. На Київщину, Брацлавщину, Поділля і Волинь повернулися вигнані козаками магнати і шляхта у свої маєтки й надалі пригнічували селян і міщан тяжкою панщиною, податками й повинностями, що призвело до нової хвилі визвольного руху — гайдамацьких повстань XVIII ст. і славнозвісної Коліївщини (1768 р.).

Від часів переможної Визвольної війни в Україні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького (1648 — 1654 рр.) і до кінця XVIII ст. на Правобережній Україні точилася боротьба українського народу за визволення від панування Речі Посполитої, об'єднання українських земель у соборній і незалежній державі Україні. Правобережне козацтво протистояло загарбницькій геополітиці Речі Посполитої, Туреччини, Кримського ханства, Російської держави. Трагічна доля Правобережної України дістала назву «Руїни», бо саме вона найбільше страждала від руйнівних навал іноземних грабіжників і завойовників. Польські магнати і шляхта мали її за колонію Речі Посполитої й нещадно визискували селян і міщан, позбавляли їх громадянських прав, власної церкви і культури.

Загарбання Туреччиною Поділля й фортеці Кам'янця-Подільського, постійні напади татарських орд Кримського ханства на Київське і Брацлавське воєводства спонукали польського короля Яна III Собєського і сейм Речі Посполитої прийняти рішення про відродження правобережного козацтва. Сформовані козаками традиційні державні утворення — Фастівський, Богуславський, Корсунський і Брацлавський полки стали тією воєнною силою, що давала відсіч ворожим навалам на Правобережжя. Визначними організаторами й провідниками правобережного козацтва виступали славнозвісні полковники Семен Палій, Самійло Самусь, Захар Іскра і Андрій Абазин.

Протягом трьох десятиріч (1684 — 1714) козацтво Правобережної України виступало ініціатором і головним чинником визвольного руху проти панування Речі Посполитої, військовими і дипломатичними методами до-

магалося возз'єднання правобережних козацьких полків з лівобережними у складі Української держави — Гетьманщини. Російська держава у змові з Річчю Посполитою не давала згоди на це возз'єднання, посилаючись на умови Московського договору про «вічний мир» (1686 р.). І це продовжувало трагедію українського народу, поневоленого загарбниками.

Тривала й виснажлива визвольна боротьба правобережного козацтва проти панування Речі Посполитої все ж принесла свої результати. Завдяки мудрій діяльності гетьмана Івана Мазепи, який виношував ідею вільної, соборної і незалежної України, у 1704 р. відбулося довгождане возз'єднання Правобережної України з Лівобережною під протекторатом Російської імперії. Гетьман сподівався, що незабаром настане час визволення України з-під царського деспотизму, а тому шукав союзників, готував сили українського козацтва для рішучих дій. Та його сподіванням не судилося збутися. Геополітичні амбіції Речі Посполитої, Швеції, Туреччини і Російської імперії перешкодили відродженню незалежної Української держави на початку XVIII ст.

[1] Документи Богдана Хмельницького. 1648 — 1657. — К., 1961. — С. 323 — 325, 331 — 334.

[2] Полное собрание законов Российской империи с 1649 г. (Далі — ПСЗ). — СПб., 1830. — Т. 1. — № 398. — С. 656 — 659.

[3] Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — К., 1994. — С. 359 — 360.

[4] ПСЗ. — СПб., 1830. — Т. II. — № 1186. — С. 770 — 786.

[5] Степанков В. Петро Дорошенко // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. — С. 285 — 314.

[6] Чухліб Т. В. Гетьман Правобережної України Андрій Могила (1684 — 1689) // Середньовічна Україна. Збірник наукових праць. — К., 1994. — Вип. 1. — С. 124 — 132.

[7] Perdenia Jan. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobecsprawy Ukrainy na przetomie XVII — XVII w. — Wrocław. — Warszawa. — Kraków, 1963. — 284 c.; Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — 212 с.; Маркина В. А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII — 60-е годы XVIII ст. — К., 1971. — 175 с.; Смолій В. А. Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — 191 с.

[8] Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII — XVIII ст.: Проблема державотворення. — К., 1993. — 71 с.; Чухліб Т. В. Правобережна Україна у сфері геополітичних інтересів країн Східної та Південно-Східної Європи (60-ті роки XVII — початок XVIII ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. — К., 1995. — 24 с.

[9] Архив Юго-Западной России. — Часть третья. Акты о козаках. (1679 — 1716). — К., 1868. — Т. II. — № XXV. — С. 94. (Далі — Архив ЮЗР).

[10] Цит. за кн.: Сергієнко Г. Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — С. 53.

[11] Perdenia Jan. Назв. праця. — С. 50, 51, 56, 64.

[12] Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 80, 83, 85, 86, 90, 91, 93, 99, 100, 101, 109, 124, 141.

[13] Акты, относящиеся к истории Западной России. 1633 — 1699. — СПб., 1853. — Т. V. — С. 233 — 236.

[14] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 64, арк. 190.

[15] Там же, кн. 65, арк. 22-6, 45 зв., 413 — 414, 419 — 420.

[16] Там же, кн. 67, арк. 53 зв., 56, 171 — 172, 287 — 289.

[17] Там же, кн. 67, арк. 601 зв., 831, 953, 964, 966, 1060 — 1061; Кн. 70, арк. 284 — 286, 292 — 294, 309 — 311, 330, 367, 395 зв.; Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — № ЬXXXIV. — С. 277.

[18] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 69, арк. 879, 952 — 954, 957 — 958.

[19] Там же, кн. 71, арк. 130 — 131, 135 — 136, 189 — 190, 231.

[20] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной России. — К., 1888. — С. 271 — 272.

[21] Архив ЮЗР. — Часть вторая. Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века. — К., 1888. — Т. II. — С. 479 — 482.

[22] Там же. — С. 497 — 499, 507 — 508.

[23] Там же. — С. 467 — 469, 482 — 485, 494 — 496, 516.

[24] Романовское староство и судьба его жителей // Киевская старина. — 1885. — № 8. — С. 613.

[25] Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 68 — 69.

[26] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 62, арк. 326/423.

[27] Starożytnoosci historyczne polskie. — Kraków, 1840. T. 2. — S. 531 — 532.

[28] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 67, арк. 409 — 410.

[29] Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 97 — 98.

[30] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 69, арк. 62 — 64.
[31] Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 93 — 104.
[32] Там же. — С. 106 — 107.
[33] Там же. — С. 111.
[34] Архив ЮЗР. — Часть вторая. Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698 — 1726 гг. — К., 1910. — Т. 3. — С. 4 — 5, 25, 33 — 35, 55 — 59, 69 — 71, 83 — 84.
[35] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т.II. — С. 368 — 370.
[36] Цит. за кн.: Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 117.
[37] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 387.
[38] Цит. за кн.: Сергієнко Г. Я. Назв. праця. — С. 122.
[39] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 410 — 411, 417 — 419, 427 — 428.
[40] Там же. — С. 518 — 519.
[41] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 86, арк. 424 — 425.
[42] Там же, арк. 668, 676.
[43] Там же, арк. 687 — 688.
[44] Там же, арк. 738 — 739, 744 — 746; кн. 95, арк. 922.
[45] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 520, 521 — 522.
[46] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — № СЬXXVI. — С. 499 — 501, № СЬXXXIV. — С. 513 — 518, № СЬXXXVIII. — С. 524 — 528; ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 94, арк. 51; кн. 122, арк. 131 — 132, 135, 141 — 144, 230 — 235.
[47] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 94, арк. 52, 55 — 56, 133; кн. 122, арк. 181 — 182, 189 — 190, 459 — 464.
[48] Там же, кн. 95, арк. 35 — 36, 54, 87 — 90 зв.; ф. 124, спр. 2, арк. 84 зв.
[49] Там же, ф. 229, кн. 95, арк. 135 — 137 зв.; ф. 124, спр. 2, арк. 139 — 141.
[50] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — № ССХЫ — ССХЬIII. — С. 643 — 647; № ССХXXIII. — С. 635 — 639; ЦДАДА РФ. ф. 229, кн. 95, арк. 429 — 441, 476 — 479.
[51] ЦДАДА РФ, ф. 229, кн. 95, арк. 54; Письма и бумаги императора Петра Великого. — СПб., 1907. — Т.V. — С. 490 — 491; Український археографічний збірник. — К., 1930. — Т. 3. — С. 28 — 29.
[52] Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. II. — С. 179, № ССЬXXXIX. — С. 730.
[53] Там же. — № ССЬXXXVII. — С. 756 — 757, № ССХСI. — С. 768 — 769.

В. Й. Сюнба (Київ)

Про трактат С. Оріховського «Напучення польському королеві Сігізмунду Августу»

Станіслав Оріховський (1513—1566 рр.) був однією з найяскравіших постатей епохи українського Відродження. Наукові інтереси цього видатного мислителя були настільки багатогранними, а питання філософії, політики і права, які він досліджував, настільки вагомими, що його по праву можна назвати «русинським Арістотелем». Невипадково одна з найзначніших праць С. Оріховського — «Політія польського королівства» навіть за назвою певною мірою близька до давньогрецької «Афінської політії» і написана, за визнанням самого автора [1], за зразком «Політики» Арістотеля. Серед інших творів С. Оріховського слід назвати: «Про турецьку загрозу», «Діалог, або розмова щодо екзекуції Польської Корони», «Химера», «Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави», «Про целібат» та ін.

Останнім часом творча спадщина С. Оріховського стала предметом серйозної уваги українських науковців — істориків, філософів, літературознавців. Важливі її аспекти розкриваються, зокрема, в працях В. Д. Литвинова, Д. С. Наливайка, П. М. Саса. Вони аналізують внесок С. Оріховського у розробку проблем держави і державного правління, характеризують його політико-правову концепцію суспільного устрою Польщі, риси історизму мислителя, специфіку його творів як латиномовного письменника тощо [2].

Помітною подією в культурному житті України став вихід у світ творів багатьох українських гуманістів епохи Відродження, зокрема трактатів, публічних виступів і листів С. Оріховського. Промовистий факт: у підготовленій Інститутом філософії НАН України антології (в двох книгах), де містяться всі ці праці, перша книга майже повністю складається з творів С. Оріховського.

Однак в Україні поки що відсутні публікації, присвячені аналізу окремих його творів, у тому числі трактату «Політія польського королівства» — по суті, підсумкової праці С. Оріховського. Тим часом аналіз проблематики праць фундатора українського гуманізму важливий для реалізації пізнавальних і патріотично-виховних завдань у системі вищої і середньої освіти, для потреб національного відродження, утвердження української духовності.

Політико-філософська праця Оріховського «Напучення польському королеві Сігізмунду Августу», написана у 1543 р., становить інтерес з декількох причин. Передусім вона пройнята гуманістичним пафосом, у ній вказуються основні шляхи гуманізації політики, державного правління. По-друге, «Напучення...» відзначаються полемічною загостреністю, критикою тиранічної форми правління. По-третє, трактат містить ідеї, які слід віднести до кращих здобутків західноєвропейського Ренесансу, його філософської, правничо-політичної думки. В цьому трактаті філософія органічно поєднана з історією, з його сторінок ми дізнаємося про важку долю «русинів», драматичне становище українського народу, який перебував у складі Польського королівства, про злигодні і небезпеки, що загрожували йому. Все це дає підставу вважати цю працю С. Оріховського оригінальною пам'яткою українського гуманізму ренесансної доби.

Трактат складається з вступу і двох книжок. Перша книга поділяється на дві частини і сім розділів, друга — охоплює 20 відносно самостійних невеликих фрагментів. Весь текст праці пронизаний животворним духом гуманістичного Відродження і Просвітництва.

Доречно нагадати основні риси процесів західноєвропейського Ренесансу. По-перше, особливе ставлення до античності, звернення до шедеврів античної культури, філософської (а також правової, політичної) думки. Це сприяло національному відродженню, утвердженню демократичних форм суспільного життя. По-друге, Відродження пов'язане з розквітом розумового і культурного життя людей: гуманізм, тобто прагнення до людяності, до створення гідних людини умов життя ("гуманізм" (humanitas) буквально означає «людяний»), став визначальною рисою всієї ренесансної культури. Як новий світогляд він, по-третє, закликав особистість переходити від уявлень про потойбічне блаженство до активного, радісного, творчого життя на землі. Інакше кажучи, гуманізм дедалі більше набував антицерковного, навіть світського характеру.

По суті, всі ці риси тією чи іншою мірою пронизують зміст трактату С. Оріховського, визначають характер його оповіді про те, якими мають бути відносини у державі і хто гідний обіймати у ній найвищі владні посади.

Не всяка людина, зазначається на початку першої книжки праці, здатна бути при владі, а лише така, яка за природою своєю прагне до правди і справедливості і яка, до того ж, вміє вчитися. Державне правління буде варварським і нікчемним, якщо ті, хто його здійснюватимуть, не поважатимуть знань, нехтуватимуть науками про ту ж таки правду і справедливість. Король має зрозуміти: «Найважче у світі керувати державою» [3]. То ж чи зможе він зробити для людей щось корисне і гідне правителя, якщо не буде вчитися?

Вивчення наук — для правителя найперша річ: завдяки їм він набуває звички стримувати свої бажання (приборкувати їх «немов коня вуздечкою»), вчиться шанувати Бога, любити рідних, керувати державою, згуртовувати громадян тощо. Саме завдяки наукам на троні можуть міцно вкоренитися «чесноти найвищого мужа» [4]. В той же час розум, котрий «не вчиться», котрий позбавляє себе добрих настанов, — такий розум завдає державі лихо: він породжує тиранів, плодить «ганебних вчителів ганебних наук», які отримують задоволення від жорстокості. Не дивно, що тиранів і брудну юрбу паразитів завжди тягнуло одне до одного: обидві сторони вважали чесноту ганджем, мали нестримну тягу до гулянок, розпутництва, банкетів тощо.

Розум і знання, — пише С. Оріховський, — це «вірні стражі нашої душі». Якщо їх немає, вона опустошується. Зрештою, «без добрих настанов і чесних порад не може бути путящого мужа, тим більше короля». Застерігаючи його від нашіптувачів, які теревенять, що вивчення наук — справа ченців чи сенату, а не короля, філософ вигукує: «Гай-гай! Святий Юпітере, виходить чернець повинен бути мудрішим за короля!» [5]. Якою ж тоді буде держава, де якийсь нероба чи гурт нероб, які вигадують і без кінця переказують силогізми, розумніший за правителя? Чи де сенат розсудливий, а король невчений?

Говорячи про позитивний вплив філософії, інших наук на державне правління, С. Оріховський часто посилається на Арістотеля, у політичній філософії якого знаходить орієнтири для своїх державотворчих пошуків. Подібно до того, як Арістотель виділяв серед усіх форм державного правління найкращу, взірцеву — Афінську Політію, С. Оріховський вважав такою зразковою формою державного устрою Польську Політію.

Ідея Польської Політії стала центральною для всієї творчості С. Оріховського. Такий державний устрій він вважав найдоцільнішим, оскільки вбачав у ньому чинник забезпечення особистої свободи, політичних та юридичних прав, а також привілейованого становища повноправних громадян, представників шляхетського стану. В дусі канонів європейської політико-ренесансної думки автор основну увагу приділяв формам правління та державним інститутам. Політичний і державний устрій Польщі він визначав як «коронне тіло», найголовнішими складовими якого виступають король, сейм і суспільство. Внутрішня взаємозалежність і взаємодія між ними регулюються за допомогою прав та привілеїв. Основними суб'єктами Польської Політії, на думку С. Оріховського, могли бути лише священик, король, лицар, сейм. Решта населення (орачі, ремісники та ін.) виконувала роль слуг. Чим пояснити такий стан речей? Тим, що саме панівні верстви, шляхта були, за С. Оріховським, носіями високої вольності і цноти, причетними до вищих форм державності, які утверджують доброчесність [6].

Вміння короля як верховного суб'єкта Польської Політії управляти державою значною мірою залежить від його оточення. «Треба дивитися, з ким живеш, — вказує автор трактату. — «Хто.. не гідний короля? Відповідаю: Ті, хто завжди хвалять його. А хто гідний? Ті, хто часом засуджують вчинки короля» [7]. Автор пояснює цю настанову так: король, як і кожна людина, може в чомусь помилятися чи бути введеним в оману. Тому оточення короля повинно складатися з тих, хто готовий за будь-яких обставин допомогти йому виправляти помилки, а не з тих, хто завжди лише улесливо хвалить короля. «Нічого іншого в житті так не уникай, як підлабузника» [8], — таку пораду дає правителю його вчений наставник. Зграя підлабузників може звести нанівець усю державну справу.

Король, за словами С. Оріховського, є «найвищим майстром у республіці» і водночас «сторожем королівства». Жити він повинен «задля спільного блага» і оселитися там, де всім серцем відчував би, що потрібен людям. Не у знатнім місті Кракові треба мешкати королю, адже розташоване воно у відносно спокійній місцевості. Там він не матиме можливостей для того, щоб виявити свою доблесть. «Їдь до гімназії справжньої доблесті — у Русь. Там ти... житимеш серед труднощів і страху..., — наголошується у трактаті. — Все це наблизить тебе до підлеглих». Вони побачать у тобі справжнього державного мужа і шануватимуть як свого володаря, зазначає філософ [9].

В житті короля на першому місці мають бути не особисті, приватні справи, «а спільні і громадські». З першого ж дня правління йому слід старанно дбати про те, щоб завоювати прихильність людей, якими він править. «Без прихильності підлеглих, — наголошує С. Оріховський, — влада королів неміцна і нетривала». Філософ показує, як можна перетворити польську шляхту на опору королівської влади. З одного боку, не гоже правителю розглядати державу як свою власність, оскільки тут «усе належить

республіці»: король є ніби «сторожем держави», повторює автор, а сторож, як відомо, жодну річ з тих, які стереже, не може назвати своєю (інакше він — не сторож цих речей, а господар) [10]. З іншого ж, — вельми важливо, щоб король доброзичливо ставився до підлеглих, виявляв до них ласку і щедрість і уникав при цьому радників, які надмірно дбають про прибутки короля: ніхто не повинен навіть запідозрити його в пожадливості.

Король має знати не тільки шляхи здобуття прихильності підлеглих, а й те, як можна захистити їх від зовнішніх загроз.

Найважливіше — впорядкувати військову повинність. Кожне з 13 воєводств, які є в країні, пише С. Оріховський, має по черзі здійснювати воєнні акції проти зовнішніх агресорів: «Зроби так, щоб певний час по черзі воювали якісь три воєводства, наступного року — інші три». І лише в разі нападу особливо великої ворожої сили слід готувати «посполите рішення» [11], коли мають використовуватися зусилля всіх воєводств. Молодь повинна усвідомлювати, що вона зобов'язана проходити військову службу. Це утримувало б молодих рекрутів від прагнень до надмірної розкоші, привчало б їх до праці, до подолання труднощів.

Винятково цікавим у першій частині першої книги трактату є розділ: «Що в державі більше: закон чи король?». У ньому С. Оріховський стисло викладає свою філософію права, правничо-світоглядні постулати на рівні кращих здобутків західноєвропейської юридично-політичної думки. Зіставляючи категорії «закон» і «король», він одразу формулює основне питання: а хто з них вищий? І впевнено застерігає: ніяких сумнівів тут не повинно бути. «Буде найсправедливіше, — звертається філософ до короля, — якщо ти перебуватимеш у межах свого обов'язку» [12].

При викладі цієї проблематики автор не абсолютизує традицій римської юриспруденції. За його логікою, вона залишила нащадкам поряд з кращими надбаннями такі зразки, які не варто наслідувати. Адже серед римських законників було чимало «похлібців тиранів» (визначення С. Оріховського), які всіляко утверджували в свідомості імператора, що він є безмежним володарем і паном підлеглих, їхнього життя і смерті. То ж чи треба брати приклад з таких законників?

Ми виросли не у володіннях Нерона, зазначає С. Оріховський, «наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що король вибирається для держави, а не держава існує задля короля» [13]. Автор підводить свого високого читача (короля) до розуміння сутності саме гуманістичної політики. Однак перш ніж продовжувати аналіз трактату, зробимо принципово важливе уточнення.

Західноєвропейське Відродження породило у філософсько-політичній думці новий ідеал держави, який тримався на двох підвалинах. По-перше, на ідеях держави, яка має світський характер, щонайменше не залежить від церкви. І по-друге, тоді ж зародилося уявлення про державу, яка має утверджувати серед людей гуманістичне правління, справедливу політику. Але що це означає? У творах західноєвропейських гуманістів доби Ренесансу дається відповідь на це питання: гуманістична політика, носієм якої має бути держава, насамперед обмежена правом, законами. Це геніальне відкриття людської цивілізації, що набуло неперехідного значення в наступні століття, повною мірою відкривається їй лише у далекому майбутньому. Тоді ж, у ренесансний період, воно було вперше обгрунтоване, щоб трансформуватися пізніше, в XVII—XVIII ст., у розгорнуту концепцію правової держави, яка заклала міцний фундамент для подальшого інтенсивного розвитку західноєвропейської цивілізації. Серед перших творців ренесансної політичної думки з її гуманістичною інтерпретацією державної політики був Станіслав Оріховський.

У «Напученнях...» недвозначно підкреслюється, що найкращий державний устрій є той, у якому «закон... є душею і розумом держави». Володар польський мусить збагнути, що «закон дорівнює королеві і навіть кращий і набагато вищий за короля» [14]. Але чому? Що таке закон і що робить його вищим за короля?

Закон є «правителем вільної держави», але правителем «мовчазним, глухим, сліпим». Він не може когось вислуховувати чи вести з кимось бесіду. Тому він, за С. Оріховським, «вибирає собі посередника-короля», який є «вустами, очима й вухами закону» [15]. Розважливий правитель не зважатиме на рабські підлещування «закононашіптувачів», які запевняють покровителя у безмежному всесиллі і всевладді. Він не порушуватиме своїх прав, а, навпаки, має довести підлеглим, що в «батьківщині править не людина, а закон» [16]. «Отже, якщо тебе запитають: хто ти? — відповідай побожно і правдиво так: як король — вуста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати і нічого іншого не робити, як тільки те, що закон велить» [17], — напучує С. Оріховський.

Автор трактату прославляє колишнього польського правителя Казиміра Великого, який залишив народові «найсвятіші і найсправедливіші закони». Їх повинен виконувати і Сігізмунд. «Ти так само мусиш шанувати і не відступити від них навіть на кінчик нігтя», [18] — застерігає філософ.

У трактаті проводиться думка, що в короля є дві міцні фортеці — справедливість (яку втілюють даровані Богом закони) і віра. Але влада тиранів ці фортеці ігнорує, тому вона ніде тривалою ще не була.

Таким чином, праведний король, тобто такий, який шанує волю Божу, дбає про правду і загальне благо, має визнати, що «закон у державі є немов другим королем», зобов'язаний добровільно віддати всього себе волі Божій, уособленням якої є встановлені розумом закони. Але якщо король спробує на цей порядок посягнути і захоче піднятися над законом, лихоліть не минути. «Змінить тоді Господь королівство твоє, — застерігає С. Оріховський, — і віддасть його або ворогові, або рабові твоєму» [19].

Важливою особливістю творів С. Оріховського, зокрема й даного трактату, є те, що ідеї права, закону він характеризує в нерозривному зв'язку із людською свободою. Остання при цьому розглядається як найвища цінність державного життя.

За логікою мислителя, свобода зумовлена природним правом, вона є єдино прийнятним і природним для людської натури станом: особистість може реалізувати свою людську сутність лише завдяки свободі. Тому в тих країнах, де нехтується природне право (тобто при тиранічних режимах правління), все населення приречене нести невільницький хрест.

Як справедливо вирішити цю суспільну колізію? На думку С. Оріховського, шляхом конституювання правового устрою держави. Завдяки гегемонії права, наголошував він, стають неможливими тиранічна влада і свавілля урядовців. Це означає, що справжня свобода громадян може бути досягнута тільки за рахунок правових регламентацій дій вищої державної влади, в тому числі самого короля. С. Оріховський фактично проголошував рівність громадян перед законом, зокрема рівність їхніх політичних прав. Таким чином, від традиційної християнської ідеї рівності людей перед Богом він підійшов до визнання ідеї рівності суб'єктів Польської Політії перед законом [20].

Всі ці ідеї — рівності шляхтичів перед законом, єдності права (закону) з людською свободою — тією чи іншою мірою знайшли відображення і в другій частині першої книги трактату (називається вона «Про сенат», розділів у ній немає).

Автор наголошує, що доброчесний король відрізняється від тиранів насамперед ставленням до сенату. Нерідко тиран також захищає своїх підлеглих. Як і чесний король, він часом може навіть справедливо вирішувати ті чи інші справи або й вибачити винних. Але сенат у тирана і сенат в умовах королівського правління, яке обмежене законом, — зовсім різні речі.

Тиран найчастіше править без сенату або якщо й має його, то це гурт нікчем. Інших він туди не допустить, бо, використовуючи державну владу в корисливих цілях, побоюється, щоб хтось йому в цьому не став на заваді. Про ймовірність побачити там видатних людей і говорити нічого — тиран

«старанно пильнує, щоб видатні люди в його державі не зростали ні в доброчинстві, ні в науці, ні в чеснотах» [21]. Часто він виганяє таких відважних, шляхетних, розумних, учених із своїх володінь.

Доброчесний же король встановлює в державі протилежні порядки. Прагнучи служити вірою і правдою, керувати королівством якомога ліпше, він «вибирає собі в спільники найкращих, найвидатніших поміж громадян і завдяки їх авторитету, порадам й помислам оберігає республіку і під час війни, і в мирний час. Саме тому талановитих і вчених оточує він увагою, цінує їхню працю». Такий король передбачливий: він розуміє, що «ці мужі знадобляться для держави», бо без них «жоден гурт, жодна республіка не зможуть довго утримуватись» [22]. Ось чому вже склад сенату, за логікою С. Оріховського, безпомилково вказує на те, хто править країною, — справжній король чи тиран.

До сенату не повинні входити зажерливі, жадібні, любителі розкоші. Вони тільки розкрадатимуть республіку, поширюватимуть у ній «обман, зраду, грабунки, чвари, насилля над слабшими». До цього державного органу, отже, мають потрапити стримані, ті, хто вміє задовольнятися тим, що має, навіть малим. З іншого боку, не місце там і тим, хто раніше якимсь чином «заплямував» себе.

Мудрий король, як свідчать напучування автора трактату, має орієнтуватися на «великий скарб свободи», а тому віддаватиме перевагу тим, хто шанує «чесноти вільного батька». Таких радників треба шукати серед представників знатного роду. Але при цьому не слід забувати, що походження людини ніколи не було гарантом чеснот і вищості духу ("авторитет є нагородою за славу і мужність, а не за породу") [23].

Виступаючи проти чвар у сенаті, філософ не вважає, що там має панувати цілковите однодумство. Кожен сенатор повинен «вільно говорити правду тобі у вічі», — так звучить одна із настанов королю [24]. Автора непокоїть не відсутність однодумства, а засилля чвар у сенаті. Бо коли різнодумство спричиняє зрештою появу виваженої згоди, якої дотримується кожна сторона, — це позитивний фактор, а коли воно нестримно прогресує, само себе «запалює» ненавистю і породжує полум'я незгасних чвар — негативний. Хіба може король міцно тримати кермо влади при постійних чварах між сенаторами? Прикро, звичайно, коли таке становище існує серед мужів нижчого стану, продовжує С. Оріховський, але ще гірше, коли воно виникає між вищими урядовцями.

Оцінюючи з позицій сьогодення зображені в трактаті картини політичного життя середньовічної Польщі, до складу якої тоді входили й українські землі, маємо наголосити, що в ній, як випливає із тексту «Напучень...», існувала розгалужена мережа судової влади. Це, з одного боку, свідчить про те, що в польському королівстві шанобливо ставилися як до західноєвропейських звичаїв впорядкування життя у державі за допомогою норм права (незважаючи на те, що в самій Західній Європі ці звичаї ще тільки проникали в державне правління), так і до традицій давньоримської та візантійської юриспруденції (хоча останню критикував автор трактату).

Але, з іншого боку, докладний і вельми переконливий опис участі польських суддів у розпалюванні між шляхтичами ворожнечі опосередковано свідчить про те, що за відсутності належного рівня культури людей судова справа не може слугувати благу держави. Зарозумілість і пихатість, властиві родовитим шляхтичам, безнадійно затуманювали їхній розум спесивою войовничістю, агресивністю. Політика, що проводилася у суспільстві, де було багато гонору, але мало культури, призвела до того, що судочинство використовувалося не на благо людей, не сприяло налагодженню суспільно-політичного життя країни.

І нині залишається лише дивуватись, як зумів розгледіти автор «Напучень...» у той час шляхи виходу із тяжкого політичного становища, в якому опинилася Польща. Інша річ, наскільки здатними були король і шляхта прислухатися до настанов великого гуманіста. А серед них знаходимо і положення про розмежування функцій сенату, і проблеми повноважень судо-

вої влади, і питання унормування взаємовідносин між світською і духовною владою, між королем і церквою (єпископами) тощо. По суті, в творчості українського мислителя, значна частина життя якого пройшла у Західній Європі, де він навчався в кращих університетах, чітко розкрита ідея розподілу влади. Ця ідея в західноєвропейській правничо-політичній літературі, зокрема у трактатах корифеїв світового рівня Джона Локка і Шарля Луї Монтеск'є, на повен голос зазвучала значно пізніше — аж через 100—200 років! Але послухаймо їх українського попередника.

Польський сейм займається не своїми справами, з тривогою застерігає С. Оріховський. Не «моє» і «твоє» (ці два джерела будь-якої незгоди в суспільстві) повинні бути в центрі його уваги. Сейм має дбати про благо всіх, про інтереси всієї держави. Однак хіба можна сподіватися на розважливу безпристрасність польських сенаторів, якщо вони, за усталеними звичаями, самі виступали суддями при розгляді власних справ! «Хай сенатори стануть отцями держави, далекими од чвар, дружними, лагідними. І хай душу мають не затуманену ворожістю, не обплутану ненавистю, не сліпу від заздрощів. Хай щиро і чистосердечно бачать, що шкодить, а що корисне для держави» [25], — закликає С. Оріховський.

Стосовно ж «мого» і «твого», то це — приватні справи приватних осіб, і вирішувати суперечки між ними має не сенат, а судова влада. В державі, радить філософ, треба встановити «суд з виборчих суддів і передати туди всі суперечки з приводу приватних справ». Потім необхідно домогтися, щоб рішення судів «ніхто не мав права оскаржувати. Хай їхня ухвала, — наголошує автор, — буде остаточною, щоб вони не вирішили» [26]. Так було у давній Греції, Римі. Такі ж порядки встановлюються тепер у Галії і Німеччині. Всі ці зразки є дуже переконливими, і тому немає причин не прийняти сеймом схожого закону. Тільки після впорядкування судової влади можна сподіватися, звертається він до правителя, що у королівстві ти зможеш «забезпечити мир, спокій і відпочинок» [27]. Якщо сенатори будуть позбавлені права вирішувати в суді справи «моє» і «твоє», вони старанніше піклуватимуться про долю республіки, й матимемо тоді у сеймі пристойних отців своєї держави [28], — підсумовує автор.

Як бачимо, є досить підстав стверджувати, що ідеї правової держави займали чільне місце в політичній думці «русино» — української традиції доби Відродження. Ці ідеї, як і низка інших постулатів і висновків «Напучень...», дають змогу віднести даний трактат до кращих і найгрунтовніших політичних творів західного середньовіччя. Його авторові, до того ж, була властива не тільки теоретична мудрість, а й неабияка громадянська мужність: відстоювати закон і законність у тому безмежному океані середньовічного беззаконня, хвилі якого згодом практично повністю «затопили» Річ Посполиту, могла тільки непересічна особистість.

Мислитель, як ніхто інший, розумів, що без законів немає свободи. Справедливі закони, зазначав С. Оріховський в одному з публічних виступів перед шляхтичами, є, «панове шляхта, ... законами вашої свободи, вашої гідності й величі». Від рабських законів закони свободи відрізняються тим, що вони не лицемірні, служать не «народній забаганці» (термін Оріховського), не примхам юрби, а спільному гаразду й суспільній свободі [29]. В той же час рабські закони є прикриттям сваволі, яка повсюдно знищує свободу. Тому, природно, філософ різко виступає проти розгулу беззаконня, замаскованого фіктивними законами.

Безчинства сенаторів мають місце не тільки в сеймі, а й в провінціях, де вони, як представники державної влади, поводяться особливо зухвало. Їхня пихатість там не має меж: вони відбирають у людей не тільки гроші і продукти, а й маєтки, поля, луки, ліси. Хто ж як не король зобов'язаний захистити країну від цього свавілля! Яким чином? Потурбувавшись про закони. Про їхнє виконання. Слідчими (себто державними службовцями, що мають розслідувати злочини) повинні бути «мужі суворі та вірні, які б про порушення законів у провінціях тобі повідомляли, — пише автор трактату. Знаючи це, злочинці боятимуться твоєї справедливості» [30].

Завершується друга частина першої книги положеннями про розмежування світської і духовної влади.

Книга друга, як зазначалося вище, складається із 20 фрагментів (без назв) і охоплює широке коло проблем управління державою. Виділимо найістотніші з них.

Відносини короля з підлеглими. З перших же сторінок «Напучень...» автор бесідує з королем як зразковий підданий (характерно, що обидві книги трактату називаються: «Зразкового підданого про напучення короля книжка І»; «Зразкового підданого про напучення короля книжка ІІ»). На початку «книжки ІІ» ця сюжетна лінія особливо увиразнюється: філософ гранично чітко зображає дві сторони державного правління — ту, яка керує (управляє), і ту, яка першій підпорядковується. Для досягнення порозуміння між цими сторонами насамперед треба дотримуватися двох умов: по-перше, правитель ні про що не повинен дбати так, як про благо своїх підлеглих. По-друге, підлеглі мають бути переконані, що він — «мудріший, справедливіший, сильніший і кращий» муж. Першою з цих умов король вчить підлеглих любити його, а другою — вірити йому. Автор трактату зазначає, що мудрість вважається найвищою серед усіх королівських чеснот. Правитель має довести своїми справами, що він дійсно великий державний діяч. Не розкидатися обіцянками, але коли дав слово — дотримувати його. Підлеглі мають відчути, що їхній король сам по собі, без зовнішніх настанов, є мудрим. Такі ідеї містяться у І—IV фрагментах книги даного трактату.

Проблема мудрого державного правителя — у її вирішенні, за логікою С. Оріховського, слід розрізняти три основних спрямування: 1) мудрий король, 2) мудре оточення, 3) освіта підлеглих, навчання їх грамоті, формування в них гуманістичних якостей. П'ятий фрагмент відтворює тему, про яку йшлося вище, — королівське оточення.

Правитель має жити й спілкуватися з мудрими людьми, слухати їхні настанови, правити згідно з їхніми порадами: «пильнуй протягом усього життя, щоб серед твого почту завжди були чесні й учені мужі, які заслуговують на довір'я». «Не так уже й важливо, чи з твоєї вони держави, чи з чужої, — вказує С. Оріховський, — бо як про породистих коней не думають, чи вони польські, чи іноземні, так само і люди». Головне, щоб особи, наближені до королівського двору, приносили користь державі, всьому королівству. Нагадуючи, що до такого добору треба підходити обережно, з розумом, автор радить остерігатися «самовпевнених і пихатих», навіть якщо це «чужоземні вчені з багатьма титулами». Але чому їх треба остерігатися? «А тому, — пояснює С. Оріховський, — що справжня мудрість і правдива наука тісно пов'язані з чемністю, уникають титулів, виявляють благородство й не втручаються в чужі справи».

Він дійшов висновку, що правитель, який прагне здійснювати мудре державне правління, повинен мати в своєму оточенні талановитих філософів. «Підбирай для себе людей не за титулами, а дивись на їхні справи, які сприяють досягненню найвищих посад у твоїй державі, — наголошує С. Оріховський, — таких людей у давнину називали філософами, бо вони давали королям такі знання, які потрібні були для управління, і поради, яких люди дослухаються у житті»[31].

Винятково цікавим є фрагмент шостий, в якому йдеться про необхідність підвищення освітнього рівня підлеглих. За С. Оріховським, не у кожній країні можна налагодити мудре державне правління. Воно можливе лише серед такого народу, який має розгалужену систему освіти підростаючого покоління — школи й гімназії, котрі, як пише мислитель, є «оселями правдивої мудрості у державі. Де їх нема, — звертається він до короля, — засновуй, де занепали — відновлюй. Хай навчається там зростаюча молодь твоєї держави гуманності й мудрості»[32].

Самі по собі закони не працюватимуть без внутрішньої сили, котру дають їм освіченість і гуманізм людей, для яких вони встановлюються. Без

розгалуженої мережі шкіл і гімназій молодь не навчиться ні доблесті, ні законопослуху. Покарання не може виховати поваги до закону, порядку. Це рівнозначно тому, «якби хтось під загрозою кари змушував влучати в ціль людину, яка ніколи не вчилася метати спис», — роз'яснює філософ. Королю, отже, необхідно докласти всіх зусиль, щоб повсюдно піднести справу освіти народу, щоб підтримати, зокрема, Краківську гімназію, інші навчальні заклади країни. А ще укомплектувати їх ("замість юрби нечестивих людей") високоосвіченими мужами, які мають бути «досвідченими як у грецькій, так і в латинських науках»: «Хай звідси, немов з якогось чистого й прозорого джерела, тече королівська наука, яка зробить громадян твоїх мудрими й державі потрібними» [33]. І далі: «Прості школи з найбільшим завзяттям відновлюй. І вчителями у тих школах встановлюй... людей учених, завдяки яким молодь стане вченішою й для твоєї держави більш потрібною. Так само й про інші гімназії та школи піклуйся. Сам призначай туди надійних учителів, які навчать, покажуть і спонукають юнаків займатися такими справами, завдяки яким вони [34] стануть уже у зрілому віці добрими, славними й щасливими» , — напучує С. Оріховський.

Це той напрямок, який найліпше може засвідчити мудрість короля, «адже ознакою мудреця є вміння когось навчати. І ти навчиш своїх громадян, якщо дбатимеш про школи та вчителів», — підкреслює мислитель. «І не гадай, Августе, — підсумовує автор, — що до слави мудрості є інший шлях, крім того, про який уже говорив і знову повторю: щоб ти сам вище всіх був і мудро правив; потім, щоб з мудрими жив і, нарешті, щоб робив своїх підданих мудрими. Це ... найвища порада твоїй королівській величності» [35].

З цих висновків логічно випливає і д е я с п р а в е д л и в о г о п р а в л і н н я (фрагменти VII—IX). Цінуй справедливість, ретельно її підтримуй, повчає правителя філософ, але не будь-якими засобами її домагайся, а лише тими, які є гідними короля: за чесноти слід нагороджувати, за провину — карати. Для короля бути справедливим означає дбати про чесноти і блага підлеглих і особливо про найвище з усіх благ — «благо жити у ... державі... у злагоді з законом і природою» [36]. Такою є кінцева мета державного правління.

С. Оріховський розмежовує два види справедливості: справедливість, яка тримається на правильному розподілі в державі почестей і похвал, і справедливість, котра тримається на законі. Найперша прикмета тирана — невідповідний і несправедливий розподіл почестей. Роздаючи їх негідникам, він «саму чесноту ганьбою обтяжує і ніби мором яким губить» [37]. За тиранії при розподілі почестей мають вагу гроші, банкети й блуд, улесливість і підлабузництво. Тоді як доброчесний король, здійснюючи правління, повинен бути прихильним «до порядних мужів, які про гаразд держави дбають». А отже, посади в ній він має надавати «мужам чесним, шляхетним і стриманим: таким, що й правду говорити, і мужньо діяти, й ощадливо жити вміють» [38]. Тільки у такий спосіб людським чеснотам можна надати животворної сили, а самій державі-могутності.

Другий вид справедливості спирається на закони, на їх суворе дотримання. Автор порівнює закон з ліками, які зцілюють рани. «Отже, піклуйся, щоб тіло республіки було здоровим, — пише він, — бо в цьому найвища похвала королю, як лікарю» [39]. І навпаки: якщо, наприклад, у судах вище закону вважається чийсь авторитет, звання, то таке несправедливе судочинство тільки посилює хворобу «державного тіла», глибше роз'ятруючи його рани.

Ще одна багатогранна тема другої книги трактату — б е з п е к а д е р ж а в и, Її с т о с у н к и з п і д к о р е н и м и з е м л я м и і з Л и т в о ю (фрагменти XII—XIV). Розкриваючи її, мислитель постає перед нами як палкий патріот змученої і знедоленої української землі: «Передусім прямуй у Русь*, мешканці якої зазнають нападів численних ворогів. Прийди у цю провінцію, Августе, оглянь її

укріплення, захисти слабкі місця фортець, набудуй міцних побільше. Покажи себе королем, який може прогнати від нас скіфів, волохів і турків» [40].

Такі заклики до польського правителя зустрічаємо в трактаті неодноразово. Вже у вступі перед читачем розкривається сповнена драматизму картина моторошних бідувань русичів: «Доки ти живеш у Краківському замку, — з болем констатує автор трактату, — люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон: немовлят порубано, літніх-повбивано, дівчат згвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодиць пов'язано і забрано разом з ременантом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жах і смуток всюди на полях і оселях наших» [41].

Таким було життя на українських землях у середині XVI ст., за описом очевидця. І це не поодинокий випадок набігу зовнішніх ворогів, вони тривали протягом багатьох десятиліть.

У другій книжці трактату С. Оріховського тема захисту Русі від «азійської нечисті» (термін автора) звучить особливо гостро і тривожно. «Поспішай туди, у Русь. Хоробрі мужі за тобою послідують...» — все це має стати грізною пересторогою для тих загарбників, які постійно нападають на землі русичів. Трохи нижче філософ висловлює найзаповітніше: «Йди у Русь якомога швидше... Настраши ворогів своїм несподіваним прибуттям у Русь. І то так, щоб уся азійська нечисть відчула в тобі короля дієвого й вірного сторожа держави» [42].

Причини всіх цих пересторог дуже вагомі, і автор вказує на них гранично чітко: «З усіх боків нас обступили небезпеки: з півночі тисне Московія, зі сходу — Скітія і Валахія, з півдня через Угорщину — Туреччина, від заходу сонця загрожує Германія» [43]. За цих умов король не має права на помилки, адже за ними — у цьому можна не сумніватись — настане лихо для всієї держави (фрагмент XVI). А щоб цього не трапилося, вважає наставник, треба подбати про вдалий вибір дружини, щоб одруження державу зміцнило.

Останні сторінки трактату С. Оріховський присвячує характеристиці легендарного правителя Александра Македонського, який, за мірками філософа, є взірцем для всіх королів. Цей полководець «є зразком того, що королі і в державних, і у військових справах більше прислужуються силою духу, ніж тіла» [44]. Висновок він робить такий: король «повинен приймати рішення згідно зі своїм духом, щоб розсудливість дружила з силою. Одна з цих (двох) чеснот природно шукає іншу. Йде за нею слідом і навіть живе разом. Адже й сила без розважливості занепадає. І розважливість, хоч панує над речами, не буває міцною без сили. Тому, якщо відчуваєш себе королем, не нехтуй жодною з цих чеснот, які обидві сприяють примноженню мудрості» [45].

Таким чином, у політико-філософському трактаті С. Оріховського «Напучення польському королеві Сігізмунду Августу» знайшли відображення і дальший розвиток кращі надбання тодішньої західноєвропейської правничополітичної думки. Мислитель виклав у цій праці найважливіші ідеї тогочасної філософії права (хоча цього терміну тут не зустрічаємо), підпорядковував свої філософські роздуми про право практичним потребам утвердження свободи. Розвиваючи теорію природних прав людини, а також обстоюючи доцільність розмежування різних відгалужень державної влади шляхом унормування їхньої діяльності за допомогою права, відповідних законів, С. Оріховський, по суті, виступає першим вітчизняним теоретиком гуманістичної політики і свободи: у розгорнутій і систематизованій формі він вказав на її засади, головний стрижень — закон, законопослух і правопорядок.

Філософські погляди С. Оріховського на людську свободу мають неперехідну цінність, вони по праву повинні зайняти гідне місце серед найголовніших орієнтирів сучасної політики. Адже автор «Напучень» обгрунтував (знову ж таки, першим серед українських мислителів) необхідність ор-

ганічного поєднання свободи людей у державі з усталеною історичною традицією, вважав, що остання мусить зайняти своє місце серед найважливіших підвалин державного правління. Короля він повчав: звичаї треба шанувати, управління державою не може бути успішним без урахування кращих традицій (не тільки давніх, а й залишених батьком короля Сігізмунда). Саме такого вміння — вдало і далекоглядно поєднувати сьогодення із минувшиною, з позитивними тенденціями, традиціями вчорашнього дня — вельми бракує сучасній українській демократії.

У працях С. Оріховського міститься не лише характеристика проблем державного правління і свободи, а й низка інших важливих тем. Серед них — любов до батьківщини, заклики до її захисту, в тому числі від турецької загрози; патріотизм; теорія суспільного договору; проблеми церковного життя, полеміка з папою римським; життєписи видатних полководців тощо [46]. Але яку б тему С. Оріховський не розвивав, які б питання не аналізував, він завжди залишався гуманістом. Провідні правничо-політичні ідеї тієї доби звучать в його творах настільки виразно й піднесено, що можна стверджувати: Станіслав Оріховський був світочем політичного гуманізму не тільки на землях українських, а й на тлі західноєвропейського Відродження.

[1] Оріховський С. Лист до Яна Франціска Коммендоні про себе самого від 10 грудня 1564 року // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. У 2 частинах. — К., 1995. — Ч. І. — С. 416.

[2] Литвинов В. Д. Проблемы государства в трудах Ст. Ориховского, Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Историко-философский очерк). — К., 1988. — С. 237—254; Литвинов В. Д. Переднє слово // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — Ч. І. — С. 5—13; Наливайко Д. С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVII—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1984. — С. 161—185; Сас П. М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу // Укр. істор. журн. — 1991. — № 1. — С. 87—98; Сас П. М. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. (Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р.). — К., 1992. — С., 62—64; Сас П. М. Станіслав Оріховський // Історія України в особах IX—XVIII ст. — К., 1993. — С. 163—169.

[3] Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — Ч. І. — С. 27.

[4] Там же.

[5] Там же. — С. 28.

[6] Сас П. М. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою. — С. 62—63; Міщенко О. Політико-правова система Польщі в період від Шляхетської республіки до II Польської республіки. — Львів, 1995. — С. 14 — 15.

[7] Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. — С. 29.

[8] Там же.

[9] Там же. — С. 31.

[10] Там же.

[11] Там же. — С. 32.

[12] Там же. — С. 33.

[13] Там же.

[14] Там же.

[15] Там же. — С. 34.

[16] Там же.

[17] Там же.

[18] Там же.

[19] Там же.

[20] Сас П. М. С. Оріховський, Й. Верещинський: політико-правові концепції державного устрою. — С. 63.

[21] Оріховський С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. — С. 35.

[22] Там же.

[23] Там же. — С. 36.

[24] Там же.

[25] Там же. — С. 37.

[26] Там же.

[27] Там же.

[28] Там же. — С. 38.

[29] О р і х о в с ь к и й С. Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягелона // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — Ч. І. — С. 208.
[30] О р і х о в с ь к и й С. Напучення польському королеві Сигізмунду Августу. — С. 38.
[31] Там же. — С. 42—43.
[32] Там же. — С. 43.
[33] Там же.
[34] Там же.
[35] Там же. — С. 44.
[36] Там же.
[37] Там же. — С. 45.
[38] Там же.
[39] Там же.
[40] Там же. — С. 52.

* З VII до початку XVIII ст. українські землі називалися «Русь», «Роксоланія». Характерно, що українські гуманісти XVI—XVII ст., зокрема й С. Оріховський, часто вказували на це, підписуючи свої твори «русин», «роксолан», «рутенець», «росіянин», «руський». Територія ж сучасної Росії називалася переважно Московією. Так тривало до царювання Петра І, який поширив назву Русь (Росія) на всі московські землі і таким чином спритно «колонізував історію», спотворивши історію взаємин між народами (племенами), котрі населяли колись українські землі і землі московські. Саме за Петра І виникла традиція, згідно з якою Русь (українські землі) дедалі частіше стали називати Малоросією, а Московію — Росією. Разом з цим, враховуючи зазначені вище факти, неприпустимо позбавляти сучасну Росію права на її історичну назву «Русь». Як вказує відомий український історик М. Брайчевський, «маємо чітко розмежовувати Русь — Україну, що виступає деміургом Київської держави від VII ст., і Русь — Росію, що почала формуватися в XII ст. і своє остаточне оформлення дістала у післямонгольський час» (Б р а й ч е в с ь к и й М. Русь —Україна і Русь — Росія // Історія українського середньовіччя: козацька доба. У двох частинах. — К., 1995. — Ч. І. — с. 35).

[41] Там же. — С. 24.
[42] Там же. — С. 53—54.
[43] Там же. — С. 57.
[44] Там же. — С. 59.
[45] Там же. — С. 60.
[46] О р і х о в с ь к и й С. Про турецьку загрозу (Промова до польської шляхти) // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. — Ч. І. — С. 61—87; О р і х о в с ь к и й С. Промова у справі закону про целібат // Там же. — С. 112—180; О р і х о в с ь к и й С. Життя і смерть Яна Тарновського // Там же. — С. 254—293; та ін.

Джеймс Мейс (США, Вашингтон),
В. Ф. Солдатенко (Київ)

Національне питання у житті й творчості Миколи Скрипника *

Систематичність звернень до національної проблеми, категоричність суджень, незважаючи на обставини, політичну кон'юнктуру створювали над Скрипником ореол чи не найзатятішого оборонця національних інтересів, давали змогу певним колам в зарубіжній історіографії якийсь час вважати його символом націонал-комунізму в нашій країні.

Важко сказати, яку роль сам собі відводив Микола Олексійович стосовно цього. Та безперечним лишається те, що він незмінно і щонайактивніше виявляв себе у національному будівництві і, очевидно, нерідко вважав свою позицію найвірнішою, найоптимальнішою у суперечках і теоретичного, і політичного характеру.

Суб'єктивно для таких міркувань у Скрипника були, як гадалось, всі підстави. Адже він намагався завжди у будь-якій ситуації щонайпослідовніше виходити з марксистських засад у національній політиці, ніколи їм не зраджував, понад усе цінував два глобальних підходи: 1) робити все задля інтернаціонального згуртування, єднання всіх народів як однієї з найгуманніших цілей, які обстоювала пролетарська ідеологія; 2) прагнути до найновішого забезпечення національних інтересів будь-якого народу, рішу-

* З а к і н ч е н н я. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1996. — № 2.

че боротись проти будь-яких відступів щодо даного принципу. Одночасно Скрипник щиро вірив у те, що в умовах будівництва соціалізму обидва підходи органічно взаємодоповнюють один одного і несхибне здійснення марксистської політики забезпечить розквіт і зближення всіх націй, всіх народів.

Цілком природно, як переконаний інтернаціоналіст Скрипник вітав кожен новий крок до єднання радянських республік і гаряче схвалював ідею утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Від імені комуністичної фракції він у виступі на VII Всеукраїнському з'їзді Рад підтримав робітничо-селянський уряд республіки про утворення СРСР, яка «виправдовується і інтересами робітничого класу, і всім попереднім ходом боротьби робітничого класу і селянства за своє визволення... На цій території, де влада капіталу скинута, де робітники і селяни у своїх руках тримають свою долю, там вони творять єдиним фронтом єдиний шлях до захисту дальших своїх інтересів... Проти світу гніту і насильства, проти суспільного пригноблення і злоби, проти класової ненависті, проти національного гноблення, — робітничий клас протиславляє і тепер проводить на ділі свою лінію свободи, лінію визволення від національного гноблення і розвитку всіх культурних можливостей, лінію свободи і солідарності»[1].

Проте реалізація ідеї утворення союзної держави здійснювалася, як відомо, у досить не простій обстановці і призвела до гострих колізій, зіткнення різних підходів. Микола Скрипник мав тут свою чітку позицію і послідовно боровся за її торжество.

Якщо характеризувати її гранично стисло, то вона була дуже близькою, практично тотожною ленінській. Проте запідозрити Миколу Олексійовича у схилянні перед авторитетом вождя більшовиків було б зовсім неправомірним. Аналіз Скрипникових творів післяжовтневої пори переконливо засвідчує, що ця позиція оформлялася ним самостійно, виростала не в пропаганді чужих авторських поглядів, а з власних переконань, досвіду, знань, які він не втомлювався систематично поповнювати. Та й як було вже показано, національне питання, окремі його аспекти — це була та галузь, де Скрипник робив спроби чинити всупереч Леніну (принципи утворення КП(б)У, перший з'їзд партії), а то й дорікати вождю партії за недостатню увагу до національних проблем, відсутність належної наполегливості у проведенні партійних рішень (XI з'їзд РКП(б) тощо). І якщо у справі утворення СРСР Скрипникова точка зору співпадала з ленінською, то це просто був той самий результат, якого доходили дві непересічні особистості в процесі наполегливої теоретичної роботи.

Варто, мабуть, звернути увагу, що перу Скрипника в період підготовки утворення СРСР належить набагато більше спеціальних праць і виступів (деякі досить грунтовні, науково-аналітичні) з міжнаціональних проблем, аніж перу Леніна. Враховуючи всю відносність, умовність кількісних показників та й стан здоров'я вождя більшовизму в цей час, таке порівняння може здатися і некоректним, і малопереконливим. Та виправдовується воно не бажанням показати чиюсь зверхність, а прагненням переконати в тому, що саме власне напружене обміркування однієї з найскладніших людських проблем, публічна апробація думок з цього приводу викристалізували точку зору, за яку, як водиться говорити, можна було йти й на плаху.

У концентрованому вигляді позиція Скрипника була викладена в його промові на IV нараді ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік та областей з питання союзного будівництва. Хоч на той час відбувся І з'їзд Рад Союзу РСР і було підписано союзний договір, та становлення державного організму тільки починалося і дискусії, що передували утворенню СРСР, тривали, набували особливої гостроти з приводу ряду нових державотворчих процесів, таких, як створення союзної конституції.

У своїй промові Скрипник спростував передусім ті точки зору на проблеми союзного будівництва, які були і поширеними, і, з його погляду, невірними, навіть шкідливими: «Ми маємо перед собою два викривлення,

два ухили в питанні про форми державного будівництва. Одна точка зору — це великодержавний централізм, що має своєю формою єдину неподільну Росію, точка зору, яка зосереджена і прибита до ганебного стовпа нашим XII партійним з'їздом, але все-таки, на жаль, має своїх прихильників у нашій партії. Нам доведеться викорчовувати цю точку зору, знищити її, бо лозунг «єдина неподільна республіка» є лише зміновіхівська модифікація ленінського лозунга «єдиної і неподільної Росії». Ця точка зору — не наша, а точка зору великої буржуазії. Ми з нею повинні боротися, але ми так само повинні боротися і з іншою точкою зору, що уявляє собі наш об'єднаний Союз Республік як якийсь конгломерат, де є національні державні одиниці, які у своїй сукупності не мають єдиної державної волі. І ця точка зору конфедерації має ще багатьох і багатьох прихильників. Ми повинні відмежуватися від обох ухилів»[2].

Закинувши на адресу авторів обох згаданих позицій, що пропоновані ними варіанти грунтуються на віджилих наукових уявленнях, Скрипник заявив: «Ми не виходимо з точки зору жодної держави, що поглинає об'єднувані одиниці, ні конфедерації, де союз не має своєї волі. Наш Союз Соціалістичних Республік має свою суверенну волю, наш Союз не є простою погоджувальною камерою, де змовляються республіки. Це є єдина суверенна держава, що виступає як єдине ціле. Це зовсім не означає, що в такому союзі знищується воля об'єднаних у ній республік. Це не так. Ми будуємо свою державу таким чином, що вільно об'єднувані республіки залишаються внутрішньо незалежними, разом з тим передаючи певну частку своєї суверенності своєму Союзу Соціалістичних Республік для економічної і політичної боротьби ззовні. Ця точка зору знаходить, нарешті, діалектичну лінію, що відмежовується і від конфедерації, і від єдиної неподільності. Ми будуємо досить складне об'єднання, до якого не можна підходити лише із старими формулами старого буржуазного державного права»[3].

Як видно з наведених витягів, розум Миколи Олексійовича бився над тим, щоб питання будівництва союзної пролетарської держави вирішувати на належному, відповідному рівні складності. Він розумів, що простого розв'язання проблеми тут просто бути не може. Водночас два основоположні моменти, яким він не міг зрадити — інтернаціоналізм і суверенна воля кожного народу, моменти, які він прагнув органічно поєднати, — змушували його виступати проти ухилів до абсолютизації одного з них, приводили до такого варіанта механізму функціонування союзної держави, який був, безперечно, складнішим, делікатнішим, тоншим, та нарешті, певно, уявлявся йому і перспективнішим, ефективнішим, і одночасно національно-справедливим.

Нерідко цей виступ Скрипника кваліфікують як акт борні за національні права союзних республік, як протест проти наростаючого великоруського шовінізму та сталінського авторитаризму, що почав уже даватися взнаки. Думається, що певна рація тут, можливо, й є, хоч загалом це, мабуть, перебільшення, однобічний підхід. Лейтмотив Скрипникового виступу (і не лише цього) — знайти зважену рівнодіючу двох тенденцій — інтернаціонально-спільної і національно-особливої, окремої. Ось слова самого Скрипника на доказ такого висновку: «Я вважаю, що ми повинні встановити гарантії того, щоб була єдина воля в нашому Союзі: комісія ЦК дала вказівки щодо цього.

І так само необхідно, щоб у житті, в дійсності робота кожної національної республіки, що входить в Союз, була б забезпечена, була б гарантована. І тут треба також попрацювати. Цьому завданню сприяє утворення Ради Національностей; тут гарантія є, але треба внести більше оформлення. Треба, наприклад, внести поправку, що в питаннях, де верховні органи Союзу виступають як контролюючі, змінюючі, скасовуючі і спрямовуючі рішення ЦВКів і РНКів окремих республік, щоб рішення ці проходили обов'язково через другу палату. Саме таким чином ми гарантуємо правильність рішення»[4].

Тобто Скрипник прагнув справді діалектичного, гнучкого підходу. У несхибність такої позиції він сам свято вірив і гранично непримиренно ставився до проявів інших підходів. Проти них Скрипник не припиняв боротьби, кому б вони не належали, як би не обставлялись офіційною пропагандою. На XII з'їзді КРП(б) він розвінчав як формальну й небезпечну спробу Сталіна використати поширену в той час методологічну засаду про боротьбу на два фронти — проти великоруського шовінізму і місцевого націоналізму — для, здавалось би, стрункої конструкції: великодержавному шовінізму обов'язково протистоїть місцевий націоналізм. І хоч певна логіка, що підтверджувалася фактами, тут була, підходити з такою схемою, яка йшла не від конкретних процесів і ситуацій, а мала зворотне спрямування до життя, було просто небезпечно. Тому-то Микола Олексійович без зайвих обмовок заявив: «То чому ж ми практично в національному питанні топчемося на місці й при правильному принципіальному його розв'язанні залишаємося насправді безсилими. Справа в тому, що ми весь час балансуємо в галузі національного питання. Деякі весь час намагаються знайти середню лінію. Кожну вказівку на великодержавний шовінізм завжди вважають за необхідне компенсувати вказівкою, протилежною на шовінізм народностей недержавних і завжди маємо тут подвійну бухгалтерію»[5].

У такому балансуванні політиків Скрипник відразу вгадав можливі негативні прояви і на весь голос заявив про свою занепокоєність: «Звичайно теоретично правильним є наведене в тезах т. Сталіна зіставлення двох націоналізмів: націоналізму великодержавного, панівного і націоналізму колишніх пригноблених національностей! (Я не говорю про великодержавні тенденції колишніх пригнічених народів). А чи не занадто у тов. Сталіна? Чи не буде це протиставлення двох націоналізмів приводом для того, щоб багато й багато дехто на практиці свою бездіяльність у галузі національного питання виправдовував таким протиставленням? Я дуже й дуже боюся цього»[6].

Інтуїція Скрипника не зраджувала. Та все ж, передбачити, до чого здатна привести й приведе на практиці така «подвійна бухгалтерія», точніше, які масштабні процеси нею будуть виправдовуватись, Микола Олексійович навряд чи міг. Тоді він ще сподівався, що серйозні теоретичні аргументи, здоровий глузд обов'язково візьмуть гору, і завзято за це боровся.

У той же час він понад усе ставив чистоту принципів національної політики, у які вірив просто беззавітно. Так, він мало-помалу переконувався, до якої лінії схиляється Сталін, проте не став шукати союзників серед тих, хто вів проти офіційного курсу РКП(б) боротьбу, як на Скрипника, з хибних позицій. Зокрема, він дуже різко викривав лінію Української Комуністичної партії у національному питанні, будь-що домагався її організаційної ліквідації. Головні аргументи зводив при цьому до того, що укапісти, на його думку, відстоювали неправомірне розширення прав України, меж суверенності в СРСР, претендували на особливу, незаслужену роль у взаєминах з КП(б)У і РКП(б).

Природно, Скрипник вважав єдино можливою і вірною, принципово справедливою спрямованість, основні засади національної політики більшовицької партії, Радянської держави, які були започатковані Леніним. Щоправда, кваліфікувати здійснення цієї політики цілком бездоганними він ніколи не наважувався. Більше того, зважаючи на очевидні відступи від висхідних принципів, на чималі прорахунки або ж зумисне нехтування національним фактором, Микола Олексійович прагнув піднести значення національного питання у суспільній свідомості на належний рівень, намагався повести необхідність його щонайсерйознішої теоретичної розробки. І він таки домігся, що 29 червня 1926 р. в Українському інституті марксизму була відкрита кафедра з національного питання, яку сам і очолив. У промові при відкритті кафедри Скрипник визначив як головне її завдання — виходити із Ленінових засад і «ставити це питання, щоб науково його розробляти і студіювати» «відразу в трьох напрямах, а саме — теорії

національного питання, політики національного питання і національної статистики»[7].

За наполяганням Скрипника такі кафедри були створені й у вузах, а дисципліна була введена до їхніх навчальних планів. Кафедра ж, очолювана Миколою Олексійовичем, його клопотаннями, була визнана Всесоюзною комуністичною академією центром для вивчення національного питання всіх національних республік (враховувався історичний досвід України — найбільшої національної республіки, гнобленої в минулому і щонайщільніше причетної до всіх процесів національно-державного будівництва після Жовтня, республіки із строкатим національним складом і, як тоді оцінювалось, нагромадженим значним досвідом налагодження форм суспільного співжиття).

Взагалі, для Скрипника Україна була не лише об'єктом його невмирущої любові, а в багатьох випадках — точкою відрахунку у системі координат створюваних ним схем і концепцій.

Ставши першим офіційним главою уряду Радянської України в 1918 р., Микола Олексійович поставився до цього з усією можливою серйозністю. Для нього наявність самостійної республіки виявилась не якимось тимчасовим, минущим фактором, як для багатьох захоплених ліворадикальними настроями комуністів, не тактичною поступкою обставинам до перемоги світової революції, а величезним історичним завоюванням українського народу. І невідомо, від чого більше йшли його міркування, розпочинався хід його думок і концептуальні вибудови: від марксистської, ленінської теорії з національного питання, що одним з наріжних каменів мала вимогу права націй на самовизначення аж до утворення самостійної держави як найбільшого гаранта рівноправного розвитку всіх націй, в тому числі української, чи ж віковічного прагнення українського народу до власної державності, яким Микола Олексійович намагався знайти обгрунтування у національній політиці більшовиків, що передбачала всебічний розквіт і одночасне зближення, згуртування націй. Як би там не було, але постійно піклуючись про інтернаціональні завдання російського пролетаріату, всіх трудящих, виявляючи піклування про всіляке зміцнення союзу соціалістичних республік, Скрипник ніколи не забував про національну справу українців, їхні інтереси, послідовно відстоював їх, звичайно, у рамках загальних уявлень про шляхи розв'язання національної проблеми, про побудову суспільства рівноправних вільних народів. Водночас він був твердо переконаний, що національних розквіт України, як і будь-якої іншої республіки, іншого народу ніскільки не зашкодить справі соціалізму, будівництва союзної держави, а, навпаки, якнайбільше сприятиме цьому процесу. Важливо лише не схибити, вести гнучку і водночас принципову лінію.

М. О. Скрипник наполегливо боронив інтереси України задля створення умов для її найефективнішого національного розвитку. Він мав своє оригінальне, хоч і не бездоганне уявлення про республіку, її тодішній стан, шляхи національного відродження. Ключ до розуміння Скрипникової концепції розвитку України можна знайти в його статті «Донбас і Україна. З історії революційної боротьби на Україні 1917—1918 рр.», написаній ще в 1921 р. під час створення комнезамів.

Як марксист Скрипник апелює до робітничого класу, покладаючись на його революційну свідомість, готовність розв'язувати якнайскладніші, якнайважчі завдання заради досягнення високих, відповідальних цілей: щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або русифікованого, що зневажливо ставиться часом навіть до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, і силами його завоювати собі селянство і сільський пролетаріат, за національним складом український, який у зв'язку із складниими історичними умовами упереджено й недовірливо ставиться до всього російського, «московського».

«Тим-то найпершим завданням кожного свідомого робітника є добре усвідомити, — зазначає Микола Олексійович, — що для того, щоб

здійснювати свої класові, пролетарські, комуністичні завдання, робітничому класові на Україні треба, обов'язково треба, не ототожнювати себе з російською мовою і з російською культурою, не протиставляти свою російську культуру селянству, навпаки, треба всемірно піти у цій справі назустріч селянству. Не як росіянин і українець, не як носій мовної культури до представника іншої, «нижчої» мовної культури, а як передовий борець комуністичної революції до трудівників, які ще не усвідомили своїх класових інтересів»[8].

Успішне виконання поставленого завдання, за глибоким переконанням Скрипника, було можливим лише за умови належного ставлення робітників, інтелігенції до рідної мови селянства. Саме на цьому грунті можна було розвивати, з одного боку, українську культуру, а з другого, залучати селянство у здійснення соціальних перетворень, зміцнення стосунків з іншими народами, що домагаються спільної мети.

«Українського селянина ми зможемо завоювати, — наголошує Микола Олексійович, — лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б)У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, «культивування» української мови, навчання її державних чиновників — радянських службовців. Рівняти місто щодо мови по українському селу, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. До цього тепер ми прийшли, але тільки після довгої боротьби з міщанськими пересудами, що заражали основну нашу силу, міських робітників»[9].

Теоретична і практична діяльність Скрипника в галузі національного будівництва була такою плідною, вагомою, авторитетною, що в той момент, коли треба було перейняти естафету «українізації» від Олександра Шумського, іншої кандидатури, здавалось, годі було й шукати.

До призначення Л. Кагановича першим секретарем ЦК КП(б)У Скрипник перебував під політичним затемненням. Колишній керівник катеринославців Е. Квірінг ніколи не сприймав українізацію і був проти лінії, яку проводив Скрипник. Але між Кагановичем і Скрипником на перших порах виник політичний альянс. Каганович уже в першому публічному виступі оголосив, що партія буде українізована. Така ж політика визначалася і для Червоної Армії. Спеціальним рішенням ЦК КП(б)У у 1925 р. відносно незначний заклад для виховання викладачів марксизму-ленінізму для вишів (колишня назва ВУЗу) та партійних шкіл було визначено головним центром марксистської науки в Україні[10]. У 1926 р. в Українському інституті марксизму, як уже говорилося, було створено кафедру з національного питання на чолі зі Скрипником. Через рік він — народний комісар освіти в Україні. На цю посаду його було призначено у дуже непростій обстановці. Призначення збіглося із боротьбою проти «шумськізму» — штучно створеного так званого «ухилу», який нібито існував у Компартії України. У розгромі «шумськізму» Скрипник грав досить значну роль. Шумський у справі розгортання українізації, боротьбі проти шовінізму, організації культурного процесу був надзвичайно активним, але його лінія нічим не відрізнялася від тодішньої політики ВКП(б). Правда, він вважав, що українізація просувається надто повільними темпами, що новообраний перший секретар Каганович приділяє цьому питанню надто мало уваги, захопившись суто формальним боком справи. Шумський порушив питання про усунення з України Кагановича перед Сталіним. Сталін відреагував на це прохання відомим листом до Кагановича та інших членів політбюро ЦК КП(б)У. Властолюбний Каганович випаду проти себе Шумському не пробачив. Згодом він не раз змушував Шумського визнавати помилковість його позиції. Але долю Шумського визначила не особиста ненависть до нього першого секретаря ЦК КП(б)У, а загальна політична ситуація. Саме на цей час припало оформлення троцькістсько-зінов'євського блоку, і підтримка українських більшовиків, тобто членів найбільшої партійної організації у складі ВКП(б), була надзвичайно важливою. Проросійськи настроєні члени

партії, а вони становили 2/3 від загального числа, були незадоволені політикою українізації, і існувала певна загроза, що вони могли примкнути до так званого «антипартійного» блоку. Але і виступати проти політики українізації прямо було передчасно. Це могло б створити негативне враження у членів Комінтерну і особливо на Західній Україні, де КПЗУ у той час була дуже впливовою.

Сталін здійснив маневрений хід. Усунення Шумського було політичною сигналізацією росіянам, що українізація має тимчасовий характер, на який більшовики змушені піти, а в будь-який момент її можна припинити. Безсумнівно, Скрипник усвідомлював, що без підтримки Сталіна здійснення українізації було б неможливе, йому як колишньому «партійному самостійнику» вкрай важливо було продемонструвати свою відданість ідеям пролетарського інтернаціоналізму, більш того, боротьба проти Шумського дала йому можливість виступити як теоретику.

На травневому пленумі 1926 р. Скрипник з'єднався з колегами в ЦК КП(б)У у нищівній критиці Шумського. Він звинуватив Шумського в лицемірстві, що проявилося у нібито позірній підтримці резолюції пленуму, написаної Скрипником. Фактично, твердив Скрипник, Шумський виступає проти даної резолюції, тобто проти лінії партії. Резолюція була написана за традиційно більшовицькою схемою. Починалася вона з стислого огляду національної політики партії. Партія, відзначалося у резолюції, завжди визнавала право націй на самовизначення. Велика Жовтнева соціалістична революція дала можливість здійснити це право на практиці і одночасно відкрила простір для міжнародної співпраці пролетарів різних національностей. У резолюції зазначалося, що в ході революції і громадянської війни більшовики припустили в національному питанні чимало помилок, але нічого не було сказано про роль боротьбистів у виправленні цих «помилок». Про боротьбистів у резолюції не було жодного слова, хоч звинувачувалися українські есери і соціал-демократи як представники української буржуазії. Всі досягнення у справі національної політики приписувалися правильним рішенням XII з'їзду партії.

Резолюція трактувала українізацію в Україні як успіх. 65 відсотків діловодства почало вестися українською мовою, а рік перед тим було лише 20 відсотків. Початкова освіта зукраїнізована повністю. Провадиться систематична українізація середньої та вищої школи, органів преси, яка з квітня (тобто від часу прибуття Кагановича в Україну) кількісно зросла з 37 до 47 відсотків і т. п.[11] В резолюції не називається імені Кагановича, але всі розуміли, що перелік досягнень після квітня означає, що ці зміни відбулися тоді, коли він очолив українську партійну організацію.

Одночасно резолюція захистила темпи українізації. Пришвидшення у цій справі, як відзначалося у резолюції, загрожувало розділенню російських робітників і українських селян. Політика українізації, особливо в партії і комсомолі, — найліпший спосіб боротьби проти російського шовінізму і українського націоналізму. Тому потрібно продовжувати українізацію партії і комсомолу і разом з тим пояснювати широким народним масам, особливо робітникам і членам профспілок, важливість українізації, рішуче виступати проти спроб відродження теорії боротьби двох культур, викривати всі націоналістичні ухили, виховати нові кадри, які можуть вести правильну політику у культурному процесі, поліпшити партійні засади науки, як-от Комуністичний університет ім. Артема та Інститут марксизму-ленінізму, залучити більше українців до партійної і радянської роботи, посилити роботу українських інтелігентів у державному апараті, виступати проти будь-яких тенденцій до розвитку з іншими республіками[12].

Скрипник, показуючи свою лояльність до Сталіна і Кагановича, став головним публічним обвинувачем Шумського. Найгрунтовніша його стаття в цьому плані «Хвильовізм чи шумськізм», де він демонструє свій полемічний хист, але по суті — це яскравий приклад ідеологічного резонерства. Скрипник приписує Шумському неіснуючі наміри, звинувачує в тому, що як головний редактор «Червоного шляху» він «вигрів ваплітянські дум-

ки-курчата, аж поки вони не поросли пір'ям і почали на власну руку цвіринькати в різноманітних ваплітянських зошитах, альманахах та часописах»[13]. Щире вболівання Шумського за долю української культури, його намагання зберегти Хвильового як важливу літературну силу, його боротьбу проти різноманітних шовіністичних виявів Скрипник видав за націоналістичний ухил.

Чи усвідомлював він сам усю несерйозність шитої білими нитками справи Шумського? Ще у 1923 р., виступаючи у Москві у справі Султан-Галієва, Скрипник показав, що він прекрасно розбирається у схемі продукування подібних «ухилів». Він попереджав, що партія не повинна будувати свою політику на грунті національної ворожнечі і крові злочинців, які інспірують фальшиві націоналістичні справи, «треба було б покласти за підвалину правильної партійної політики поряд крові злочинців типу Султан-Галієва». Але тут же Скрипник формулює догмат, який можна розцінювати як універсальний для більшовицької політики часів сталінщини: «Якщо для підвалини нашої правильної партійної політики потрібна кров, то я кажу, (звичайно, тільки про політичне явище) — кров повинна пролитися»[14].

Звичайно, Скрипник думав про кров Шумського, «тільки як про політичне явище», «соловецькі» чи «гулагівські» варіанти йому не спадали на думку, тим більше, навіть у страшному сні він не міг передбачити, що більшовицька партія стане організатором голодомору 33-го року в Україні, в результаті якого мученицькою смертю поляжуть мільйони українських селян. Не передбачав він, очевидно, і того, що результатом політичного вбивства Шумського буде ще одна жертва — Комуністична партія Західної України, керівники якої відмовились засудити націоналістичний ухил Шумського. 7 липня 1927 р. пленум ЦК КП(б)У слухає доповідь Скрипника про зраду КПЗУ. У серпні особлива комісія Комінтерну з участю Скрипника засуджує Шумського та більшість КПЗУ, у грудні «більшість» КПЗУ усувається з Комінтерну. Меншість КПЗУ отримує підтримку КП(б)У та Комінтерну, але вплив комуністів у Західній Україні різко падає.

Для Скрипника такий розвиток подій був великим ударом, адже він на п'ятому конгресі Комінтерну домігся визнання платформи соборності України всупереч тим, які трактували акт злуки у 1919 р. як вияв буржуазної націоналістичної політики. І все ж ставка у цій політичній грі була надто великою, щоб він міг відмовитися від неї. Ставкою була Україна. Через демонстрацію лояльності до Сталіна і Кагановича Скрипник хотів отримати можливість продовжити українізацію, утвердити свої особисті позиції у справі національної політики. Пожертвувавши важливими фігурами, він тимчасово виграв.

У 1928 р. Кагановича було відкликано до Москви і першим секретарем ЦК КП(б)У призначено Косіора. Скрипник отримав відносно вільну руку для проведення політики, яка фактично дуже швидко переросла межі тільки національної і ставала політикою більш типовою для національних держав, тобто політикою захисту національних та державних інтересів. У цьому розумінні участь у політичному вбивстві Шумського давала йому важливі дивіденди для особистої влади в Україні.

Протягом усієї своєї кар'єри Скрипник використовував будь-яку можливість для захисту інтересів України шляхом їх ідентифікації з інтересами світової революції. Ще у 1924 р. він виступив у ЦВК з твердженням, що національне питання є важливим фактором для експансії СРСР та світової революції. Він критикував міністра закордонних справ Чичеріна за те, що той слабо використовує національне питання в інтересах СРСР. У 1925 р. Скрипник написав резолюцію про національне питання середньої Європи та Балкан, яка була прийнята V конгресом Комінтерну[15].

Як досвідчений партійний політик Скрипник добре розумів загальну політичну схему в СРСР. Він знав, що не можна використовувати зброю з арсеналу так званих «класових ворогів». На відміну від романтика Миколи Хвильового, який мав необережність захоплюватися Шпенглером та Ніцше,

Скрипник досконало володів більшовицьким новоязом — прообразом орелівської «качиної» мови і постійно бив поклони тільки тим авторитетам, які мали для більшовиків священне значення — Марксу, Енгельсу, Леніну, Сталіну. Але марксистсько-ленінська фразеологія — лише оболонка, всередині якої фактично були ідеї його найлютіших, але все ж позірних ворогів. Теорію боротьби на два фронти проти українського націоналізму і російського шовінізму, котрий набагато небезпечніший, бо стимулює появу першого, Скрипник фактично взяв і розвинув із памфлету Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «До хвилі». Від Олександра Шумського, а точніше з його брошури 1920 р. «К разрешению национального вопроса», він узяв основні ідеї українізації та її ідеологічне обгрунтування.

Скрипник завзято боровся з укапістами, брав участь у їхньому організаційному та ідеологічному розгромі, але в той же час всі видатні боротьбисти отримали партійні квитки і найвпливовіші посади на культурно-освітній ділянці. Чи не найяскравішим прикладом кадрової політики Скрипника є призначення колишнього укапіста, згодом боротьбиста Івана Майстренка редактором «Чорноморської комуни» — органу одеського виконкому. Скрипник по праву пишався переходом центральної газети колишньої столиці так званої Новоросії на українську мову, вважаючи це перемогою партійної лінії у справі національної політики.

Микола Скрипник використовував найменшу можливість, щоб розгорнути свою національну теорію. Але найяскравіше і найчіткіше викладена вона у статті «До теорії боротьби двох культур». Для Скрипника найважливішою теоретичною проблемою було як продемонструвати суттєву подібність українського націоналізму і російського шовінізму. Скрипник використовував стару теорію Д. Лебедя про боротьбу двох культур і звинувачував будь-яку ідею, в якій вбачав прояви націоналізму, як російську чи українську модифікацію лебедівської теорії, коріння якої знайшов у творах відомого «україножера», як він висловився, С. Щоголєва. Щоголєв вважав, що українська мова малопридатна для створення рідної малоросіянам обласної літератури. Фонетичний правопис, який вигадали україножіли, є досить антикультурним фактором. Українській мові не під силу витіснити російську культуру, але в місцях некультурних цей грубий сурогат культури можуть легко сприйняти за чисту монету.

Скрипник стверджує, що перемога Жовтневої революції створила умови для вільного розвитку всіх національностей, однак в країні триває постійна боротьба між комуністичними і буржуазними, капіталістичними течіями. В Україні буржуазія національно подвійна. Найвизначнішою і найчисленнішою була буржуазія міська, за національністю російська або зрусифікована. Одночасно існувала куркульська буржуазія. Вони боролись одна проти одної і разом з тим вели спільну боротьбу проти комунізму. Зважаючи на це, Скрипник робить висновок: «Треба кінчати з тим. У наших лавах не може бути жодного моменту, жодної хвилі для існування проявів і заяв, що виявляють націоналістичну боротьбу під прапором лексичного або лексикологічного оцінювання тієї чи іншої мови. Ми не припустимо повертати колесо історії на десятки років назад, до часів, коли щоголеви й інші україножери та москофіли говорили про «Українське нарєчіє», про права на існування «полтавського нарєчія», як діалекта російської мови, і про штучність вигаданого «Галицького нарєчія» тощо»[16]. Він вважає, що українізація пролетаріату неминуча і вона буде розгортатися широким фронтом в ім'я комунізму.

Подальший розвиток теорія Скрипника знайшла у статті «Підсумки літературної дискусії». Повторюючи ще раз основні постулати, на яких грунтується його критика теорії боротьби двох культур, Скрипник різко критикує Хвильового за неленінське гасло «від Москви — на Захід», але водночас солідаризується з ним у його основній концепції: «Дайош власний розум». Він пише, що такий шлях визнала партія, як єдиний пролетарський шлях, єдиний, що його можна визнати, що веде до соціалізму, до будування соціалістичної культури; цей шлях є шляхом самостійного розвитку ук-

раїнського народу. Маючи на увазі, що це гасло Хвильового нітрохи не робить його хибним, Скрипник водночас різко критикує тих, хто вважає, що українська культура повинна шукати поводиря в особі російської культури. Тільки співпраця, співдопомога. Культурні досягнення Москви мають для України значення не як російські, а як такі, що насамперед належать пролетаріату. В СРСР ніхто не повинен претендувати на гегемонію чи опікунство, бо це є претензія на нерівноправні стосунки між народами. Скрипник вважає, що завоювати культуру робітники і селяни можуть не через галушки, вареники та гопаки, а через розвиток стилів, форм, напрямів, через переборення провінційної обмеженості. Треба, щоб пролетарські письменники жадібними руками брали усе вартісне з досягнень цілої всесвітньої культури[17].

Теоретичні статті Скрипника були грунтом для його практичної діяльності. Розмах її був колосальний. Скрипник контролював українську науку, освіту, видавничу справу, культурно-просвітницьку і бібліотечну справу, агітаційно-пропагандистські напрями, визначав кадрову політику партії відповідно до своїх національних орієнтирів. Окрім посади наркома, він був директором Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів, секретарем комуністичної фракції ВУАН, головним редактором Української Радянської Енциклопедії, головним редактором Комісії по редагуванню перекладів творів Леніна на українську мову.

Музика, театр, проблеми образотворчого мистецтва, становище жінки, проблеми шлюбу і сім'ї, охорони здоров'я, захисту дитинства, відстоювання самостійності України у створенні республіканського бюджету, право на власне законодавство. Усе це та багато іншого становило сферу інтересів Скрипника[18]. Через народний комісаріат освіти йшли зв'язки з українцями західної і східної діаспори. Україна готувала педагогічні кадри для українських шкіл і вишів, які відкривалися за межами республіки, посилала туди підручники, допомагала у виданні українських газет і журналів. Скрипник активно боровся проти спроб русифікувати інститути, яким надавався статус всесоюзних. Характерний у цьому плані конфлікт, що виник у Скрипника з уповноваженим із Москви Азатяном щодо Гірничого інституту міста Сталіно, де активно розвивався процес українізації. Азатян різко виступив і проти Скрипника, і проти всієї політики українізації. Скрипник відповів, що те, що вища освіта фінансується із загальносоюзного бюджету, ніяк не означає, що треба переходити на російську мову. У відповідь на випади Азатяна стосовно публікацій масовими тиражами творів Шевченка «идеолога буржуазного возрождения», «который находится на нелегальном положении», Скрипник відповів, що Шевченко з його соціалістичною ідеологією може стати нашим прапором і «Кобзар» не лише треба видавати, а й створити в Каневі «культурний і політичний центр державного значення»[19].

Скрипник виступив також проти присвоєння шовіністично настроєними колами Росії національних скарбів українського народу. Він доводив, що «Слово о полку Ігоревім» належить до духовних надбань України[20].

1929 рік був переломним роком у справі українізації. Активно проходила вона у Кубанській, Донській, Армавірській, Тверській, Чорноморській, Майкопській, Сальській, Ставропольській та інших областях РСФСР. Там відкривалися українські хати-читальні, клуби, лікпункти, робфаки. На Курщині було відкрито Український педагогічний педтехнікум. Одночасно в Україні зросла кількість культурно-просвітницьких закладів, які репрезентували культуру народів, що проживають на її території. Функціонували єврейський, польський та інші театри, діти молдаван, греків, німців і т. п. дістали можливість учитися рідною мовою. Налагоджувалися і прямі зв'язки України з іншими республіками в обхід центру. Скрипник виступав ініціатором проведення тижнів і місячників дружби народів у інших республіках, під час яких репрезентувалася культура України[21].

Але предметом особливого піклування Миколи Олексійовича була українізація освіти. На 1 січня 1930 р. в Україні функціонувало 20764 загаль-

ноосвітні школи, в яких училося 2733649 чоловік. Було 14430 українських шкіл, і в них — 1732595 учнів, російських відповідно: 1504 і 112735, єврейських: 291 і 22436, польських: 302 і 16249. Решта шкіл та учнів припадала на інші національні меншини. До 68,8 відсотка збільшилася питома вага газет, що видавалися українською мовою, 63,4 відсотка заводських газет, 84,8 відсотка всіх журналів, 80 відсотків книжок, 79,4 відсотка підручників для вишів.

Активно проходила українізація вишів, де готувалися педагогічні кадри. Процес переходу на викладання предметів українською мовою викликав опір з боку шовіністично настроєних викладачів, але Скрипник проводив чітку, іноді волюнтаристську лінію, спираючись на партійні настанови і ленінські праці[22].

Значну увагу приділив Скрипник прийняттю нового українського правопису. У організації цієї надзвичайно важливої справи він виявив велику дипломатичність і такт. Скрипник вважав, що правопис, уніфікація термінології повинні служити справі консолідації українців Радянської України і Західної України, а також тих, що проживають за межами України. У травні — червні 1927 р. у Харкові під егідою НКО відбулася Всеукраїнська правописна конференція, у якій взяли участь 75 чоловік від УРСР, РСФСР та еміграції. Скрипник не втручався у роботу конференції, правда, він висловив пропозицію додати до правопису літери «S» і «Z» замість «ДЗ» і «ДЖ», але коли його пропозиція не пройшла, він не сприйняв це як свою невдачу. Практично, все вирішували спеціалісти ще до конференції, але всі її учасники відчували причетність до важливої справи розвитку української мови. Конференція закінчилася одностайним прийняттям нового правопису, який НКО 1 січня 1928 р. схвалив[23].

Під головуванням Скрипника у 1930 р. в Харкові відбувся другий Всесвітній конгрес пролетарських літератур[24]. Скрипник мріяв про славу Харкова як важливої європейської столиці поряд з Парижем, Лондоном, Берліном.

Українізація як в Україні, так і за її межами, у місцях компактного проживання українців, була досить успішною, і в цьому велика заслуга Скрипника. Завдяки своїй енергії, організаторському таланту і послідовній політиці у справі захисту національних і державних інтересів Микола Олексійович здобув у партії і республіці досить значний авторитет і велику особисту владу. Цьому сприяв його імідж соратника і учня Леніна, старого більшовика. 60-річчя народного комісара освіти було відсвятковано у республіці з великою помпезністю і шумом. Він отримав понад 400 вітальних телеграм і листів від партійних, радянських, профспілкових, культосвітніх та інших організацій. Було вирішено збудувати повітряну ескадрилью ім. Миколи Скрипника, виголошувалися урочисті промови, харківська міськрада вирішила присвоїти його ім'я одному з театрів, перейменувати село, вулицю, інститут, встановити стипендії тощо. Урочисті збори з нагоди Скрипниківського ювілею тривали майже чотири години. І, здавалося, ніщо не передрікало трагедії, яка невдовзі почне розгортатися з блискавичною швидкістю.

Втім симптоми її були. 10 лютого 1929 р. в газеті «Правда» з'явилася рецензія П. Горіна на книгу академіка, завідуючого кафедрою історії Всеукраїнського інституту марксизму-ленінізму Матвія Яворського «Історія України у стислому викладі». Проти одного з найближчих сподвижників Миколи Скрипника було висунуто звинувачення в тому, що він розглядає історію України як окремий процес. Кампанія проти Яворського, що призвела до його політичного, а згодом і фізичного знищення, своїм вістрям була, безумовно, спрямована проти політики українізації і особисто проти Скрипника. Скрипник зміг тоді відвести від себе удар, надрукувавши статтю «Помилки та виправлення академіка М. Яворського». Одночасно була піднята в пресі кампанія проти завідуючого кафедрою філософії Юринця. Скрипник виступив також у пресі з критикою Юринця, але врятувати Інститут він не зміг. У червні 1931 р. ЦК КП(б)У прийняв резолюцію, в якій

звинуватив ВУІМЛ у націоналістичних ухилах та створив замість нього Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів[25]. Це означало, що Скрипник втратив трибуну, з якої він міг відстоювати свої погляди.

У 1930 р. на процесі СВУ, що був інспірований ДПУ, було викрито «шкідництво мовознавців», які брали активну участь у складанні нового українського правопису. Наприкінці 1930 р. відбулася самоліквідація «Пролітфронту» — журналу, де працювали Хвильовий і його сподвижники, яких підтримував Скрипник. Коло навкруги Скрипника замкнулося. І все ж після XVI з'їзду ВКП(б) настає тимчасове затишшя. Сталін готує генеральний наступ, війну проти селянства і української інтелігенції з метою зламати елементи самодіяльності України.

У політичному розкладі сил Скрипник — найважливіша постать, яка стоїть на перешкоді Сталіну на шляху до повної централізації влади. По Скрипнику дуже скоро розпочинається вогонь сталінської важкої політичної артилерії. 1931 рік — декрет ВКП(б) про роботу шкіл дав імпульс до уніфікації союзної шкільної освіти, 1932 рік — підпорядкування вищих учбових закладів Москві[26]. У липні того ж року Скрипник виступає на III Всеукраїнській партконференції. В тих умовах виступ проти політики виголоджування села був мужнім кроком. «Я не згоден, — говорив Скрипник, — з тими товаришами, які з теперішніх сільськогосподарських кампаній головну свою увагу віддають питанням хлібозаготівель. Не треба себе гіпнотизувати тим, скільки треба взяти хліба з нашого врожаю. Треба зібрати повнотою все те, що ми засіяли. Коли ми зуміємо перебороти труднощі збиральної кампанії, коли питання боротьби з втратами зрозуміємо як питання політичне і господарське, у нас вистачить хліба цілком і повністю і для виконання плану хлібозаготівель...»[27] Непрямо Скрипник виступив і проти політики пошуку ворогів, яка поступово набирала рис генеральної.

28 лютого 1933 р. Скрипника увільняють з посади наркомосу і призначають головою Держплану республіки. З березня 1933 р. Москва розпочинає кампанію боротьби проти «націоналістичних ухилів» в Україні і Білорусії. Наприкінці квітня 1933 р. ЦК збирає всеукраїнську партконференцію і виносить на обговорення питання національної політики. Новий нарком освіти В. Затонський критикує «націоналістичні ухили» в освіті. Андрій Хвиля критикує «націоналістичні ухили» у мовознавстві[28]. Згодом атаки проти Скрипника розгортаються по всьому ідеологічному фронту. Засуджено брошуру Г. Овчарова «Скрипник і радянська література», у журналі «Більшовик України» з розгромною публікацією виступає О. Шліхтер. Він піддає в ній гострій критиці статті Скрипника з національного питання, називає їх перекрученням ленінізму.

З прямими звинуваченнями проти Скрипника на мовознавчому фронті виступає у пресі Андрій Хвиля. На червневому Пленумі ЦК КП(б)У у гру вступає новий другий секретар ЦК КП(б)У Павло Постишев, який влаштовує Скрипнику справжній брутальний рознос, звинувативши його в тому, що справа українізації в ряді випадків опинилася в руках різної петлюрівської наволочі, що він «фактично боронив чужі, ворожі нам елементи». Про ситуацію, яка склалася після Пленуму, дослідник життя і діяльності Скрипника В. Замковий пише так: «Після цього Пленуму перед Миколою Олексійовичем поставили ультимативну вимогу — скласти покаянний документ з визнанням своїх помилок. Написані Скрипником заяви обговорювалися на чотирьох (!) засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У (17 і 26 червня, 5 і 7 липня 1933 р.) і щоразу визнавалися незадовільними. На останньому засіданні з огляду на те, що «документ не відповідає вимогам ЦК та ігнорує ряд даних т. Скрипнику вказівок», Політбюро вивело Миколу Олексійовича зі свого складу. Це рішення ухвалювалося під час відсутності М. О. Скрипника, який ще до початку обговорення покинув зал засідань і пішов до свого кабінету, аби через кілька хвилин пострілом з револьвера урвати своє життя... Це був останній подвиг старого більшовика, ладного заподіяти собі смерть, але не каятися прилюдно в

неіснуючих «помилках» і в спотвореному вигляді подавати свою попередню діяльність...»[29]

Смерть Скрипника викликала своєрідну реакцію партійних вождів. Некролог без підписів, надрукований у журналі «Більшовик України», — апофеоз лицемірства і елементарної людської підлості, аналогів якій важко знайти у світовій політичній практиці. Фактично це була брутальна розправа над покійним своїм же колегою. У некролозі знайшов подальший розвиток центральний міф голодомору про те, що хліб в Україні був, але всі проблеми від шкідницької діяльності націоналістичних елементів, які ховалися за спиною Скрипника. «Бадани, Яворські, Ернестюки — запеклі вороги партії і українських робітників та селян, продажні шпіони, — змогли через те втертися в довіру до тов. Скрипника, значною мірою скеровували його роботу, водили його пером, вони засіли в Наркомосі, порозставляли своїх людей в системі органів освіти на Україні і, прикриваючись іменем тов. Скрипника, провадили свою шкідницьку роботу. Під прапором боротьби за українську культуру буржуазно-націоналістичні петлюрівські елементи на гроші закордонних охранок працювали над тим, щоб відірвати Україну від Радянського Союзу, загнати українських робітників та трудящих селян назад в рабство, в кабалу до поміщиків та капіталістів, щоб на догоду Детердінгам, німецьким фашистам, польським панам заморити голодом, винищити сотні тисяч і мільйони трудящих України»[30]. Наводився у некролозі довгий список злочинів Скрипника, трактувалися вони як націоналістичний ухил від ленінізму, стверджувалося, що Скрипник перебільшував значення національного питання. Причину самогубства автори некролога знайшли в усвідомленні Скрипником власних помилок і неспроможності по-більшовицькому на ділі їх перемогти.

Кампанія проти Скрипника довго тривала і після його смерті. Фактично вона знаменувала кінець унікального процесу в історії України, який носив назву «українізації». Дуже скоро XII з'їзд КП(б)У проголосить, що може десь там шовінізм і є ворогом трудящих, але в Україні найголовнішим ворогом був, є і буде український буржуазний націоналізм. З цієї причини відбувалися репресії над інтелігенцією, членами компартії України, так званими куркулями. Виявом «грехопадения Скрипника», як образно висловився Сталін у звітній доповіді XVII з'їзду ВКП(б), пояснювалися і засуджувалися будь-які спроби національного самовиявлення[31]. Ім'я Скрипника було піддано політичному остракізму, його твори вилучено з бібліотек і книгосховищ. У наступні роки боялися навіть згадувати саме слово «українізація». Україна вступила у затяжну і трагічну фазу тотальної русифікації, коли перехід на російську мову означав демонстрацію політичної благонадійності і лояльності до режиму.

Оглядаючи сьогодні життя і діяльність Миколи Олексійовича Скрипника — цієї складної і суперечливої постаті, поставимо собі запитання: чи були вони даремними? Невже колосальна діяльність такої значної особистості була повністю дискредитована і результати її знищені? Відповідь можна шукати тільки в контексті подальших подій, які розвивалися в УРСР і в СРСР. Діяльність Скрипника була настільки успішною і популярною в народних масах, що стало вже неможливим для Сталіна повернутися до політики Валуєвських циркулярів та Емських указів. Українська мова і література дістали право на існування, хоча й в умовах духовного концтабору, під жорстоким політичним наглядом. Україна існувала на картах світу не як Южнорусский чи Малорусский край, а як Українська республіка із своїм представництвом в ООН. Під час хрущовської відлиги Скрипник для багатьох так званих шестидесятників стане орієнтиром у боротьбі за національні права і свободи в рамках СРСР. У тих умовах будь-яка постановка національного питання в іншому, не ленінському контексті була просто неможливою. Неможливою була б книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», неможливим було б легальне дисидентство в Україні, а може, і взагалі будь-яка пропаганда національної ідеї. Скрипник — частина історії України. Кампанія проти нього — це кам-

панія руйнування самої структури нації. За фундатором теорії геноциду Рафаелем Лемкіним, руйнування одного національного зразка і насадження натомість іншого — це одна з найхарактерніших рис геноциду. Знищення Скрипника — це складова частина проти українського геноциду.

[1] Скрипник М. О. Вибрані твори. — С. 178—180.
[2] Там же. — С. 190—191.
[3] Там же. — С. 191.
[4] Там же. — С. 191—192.
[5] Скрипник М. О. Статті й промови. — Т. II, ч. II. — С. 12.
[6] Там же. — С. 13.
[7] Скрипник М. О. Статті й промови. — Т. II, ч. I. — С. 6.
[8] Скрипник М. О. Вибрані твори. — С. 159.
[9] Там же. — С. 159—160.
[10] Вісті ВУЦВК. — 10.IV.1925; Коммунист. — 12.IV.1925; Вісті ВУЦВК. — 25.IV.1925.
[11] Будівництво Радянської України. — Харків, 1928. — Т. I. — С. 3і—34.
[12] Там же. — С. 58—65.
[13] Скрипник М. О. Статті й промови. — Т. II, ч. I. — С. 147.
[14] Там же. — Т. II, ч. II. — С. 16.
[15] Там же. — С. 31, 409.
[16] Там же. — Т. 2, ч. I. — С. 97—119.
[17] Там же. — С. 120—145.
[18] Шаповал Ю. І. Україна 20—50-х років: Сторінки ненаписаної історії. — К., 1993. — С. 114.
[19] Скрипник М. О. Статті й промови. — Т. II, ч. II. — С. 227—234.
[20] Там же. — Т. 5. — С. 43.
[21] Там же. — Т. II, ч. I. — С. 320—329.
[22] Там же. — Т. II, ч. I. — С. 356—358.
[23] Вісті ВУЦВК. — 19.VI.1927.
[24] Вісті ВУЦВК. — 13.XI.1930.
[25] Культурне будівництво в Українській РСР. — К., 1959—1961. — Т. I. — С. 540—544.
[26] Там же. — С. 559—567, 593, 604.
[27] Шаповал Ю. І. Назв. праця. — С. 101.
[28] Правда. — 4.III.1933; Вісті ВУЦВК. — 11.III.1933, 1.V.1993.
[29] Замковий В. П. Микола Скрипник: Сторінки політичної біографії // Про минуле: Заради майбутнього. — К., 1989. — С. 260—262.
[30] Більшовик України. — 1933. — № 78. — С. 104.
[31] Сталин И. В. Сочинения. — М., 1946—1951. — Т. III. — С. 361.

В. Г. Пуцько (Росія, Калуга)

Світські елементи в духовній культурі стародавнього Києва

Культура Київської Русі розвивалася за певних історичних умов, котрі, так чи інакше, мали позначитися на творах суспільно-політичних, літератури, мистецтва, ремеслах. Християнство, проголошене наприкінці X ст. як державна релігія, мало різко змінити її загальний рух та прилучити до здобутків візантійської цивілізації. Це мусило відповідно збільшити відстань між культурою панівної верхівки та загалу, бо для обслуговування князів та їхнього оточення було також запрошено чужоземних майстрів, котрі й принесли сюди чужу культурну традицію з метою прищепити її на новому грунті. Народні ж майстри, навпаки, часом мимоволі, міцно трималися за власну культурну спадщину, не лише з огляду на її привабливість, але й з причини неприступності та незрозумілості нових форм.

Поступово утворилися ніби дві цілком окремі культури: офіційна і народна. Перша за своїм загальним характером може бути, з певними застереженнями, означена як християнська, аристократична, міська; друга — як селянська, з помітними проявами поганського світогляду. В обох випадках означення неможливо вважати точними, але вони все ж виявляють істотні риси різних культурних напрямків. Релігійне забарвлення властиве культурі майже всього європейського середньовіччя, але ж воно ніяк не пере-

творює жодну національну культуру на суто церковну. Звичайно, не більше підстав такою вважати й культуру Київської Русі. Важко її також поділити на церковну і світську. Зате можна говорити про світські напрямки, течії, елементи.

Світські течії давньоруської культури, мабуть, ніде не виявили себе так яскраво, як у стародавньому Києві. До цього мали спричинитися певні особливості придворного побуту київських князів, котрі бажали бути схожими на візантійських імператорів в мало не казковому Царгороді, наскільки це дозволяли наявні можливості. Але ж досягти мети можна було передусім шляхом засвоювання надто великого обсягу культурних надбань, які Візантія успадкувала від античного світу і які збагачувала протягом тривалого періоду. Чи був готовим Київ для такої насправді титанічної роботи? Сьогодні поки важко відповісти задовільно на це запитання, хоча впевнено можна стверджувати, що в культурному відношенні тогочасна Русь не утворювала неорану ниву. Інша справа, що місцева цивілізація хоч і була високого рівня, належала до дещо іншого типу культури, і тому нові завдання часто примушували відрікатися від попередніх здобутків і досягнень. Це була занадто дорога ціна за прилучення до культурного світу Візантії.

Не доводиться сумніватися в тому, що запровадження християнства сприяло прискоренню цього історичного процесу в галузі культури. Не можна, однак, не помітити і як це явище рівночасно вело до різних і несхожих між собою наслідків. По-перше, форми християнської культури, засвоювані в Києві, можна вважати візантійськими лише умовно, бо в багатьох випадках вони мали східнохристиянське походження й надходили сюди не безпосередньо з Візантії, а з її провінцій, насамперед через населені слов'янами Балкани. По-друге, це явище створило окремий напрямок, який мало виходив за межі, окреслені церковними потребами. Його проникнення навіть до князівського побуту виявилося надто повільним й розтяглося на століття. Втім, воно мало заступити місце старих місцевих традицій, витлумачених як поганські. Але, врешті, глибоке коріння останніх стало на перешкоді й примусило рахуватися з ними, тим більше, що їх первісна ідейна основа з часом стала сприйматися як відгомін сивої давнини, вже не протиставленої різко вороже новому віровченню[2]. Отак поступово створилися умови, котрі певною мірою забезпечили посилення світських елементів в культурному житті стародавнього Києва.

Якщо поглянути на історичне минуле Київської Русі, то важко не помітити важливу роль світських течій у загальному розвитку культури. Договори з Візантією, укладені 907 та 911 рр., — найдавніші пам'ятки давньоруського права. Відомі з літопису «устави і уроки» княгині Ольги також належать до цивільного права, як і пізніша Руська Правда. Сюди ж слід віднести «уставні грамоти» руських князів XII ст. Безперечно, це вельми мізерна частина правних документів: решта загинула у князівському архіві під час спустошення Києва монголо-татарськими ордами 1240 р.

Світські сюжети можна вважати звичайними в народній творчості, де вони існують поруч з поганськими мотивами. З різних літературних джерел довідуємося про те, що в стародавньому Києві фольклор набув поширення не тільки в середовищі простого люду, але й серед князівської дружини, боярів і навіть князів. Варто пригадати з кінця XI ст. Правила церковні митрополита Іоанна або ж епізод із Житія Феодосія Печерського, коли ігумен застав князя Святослава перед великим оркестром з гуслярами та органістами, «якоже обичай есть». Отже, світська музика була звичайним явищем у побуті київського князя. Відгуки цього наявні в билинах київського циклу, де оспівуються часи Володимира Святославича. З Києвом пов'язані героїчні та патріотичні теми давньоруського епосу. Вони зберігають далекий відгомін історичного життя.

Світські течії можна простежити також у літературі стародавнього Києва, незважаючи на те, що збереглася порівняно невелика частина творів[3]. Літописи містять на своїх сторінках не тільки записи подій, але й

військові та посольські промови, яскраві картини князівських бенкетів. Особливої уваги варті внесені до складу Лаврентіївського літопису твори Володимира Мономаха, а серед них відоме «Поучение» з цікавими етичними порадами, спогадами. З перекладною літературою, поруч з церковними книгами із Болгарії, до Києва потрапляли такі філософські трактати, як «О образіх» Георгія Хировоска[4], збірник «Пчела» з висловами античних авторів[5]. Завдяки Хрониці Іоанна Малали з Антіохії кияни мали можливість довідатися про події з історії стародавнього світу, ознайомитися з античними міфами. З інших історичних творів, що були знані в Києві, слід згадати Літописець патріарха Никифора й хроніку Георгія Синкела (обидва твори візантійського походження)[6]. Знання в галузі середньовічного природознавства мусили черпати також з перекладних творів — Християнської топографії Козми Індокоплова та Физіолога[7]. В Києві здійснено й власні переклади, зокрема «Історії іудейської війни» Йосипа Флавія[8]. Варто зазначити, що руським письменникам було властиве патріотичне почуття. Навіть чернець Печерського монастиря, літописець Нестор, не тільки активно цікавився й докладно розповідав про цілком мирські справи, але й добре усвідомлював місце Київської Русі у всесвітньому історичному процесі. Незалежно від того, хто був справжнім автором «Слова о полку Ігоревім», воно лишається найкращою перлиною світської поезії київського періоду давньоруської літератури. Не можна стверджувати, що воно було єдиним твором такого типу, а не входило до низки поезій, в яких оспівано героїчне минуле.

Перекладна література сприяла розвитку наукових знань. Особливу увагу було приділено астрономії, про що свідчить трактат у складі виготовленого в київському князівському скрипторії відомого Ізборника Святослава 1073 р.[9] Проте уявлення про основні закони природи та існування календаря у слов'ян Східної Європи знані вже з глибокої давнини, що доводить глечик з піктограмами IV ст. з околиці Києва[10].

Досить окинути оком культуру стародавнього Києва, аби переконатися в існуванні світських течій в галузі права, історії, літератури тощо. Світські напрями культури майже не зачеплені активними церковними впливами. Врешті, таке становище слід вважати типовим для доби середньовіччя. Воно вже у другій половині IV ст. було докладно обгрунтоване в бесіді Василія Великого «До юнаків про те, як отримати користь від поганських творів».

Дещо інше становище було в архітектурі та образотворчому мистецтві Києва X—XIII ст. До останнього часу будівництво Києва цієї доби репрезентували майже виключно церковні споруди[11]. Тільки знахідки дерев'яних будівель Подолу дали широке уявлення про житлову архітектуру, про масову забудову міста[12]. Саме вона визначала загальне «обличчя» Києва з його численними церквами та палацами. Садиби з їх житловими будинками, хлівами, коморами, виробничими приміщеннями, ремісничими майстернями мали задовольняти щоденні потреби мешканців. Про київські князівські палаци, розташовані поблизу Десятинної церкви, археологи довідалися значно раніше. Але їх дослідження не було здійснено в такій мірі, щоб стало можливим дати грунтовну характеристику зазначених споруд. В руїнах знайдено уламки карнизів, кам'яні брили та фрагменти одвірків з мармуру та червоного шиферу, уламки тиньку з фресковим розписом та залишки мозаїки[13]. Все це давало б певні підстави вважати київські палаци оформленими з такою самою розкішшю, як і Десятинна церква, якби можна було переконливо обгрунтувати твердження про те, що згадані уламки живописного та пластичного декору не походять саме з руїн цієї споруди. Доводиться пожалкувати з приводу того, що не лише палаци поблизу Десятинної церкви, але й руїни приміщення біля церкви св. Ірини досі не дали потрібних матеріалів для історії цивільного мурованого будівництва в Києві.

Здавалося, що світські споруди, здебільшого побудовані з дерева, назавжди зникли з поверхні землі, так само як і значно менш численні мурувані. Однак нові археологічні знахідки в Києві дозволяють чекати більшого

і в цій ділянці давньоруської архітектури, котру поки мусимо уявляти переважно за писемними джерелами. На сторінках літописів є згадки про київські княжі двори, де головною спорудою був «терем». Іноді навіть подано уточнення, що «терем камен», як це сказано стосовно палацу княгині Ольги (945 р.). Наприкінці X ст. з'являється ще тип «гридниці» — великого зального приміщення для урочистостей. Не виключено, що саме такими «гридницями» слід вважати кам'яні палаци біля Десятинної церкви та церкви св. Ірини. Декілька разів згадані «сіни», «сінниці». Про призначення цього приміщення можна дістати уявлення з повідомлення 1145 р. про князівську нараду «на сенех».

Житлові споруди князівської чи боярської садиби звалися «хоромами», котрі складалися з окремих «клітей», що сполучалися переходами. На жаль, літописні джерела, подаючи чимало цікавих повідомлень, не містять повного опису князівського палацу. Користуючись пізнішими мініатюрами Радзівілівського літопису (кінець XV ст.), які в багатьох випадках відтворюють більш ранні оригінали[14], можна лише стверджувати, що палац складався з численних порівняно невеликих приміщень. До речі, це цілком відповідає тим загальним уявленням про найдавніші кам'яні споруди, які можна набути завдяки вже згаданим руїнам біля Десятинної церкви. Князівські палаци існували також в околиці Києва, зокрема у Вишгороді та на Видубичах[15]. Звичайно, зруйновані світські споруди здебільшого не відбудовували, і тому в багатьох випадках ми довідуємося про їх місцезнаходження випадково. Внаслідок цього протягом тривалого часу панувала думка про те, що будівництво давнього Києва (особливо кам'яне) залишалося чи не виключно церковним. Тепер можна навести дещо інші факти, які підказують протилежні висновки.

Князівські палаци стародавнього Києва, стерті з поверхні землі внаслідок монголо-татарської навали, впродовж тривалого часу повинні були залишатися осередками художньої творчості. Цю функцію вони зберігали ще з поганської доби, і тому не повинна дивувати незвичайна, на перший погляд, тематика зображень численних срібних пластинчатих браслетів київського походження з XII—XIII ст.[16]. Мотиви, джерела яких мали бути первісно пов'язані з сакральними забавами дохристиянських часів, перетворилися на складову частину декору ювелірних виробів з князівського та боярського вжитку[17]. Чи не дивним може здаватися те явище, що княгині та боярині надавали перевагу коштовним прикрасам з фольклорною тематикою радше, ніж виробам з християнськими емблемами? Таке захоплення зображеннями фантастичних птахів, веселих гуслярів й танцюристів ніяк не могло раптово виникнути наприкінці XII ст.: воно мусило бути успадковане від попередньої доби. В такому разі маємо ще один переконливий доказ вільного розвитку світської течії в київському придворному мистецтві, який значною мірою полегшив засвоювання й візантійських зразків з аналогічними сюжетами. Стосовно конкретних мотивів, однак, неможливо конче заперечувати їх появу на київському грунті невдовзі після 1204 р., коли візантійську столицю захопили хрестоносці, а частина ремісників осіла в Києві і залишила певні сліди своєї роботи[18].

Варто підкреслити, що Київ почав засвоювати досягнення Візантії в галузі культури та мистецтва вже будучи добре обізнаним з численними творами інших мистецьких напрямків. Ця важлива обставина спричинилася до того, що київські твори помітно відрізняються від власне візантійських. З іншого боку, значний відгомін царгородського світського мистецтва в продукції київських ремісників свідчить на користь тісних взаємин Києва з столицею Візантійської імперії. Особливо це стосується витворів початку XIII ст., котрі за стилем вельми подібні до характерних для царгородської мистецької продукції останніх десятиліть XII ст.

Елітарне мистецтво Візантії було безпосереднім продовженням художніх традицій Римської імперії, в якому також вироблено свій тріумфальний цикл[19]. Звичайно, він зазнав певної адаптації під впливом християнських ідей. Імператори-іконоборці VIII — першої половини IXст.,

як відомо, проголошували свою зверхність над церквою і всіляко підтримували розвиток світського мистецтва. В цей час у Візантії культ імператора досягає доти небачених розмірів. Це спричинилося до відродження римської тріумфальної іконографії, покликаної тепер прославляти владу нових царів. Відновлення вшанування ікон позначилося деякою мірою на загальному характері цієї вельми політизованої мистецької традиції. Імператори не відмовляються від цикла традиційних тем, але поступово їх узгоджують з християнськими іконографічними схемами. Це найбільш помітно у монументальному живописі, тоді як до прикладного й книжкового мистецтва проникають і античні сюжети, і орнаментальні мотиви, запозичені із східних тканин.

В період правління Македонської династії (867—1056) спостерігається справжній розквіт імператорського мистецтва[20]. В приміщеннях палацу Кенургій було виконано великі мозаїчні цикли на честь перемог Василія I Македонця. Зображення імператорів тепер можна бачити також у церковних стінописах, на мініатюрах в книгах з священними текстами, на предметах літургічного призначення. З іншого боку, значно посилюється церковна спрямованість імператорського мистецтва, викликана новою політичною доктриною верховної влади. До придворного мистецтва залучають християнські теми, зокрема образи святих воїнів, біблійних героїв. Поряд з цим можна спостерігати широке використання античної тематики, виготовлення копій з давніх пам'яток, запозичення алегорічних фігур. Скриньки прикрашають рельєфами з слонової кістки, що відтворюють міфологічні сюжети[21]. Помітне місце посідає також мистецтво «орієнтального» напрямку з його запозиченнями сасанідських (іранських) мотивів та псевдокуфічними написами, перетвореними на орнаментальну прикрасу. Починаючи з XI ст. поряд з тріумфальними темами у візантійському придворному мистецтві з'являються сцени з життя імператорів. Все це треба мати на увазі, щоб краще зрозуміти світське мистецтво стародавнього Києва.

Найбільш видатним явищем у київському мистецтві світського напрямку, безперечно, слід вважати фрескові розписи південної і північної веж Софійського собору, котрі вкривають мало не всі склепіння й стіни зазначених частин споруди. У південній вежі знаходяться зображення полювання на вепра (кабана), на білку, а також великий цикл сцен з життя царгородського іподрому. Його композиції вирізняються рідкісною докладністю. Тут можна бачити змагання візників на запряжених четвериком колесницях, палац іподрому з глядачами та прибудованою до нього імператорською ложею. Інші сцени — це виступи блазнів, акробатів, скоморохів з музиками та ін. Особливої уваги варті сцени прийому візантійським імператором Костянтином Багрянородним княгині Ольги, що прикрашають обидві вежі. Вони, зокрема, доповнюють новими сюжетами оповідання про перебування київської княгині в Царгороді 957 р., про яке згадував сам Костянтин VII Багрянородний[22]. Порівнюючи київські розписи веж з мозаїками так званої «Кімнати короля Рожера II» в Палермо, виконаними близько 1140 р., можна спостерегти чимало спільних мотивів, запозичених з візантійського придворного мистецтва[23]. Царгородське походження зазначеної тематики не підлягає сумніву. Проте ініціатива виконання цих розписів належала ж не візантійцям, а фундаторові Софії Київської — Ярославу Мудрому. Вежі були ізольовані від богослужбових приміщень собору, хоча й сполучалися з ними. Тому світська тематика їх розписів (особливо враховуючи призначення хорів, куди вели східці веж, для князівської сім'ї) цілком обгрунтована функціонально.

Наслідування світсько-придворного характеру імператорського мистецтва Візантії слід розуміти в тому сенсі, що київські майстри певною мірою спираються на царгородську традицію. Це зовсім не означає того, що вони начебто мусили цілком залежати від чужих взірців, бо тут важко було обминути впливи місцевого життя. Зокрема, в сценах з мисливського побуту можна впізнати відгуки князівського полювання. Використання певних за-

гальних схем — звичайна річ в історії середньовічного мистецтва. В даному випадку воно спрямоване на ствердження ролі київського князя в системі тогочасних європейських держав. Засвоювання творчого досвіду Візантії мало велике значення для розвитку світської культури стародавнього Києва.

Іншим виявом світських тенденцій у київському образотворчому мистецтві були князівські зображення у стінописах та книжковій мініатюрі[24]. Вони також підлягали нормам, про які довідуємося з історії імператорського мистецтва Візантії. Ці норми передбачали загальний тип композиції: в її центральній частині майже завжди був образ Христа. Таким чином стверджувалась ідея божественного походження влади. Прикладом цього може бути ктиторський портрет Ярослава Мудрого з родиною в центральній наві Софії Київської[25]. Середня його частина не збереглася через зруйнування західної ділянки хорів, але загальна композиція відома за малюнком голландського художника А. ван Вестерфельда, виконаним 1651 р. Князь-ктитор з моделлю храма в руках мав бути зображений в супроводі княгині, чотирьох синів і чотирьох дочок. Князівські портрети також прикрашають рукописи: на вихідній мініатюрі Ізборника Святослава 1073 р. бачимо замовника цієї книги з його родиною[26]; на мініатюрах Трірського псалтиря намальовані постаті дружини київського князя Ізяслава — Гертруди, її сина Ярополка та його княгині[27].

Світська тематика була властивою також пластичному мистецтву стародавнього Києва. Зруйнувавши поганських ідолів, князь Володимир прикрасив міську площу біля Десятинної церкви античною бронзовою квадригою, привезеною з кримського Херсонеса. Світські сюжети київські різьбяри використовують як в декоративній, так і в символічній ролі. Прояви цього можна бачити в шиферних парапетах хорів Софії Київської, прикрашених переважно орнаментальними композиціями. На одному шиферному рельєфі вирізьблено постать геральдичного орла — символ влади[28]. Не випадково рельєф було вміщено в тій частині хорів, де найвірогідніше міг під час урочистостей знаходитися київський князь в оточенні сім'ї та найближчих придворних. Подібні зображення орла прикрашають дорогоцінні тканини царгородського походження кінця X — початку XI ст. Роль візантійських творів прикладного мистецтва цієї доби полягала в тому, що завдяки ним набували популярності навіть міфологічні теми. Найчастіше використовували в цій функції різьблення з слонової кістки, котре звичайно прикрашало скриньки для зберігання коштовностей. В Київській Русі в кам'яній скульптурі XI ст. антична тематика була добре відома. На користь цього свідчать шиферний рельєф з сценою змагання людини з левом[29], а також широко відомі зображення Діониса на прямокутному возі із запряженими левом і левицею та єдиноборства Геракла з німецьким левом[30]. Якщо до цього додати ще знайдений на території Михайлівського Золотоверхого монастиря рельєф з грифоном, а також уламки подібного різьблення з Печерського монастиря, то захоплення світськими сюжетами в давньоруській скульптурі не здаватиметься випадковим.

Немає підстав сумніватися в тому, що світська тематика була репрезентована в книжковому мистецтві, зокрема в ілюстрації. Про це дозволяє говорити не тільки цикл знаків Зодіаку на сторінках Ізборника Святослава 1073 р.[31], але й низка мініатюр Радзівілівського літопису з деталями, котрі могли потрапити до відповідних іконографічних схем лише в разі копіювання ранніх оригіналів. Отже, історичні композиції літописних ілюстрацій значною мірою залежать від давніх мініатюр київських рукописів, і це пояснює походження багатьох реалій, на котрі вже неодноразово звертали увагу історики й археологи, добре обізнані з матеріальною культурою Київської Русі. Не можна заперечувати, що в серіях мініатюр згаданого літопису відбито зображення з придворного мистецтва, де вони утворювали певні цикли. Зокрема, це стосується історії княгині Ольги, окремі епізоди з якої потрапили до фрескових розписів веж Софії Київської. Ілюстровані хроніки існували також у Візантії, і віддзеркалювали вони на-

самперед історію імператорів разом з найбільш прикметними подіями свого часу[32].

У складі численних скарбів з коштовними ювелірними виробами, покладених у землю передусім перед загрозою монголо-татарської навали, розпорошених мало не по всій території Київської Русі, здебільшого жіночі прикраси. Серед них чільне місце посідають вироби київських золотарів, виконані в складних техніках із благородних і кольорових металів. Чимало їх знайдено в межах самого давнього Києва[33]. Це твори майстрів, котрі обслуговували еліту тодішнього суспільства — князя та його оточення. Декоративне оздоблення цих творів генетично подекуди споріднене з пам'ятками мистецтва дохристиянських часів. Зрештою, цю галузь художнього ремесла не могли цілком оминути візантійські впливи, але вони дістали свій вираз переважно в запозиченні окремих сюжетів та такої шляхетної техніки, як перегородчаста емаль. Більша частина мотивів не має близьких аналогій за межами Придніпров'я. Такої кількості ювелірних виробів не залишила ні Візантія, ні якась інша європейська країна.

Цілком зрозуміло, що тут повинна переважати світська тематика. Це стосується не тільки таких виключно якісних і коштовних виробів, як прикрашена перегородчастою емаллю золота діадема з Сахнівки із зображенням вознесіння Олександра Македонського, й численних колтів, намиста, особливо срібних пластинчастих браслетів. Площину останніх виробів часто заповнено плетінкою, рослинами, птахами, а іноді й цілими сценами з музиками і танцюристами. Походження таких сцен не завжди можна визначити бездоганно, бо дещо подібні мотиви властиві не суто київським творам, але також візантійським та східним[34]. Взагалі взаємопроникнення тематики в світських течіях мистецтва завжди ширше, ніж це можна спостерігати в речах сакрального характеру, особливо у церковному начинні, бо тут не давалася взнаки конфесійна відокремленість. Тож у виробах київських золотарів XI — початку XIII ст. відбивалися широкі міжнародні зв'язки столиці Київської Русі.

Ювелірні вироби київських майстрів напрочуд вишукані й різноманітні, і в той же час вони об'єднані певними рисами спільності, котрі дозволяють згрупувати цей великий за обсягом матеріал. При виконанні виробів застосовано карбування, різьблення, філігрань, зернь, чернь. Київські золотарі вправно володіли цими техніками мистецької обробки благородних металів. Емаллю переважно оздоблювали діадеми, колти, ланцюжки з круглих чи іншої форми медальйонів, черню — браслети, колти, персні-печатки, зерню або псевдозерню — переважно зірчасті колти чи сережки так званого «київського» типу. Залишки ювелірних майстерень у Києві відкриті на Киселівці, Старокиївській горі та на Подолі.

Художні ремесла середньовічного Києва, звичайно, були надто різноманітними і не вичерпувалися виробами з благородних металів. Київські ремісники виготовляли ще мідні, бронзові, олов'яві, свинцеві та скляні прикраси, різної вартості, що яскраво відбивало соціальне розшарування тогочасного суспільства. Великого попиту здобули сердоликові, кришталеві та скляні намиста. Поширені були вироби з кістки.

Продукція київських ремісників мала збут і далеко за межами Києва. Мистецький імпорт не лише поширювався на руські землі, а й досягав Польщі, Чехії та інших країн. З іншого боку, предмети розкоші панівної верхівки потрапляли з Візантії, з країн арабського Сходу, із Західної Європи. Серед київського імпорту переважали дорогі шовкові тканини. В побуті широких верств імпортні вироби майже не використовувалися.

Розглядаючи такий надто різноманітний матеріал, як твори літератури, образотворчого, ужиткового мистецтва, пам'ятки цивільної архітектури стародавнього Києва, важко не помітити, що вони розвивалися на самобутній місцевій основі. Світські течії в процесі їх розвитку відіграли позитивну роль в активному прилученні Києва до кращих здобутків тогочасної культури. Незалежно від того, чи йшли впливи з Візантії, з Балкан, країн арабського Сходу, чи від країн Західної Європи, — все це ретельно опрацьову-

валося, перероблялося на складову частину власної культури, набувало місцевого забарвлення[35]. У цьому мусимо завдячувати київським митцям та їх активності, бо саме вони вміли добре бачити потрібне серед культурних надбань інших народів[36]. Але ж ці майстри добре оцінювали й естетичні смаки своїх замовників, що дозволяло їм повною мірою задовольняти вимоги до їх творчості.

На відміну від сакрального мистецтва, світські елементи давньокиївської культури дещо ширше віддзеркалюють процес засвоювання античних традицій і власне візантійських, здебільшого в їх царгородському варіанті, не лише в офіційній сфері, але й у побуті. Проте для більшого розквіту історія відпустила занадто мало часу, а монголо-татарське спустошення примусило згадувати цей період мало не як казковий.

[1] Пуцко В. Г. Древнерусская культура на пороге второго тысячелетия // Исследования по древней и новой литературе. — Л., 1987. — С. 303—309; він же. Идея двух исторических эпох в литературе Киевской Руси // Studia slavica mediaevalia et humanistica Riccardo Picchio dicata. Roma, 1986. — Т. II. — С. 603—609.

[2] Див.: Пуцко В. Г. Византия и становление искусства Киевской Руси // Южная Русь и Византия. — Киев, 1991. — С. 79—99; він же. Візантійські шляхи давньоруського мистецтва // Археологія. — 1991. — № 2. — С. 26—40.

[3] Див.: Грушевський М. Історія української літератури. — Київ, 1993. — Т. II.

[4] Вагнер Г. К. Статья Георгия Хировоска «О образех» в Изборнике Святослава 1073 г. // Изборник Святослава 1073 г. / Сб. статей. — М., 1977. — С. 139—152.

[5] Сухомлинов М. И. Замечания о сборниках, известных под названием «Пчел» // СОРЯС. — 1908. — Т. 85. — № 1. — С. 494—509.

[6] Пиотровская Е. К. Летописец вскоре Константинопольского патриарха Никифора и Изборник Святослава 1073 г. // Изборник Святослава 1073 г. / Сб. статей. — С. 317—331; Истрин В. М. Очерк истории древнерусской литературы домонгольского периода (11—13 вв.). — Пг., 1922. — С. 87—88.

[7] Левочкин И. В. О естественнонаучном и философском содержании Изборника Святослава 1073 года // Памятники науки и техники. 1982—1983. — М., 1984. — С. 114—118; Соболевский А. И. Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии. — СПб., 1910. — С. 162—177; Карнеев А. Материалы и заметки по литературной истории Физиолога. — СПб., 1890.

[8] Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.; Л., 1958.

[9] Мусакова Е. Редът на зодиакалните знаци в Симеоновия сборник (Светославов препис от 1073 г.) — опит за реконструкция // Старобългаристика. — 1992. — Г. XVI. — № 2. — С. 123—132.

[10] Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981. — С. 325—326.

[11] Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. / Каталог памятников. — Л., 1982. — С. 7—27.

[12] Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокиївський Поділ в світлі нових археологічних досліджень // Стародавній Київ. — К., 1975. — С. 40—71; Новое в археологии Киева. — Киев, 1981. — С. 80—140.

[13] Килиевич С. Р. Детинец Киева IX — первой половины XIII веков: По материалам археологических исследований. — Киев, 1982. — С. 66—69; Новое в археологии Киева. — С. 173—181; Харламов В. А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — Киев, 1985. — С. 106—116.

[14] Рыбаков Б. А. Миниатюры Радзивиловской летописи и русские лицевые рукописи X—XII вв. // Рыбаков Б. А. Из истории культуры Древней Руси: Исследования и заметки. — М., 1984. — С. 188—225.

[15] Мовчан И. И. Древние Выдубичи. — Киев, 1982.

[16] Даркевич В. П. Музыканты в искусстве Руси и вещий Боян // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 322—344; Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. — М., 1987. — С. 691—741.

[17] Там же; див. також: Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян. — К., 1992; Котляр М. Русь язичницька: Біля витоків східнослов'янської цивілізації. — К., 1995.

[18] Пуцько В. Візантійське художнє ремесло і Київська Русь // ЗНТШ. — 1994 — Т. 227. — С. 15—28.

[19] Див.: Grabar A. L'empereur dans L'art byzantin. — Paris, 1936.

[20] Grabar A. Le succès des arts orientaux a la cour byzantine sous les Macedoniens // Grabar A. L'art de la fin de l'Antiquitè et du Moyen âge. — Paris, 1968. — Vol. 1. — P. 265—290.

[21] Goldschmidt A., Weitzmann K. Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X. — XIII. Jahrhunderts. — Berlin, 1930. — Bd. I; Weitzmann K. Ivory Sculpture of the Macedonien Renaissance // Vortragstexte 1970: Kolloquium über spätantike und frühmittelalterliche Skulptur. — Mainz am Rhein, 1970. — Bd. II. — P. 1—12.

[22] Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. — Киев, 1989.
[23] Докладніше див.: Грабар А. Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и «Слово о полку Игореве» // Труды отдела древнерусской литературы. — М.; Л., 1962. — Т. XVIII. — С. 239—248.
[24] Kampfer Fr. Das russische Herrscherbild von den Anfängen Gis zu Peter dem Grossen: Studien zur Entwicklung politischer Ikonographie im byzantinischen Kulturkreis. — Recklinghausen, 1978. — S. 111—129.
[25] Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве. — С. 64—112.
[26] Пуцко В. Об источниках миниатюр Изборника Святослава 1073 г. // Etudes balkaniques. — 1980. — № 1. — С. 101—106; він же. Портретные изображения авторов и донаторов в древнеболгарской книге // Старобългаристика. — 1990. — Г. XIV. — № 4. — С. 75—79.
[27] Кондаков Н. П. Изображение русской княжевской семьи в миниатюрах XI века. — СПб., 1906; Пуцко В. Тема коронования в миниатюре Трирской Псалтири // Българско средневековие: Българско-съветски сб. в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. — София, 1980. — С. 300—307.
[28] Пуцко В. Шиферные рельефы парапетов хор Софии Киевской // Музей на Македония, археолошки, етнолошки и историски. — Скопье, 1993. — Зб. нов. сер. Бр. 1. — С. 61—74.
[29] Пуцко В. Г. Шиферный рельеф из церкви св. Ирины в Киеве // Древнерусское искусство: Художественная культура X — первой половины XIII в. — М., 1988. — С. 287—292.
[30] Даркевич В. П. О некоторых византийских мотивах в древнерусской скульптуре // Славяне и Русь. — М., 1968. — С. 410—418; Радойчич С. Киевски рельефи Диониса, Херакла и светих ратника // Старинар, Нов. сер. — Београд, 1970. — Кн. XX. — С. 331—334.
[31] Пуцко В. Знаки зодиака на полях Изборника Святослава 1073 года // Старобългаристика. — 1984. — Г. VIII. — № 2. — С. 65—77.
[32] Див.: Grabar A., Manoussacas M. L'illustration du manusorit de Skylitzés de la Biblioheque Nationale de Madrid. — Venise, 1979.
[33] Див.: Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954; Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. — М., 1975; вона ж. Черневое дело Древней Руси. — М., 1986.
[34] Пор.: Даркевич В. П. Светское искусство Византии: Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X—XIII века. — М., 1975; він же. Народная культура средневековья: Светская праздничная жизнь в искусстве IX—XVI вв.: — М., 1988; він же. Народная культура средневековья: Пародия в литературе и искусстве IX—XVI вв. — М., 1992.
[35] Даркевич В. П. Международные связи // Древняя Русь: Город, замок, село. — М., 1985. — С. 387—411; Зоценко В. Н. Торговые связи и деньги Киевской Руси // Археология Украинской ССР. — Киев, 1986. — Т. 3. — С. 470—485.
[36] Пуцко В. Г. Искусство Киевской Руси в общеевропейском культурном процессе // Литература и искусство в системе культуры. — М., 1988. — С. 262—271; він же. Київська Русь серед європейських культур // Кирилометодиевски студии. — София, 1988. — Кн. 5. — С. 163—183.

Бертіл Хеттман (Швеція)

Пилип Орлик у Швеції (1716 — 1719 рр.)

На початку XVIII ст. шведське місто Крістіанстад стало місцем, де знайшли притулок два керівники східноєвропейських держав, які, будучи союзниками Карла XII, постраждали внаслідок його поразки. Тут проживав польський король Станіслав І Лещинський зі своєю свитою, а трохи пізніше — гетьман П. Орлик з сім'єю та членами свого уряду. У даній замітці коротко розповімо про перебування там українського гетьмана.

В останні дні 1707 р. 44-тисячна шведська армія перейшла р. Віслу, а навесні 1708 р. через болота Мазурщини, повз східно-прусський кордон та литовські степи, вона рушила на схід. На початку вересня у зв'язку з незадовільним забезпеченням продовольством основні сили армії повернули на південь — до України.

Так почалася боротьба шведської та російської армій за Україну. Обидві сторони прагнули мати можливість контролювати цю багату землю.

Україна, яка з середини XVII ст. була підкорена Росією, піднялася на боротьбу проти неї. Гетьман Мазепа відійшов від царя і шукав шляхи встановлення зв'язків з шведами, щоб з їх допомогою досягти незалежності України. В листопаді 1708 р. було досягнуто формальної угоди про співробітництво шведів з Мазепою. Вони підійшли до Батурина, де були великі за-

паси продовольства, яке Мазепа обіцяв передати шведам. Але росіянам вдалося раніше захопити це місто, зруйнувати його та знищити жителів. Внаслідок цього в Україні розпочалася громадянська війна, яка значно ослабила підтримку армії Карла XII з боку гетьмана. В травні 1709 р. шведи оточили Полтаву, однак після поразки в червні 1709 р. змушені були відступити, а в бою під Переволочною капітулювали. На той час у шведській армії налічувалося 12 тис. військових та 8 тис. цивільних. Майже 3 тис. шведів було взято в полон під Полтавою.

В ніч на 1 липня Карл XII разом з прихильниками Мазепи, двором та королівською свитою перейшов через р. Дніпро на турецьку територію. Їх шлях пролягав у напрямку м. Бендери (Молдавія), яке тоді було захоплене Туреччиною. Під час перебування у Бендерах помер старий Мазепа, і посаду глави Української держави зайняв Пилип Орлик, який раніше був генеральним писарем. Ситуація, в якій П. Орлик обраний українським гетьманом, була досить складною, адже він не мав зв'язків з Україною. А після того як Карл XII залишив Бендери назавжди, його становище ще більше ускладнилось.

Орлик покладав великі надії на шведів. У листі до шведського короля, написаному латинською мовою, він зазначав: «Оскільки, судячи з усього, Оттоманська Порта має намір знову взятись за зброю проти московитів, ми боїмось, що в цій складній ситуації з московитської гнобительської Сцилли потрапляємо до турецької гнобительської, ще більш небезпечної та підступної Харибди. Щоб уникнути цього, милостиво просимо його Королівську Величність, нашого милостивого пана і захисника, допомогти нашому потерпілому від корабельної аварії народу всіма доступними йому засобами і у цьому штормі вивести нашу Батьківщину в гавань надії».

Для Орлика разом з сім'єю та членами гетьманського уряду залишалося лише одне — слідом за шведським королем втекти до Швеції. Їх шлях туди пролягав через Відень, і в 1715 р. вони прибули в м. Стральзунд у Померанії, яке на той час належало Швеції. Звідти він написав листа в Стокгольм з проханням надати матеріальну допомогу для продовження подорожі та майбутнього проживання в Швеції.

Ми знаємо порівняно багато про Орлика, насамперед, завдяки щоденнику, який він писав трьома мовами — латинською, французькою та польською. Загалом щоденник складається з 800 сторінок і охоплює період від жовтня 1720 р. до січня 1733 р. Записи про 1725 та 1731 рр. в ньому відсутні. Оскільки записи зроблені різними почерками, вважається, що щоденник був переписаний з чорновика. На початку сторіччя цей «Дорожній щоденник Орлика» зберігався в бібліотеці графа Чарторийського в Кракові.

Разом з П. Орликом в Стральзунді перебувала його дружина Анна Ф. Герцик, дочка українського полковника, а також діти — Анастасія-Феодора, Григорій-Петро, Михайло, Яків, Марта, Марина-Анна.

До свити Орлика входили: племінник гетьмана Мазепи Андрій Войнаровський з дружиною Анною Мирович, генеральний суддя Климент Довгополий, генерал-ад'ютанти Григорій Герцик та Федір Мирович, осавул Іван Герцик, генерал-розпорядник Федір Третяк, прапороносець Афтамен Герцик, «булавник» Федір Нахимовський, а також священик православної церкви Парфеній. Крім того, їх супроводжували багато українських солдатів, прислуга, військовополонені.

Під новий 1716 р. П. Орлик з сім'єю та свитою прибув до м. Істад. Шведська держава визначила місцем його перебування м. Крістіанстад, але окремі члени його свити були розміщені в м. Карлскрона.

Існують деякі сумніви щодо того, де саме проживав П. Орлик з сім'єю та свитою під час перебування в Крістіанстаді.

Збереглося розпорядження губернатора м. Мальме Карла-Густава Шитте магістру м. Крістіанстад від 23 листопада 1716 р., в якому доручається розмістити «воєначальника Орлика» в помісті начальника митниці в Огусі.

В той же час є дані про лист, датований груднем 1716 р. (автор цих рядків листа не бачив), в якому Шитте просить магістрат Крістіанстада прийняти «козацького воєначальника Пилипа Орлика» з його свитою у складі 37 осіб, що за наказом короля має бути «з почестями прийнятий і розміщений». Карлом XII виділено для цього певну суму грошей, яку «магістрат одержить пізніше».

Один з гостиних дворів у Крістіанстаді був тоді не заселений. Його власник — радник Генрік Гільденбранд — помер у квітні 1713 р. За існуючим на той час міським реєстром нерухомого майна гостиний двір мав номер 121. В середині XVII ст. він був приєднаний до сусіднього двору під номером 120 і сьогодні розташований в південній частині кварталу «Shapphanen» міста, яка обмежена з заходу вулицею Östra Storgatan 55, зі сходу — вулицею Östra Vallgatan 28, а на півдні — вулицею Çardellsgatan 17.

Про проживання в цьому будинку П. Орлика свідчить запис у реєстраційному списку 1716 р., в якому зазначається, що «козацький воєначальник Орлик проживає тут». Запис 1717 р. свідчить, що в цьому ж дворі «проживав польський воєначальник», яким, вірогідно, був сам Орлик. Отже, можливо, П. Орлик з свитою і не мешкав у помісті в Огусі, а було визнано за доцільне розмістити його в Крістіанстаді.

Основна частина сучасних будинків у цьому кварталі була споруджена наприкінці 1700 — на початку 1800 рр. Але будівництво окремих приміщень розпочате ще в 1621 р.

Будинок № 121 поміняв протягом століть багатьох власників. На початку XX ст. його придбав фабрикант Август Гілен, який у 1940 — 1950 рр. був власником меблевої крамниці. За його іменем цей будинок названо «Двір Гілена».

Згаданий раніше будинок начальника митниці «Sebastian Navilles gard» в Огусі — це, очевидно, будинок колишнього магістрату; нині там розміщений музей. Точних відомостей про те, що проживав у ньому П. Орлик, не збереглося.

Проте відомо, що в 1718 р. П. Орлик проживав у Крістіанстаді. Згадується про народження тут 5 листопада 1718 р. його дочки Катерини, яка невдовзі померла. Син П. Орлика Григорій в період проживання у Крістіанстаді навчався в університеті м. Лунд.

В державному архіві зберігається датований 1719 р. лист гетьмана до королеви Ульріки Елеонори, в якому він скаржиться, що з дружиною та дітьми перебував у дуже скрутному становищі, інколи не має навіть шматка хліба, внаслідок чого сім'я змушена брати товари в кредит.

Щоб мати кошти для поїздки у Стокгольм, П. Орлик був змушений заставити за 200 рикталерів у ювеліра Конрада Кампфа обидві булави, прапор та відзнаку воєначальника — бунчук. Всього за період проживання у Крістіанстаді він заборгував 4386 рикталерів — досить значну на той час суму.

В другій половині 1719 р. економічне становище П. Орлика значно поліпшилося. З червня 1719 р. він отримав жалування за півроку, а в 1720 р. риксдаг прийняв рішення виділити йому допомогу в розмірі 20 000 срібних рикталерів. Тим самим було повернуто борг Карла XII, отриманий шведським королем з української військової казни під час війни і який, як вважають, не був власністю І. Мазепи. Можна припустити, що П. Орлик повернув борги кредиторам та викупив свої відзнаки.

Під час перебування у Швеції П. Орлик планував розпочати боротьбу з Петром І за надання незалежності Україні, розраховуючи створити європейський союз, спрямований проти царської Росії. Однак після смерті Карла XII його сподівання на підтримку Швеції виявилися марними. Усвідомивши це, в жовтні 1720 р. разом з старшим сином Григорієм та своїм секретарем, капітаном де Клуар П. Орлик приїхав у м. Істад, звідки продовжив подорож через Любек та Ганновер. Згодом він побував у різних

країнах з метою добитися підтримки в боротьбі за незалежність України. Але його планам не судилося здійснитися.

1742 р. гетьман помер. Його вдові Анні риксдаг у 1747 р. виділив пенсію в розмірі 1200 срібних талерів. Син Григорій служив у французькій армії. Анастасія Орлик вийшла заміж за шведського генерала Йоганна Стейнфліхта. Померла у 1728 р.

Більшість членів свити Орлика (українського уряду), які проживали у Швеції, були викрадені царськими агентами і потрапили до в'язниці Санкт-Петербурга.

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

І. П. Герета (Тернопіль)

Конференція у Тернополі «Богдан Хмельницький: уроки історії та реалії сьогодення»

До 400-річчя з дня народження великого гетьмана Інститут національного відродження України, створений з ініціативи Тернопільської крайової організації Руху в 1991 р., провів конференцію «Богдан Хмельницький: уроки історії та реалії сьогодення».

Доповіді й повідомлення виголосили історики, філософи, політологи й мистецтвознавці Тернополя, об'єднані в ІНВУ. Учасниками конференції були вчителі історії середніх шкіл міста, студенти історичного факультету педагогічного інституту та працівники його ректорату, викладачі й студенти інших вузів Тернополя, науковці краєзнавчого музею, представники національно-демократичних партій, українського козацтва, Спілки офіцерів, товариств політв'язнів, «Меморіал», «Пласт», спілок письменників та художників, журналісти.

Організатори конференції запросили взяти в ній участь голову фракції Руху в українському парламенті, депутата від Тернополя В'ячеслава Чорновола та голову секретаріату Народного Руху України, депутата Верховної Ради Богдана Бойка. Продемонструвавши чудові знання з проблематики, вони дуже вдало пов'язали історію з нинішньою політичною й економічною ситуацією в Україні.

На конференції були заслухані доповіді директора ІНВУ І. П. Г е р е т и — «Богдан Хмельницький у свідомості українського народу», канд. філол. наук, доц. пед. інституту В. Ш е п е т ю к а «Концепція козацько-гетьманської держави Богдана Хмельницького: спроби системного, структуралістського та порівняльного аналізу» та канд. філософії, докторанта Київського університету О. Р у д а к е в и ч а «Українська національна ідея в добу гетьманування Богдана Хмельницького».

Високим науковим рівнем відзначалися й повідомлення. Так, зав. кафедрою філософії та українознавства медичного інституту та відділу філософії і політології ІНВУ М. К у б а є в с ь к и й розкрив роль українського козацтва в національно-духовному відродженні України наприкінці XVI — на початку XVII ст. Канд. іст. наук, доц. медичного інституту В. С у л ь к о розповів про те, як сприймали гетьмана іноземці, а виступ канд. іст. наук, проф. Академії народного господарства З. М а т и с я к е в и ч а був присвячений Богдану Хмельницькому як військовому діячу.

Канд. іст. наук, доц. мед. інституту М. Т р а ф ' я к висвітлив таку тему, як «Українсько-московська угода 1654 року і доля української культури».

Канд. мистецтвознавства, доц. педінституту О. С м о л я к розкрив, як образ Богдана Хмельницького відображено в українській народній музичній творчості, а директор художнього музею, зав. відділом мистецтвознавства ІНВУ І. Д у д а у своєму виступі відзначив, що в образотворчому мистецтві йому присвячено недостатньо уваги.

Під час роботи конференції вийшов спецвипуск рухівської газети «Тернове поле», в якому було надруковано матеріали цього наукового форуму.

І. М. Кулевич (Київ)

Створення Міжнародної асоціації дослідників історії та культури німців в Україні

На базі Дніпропетровського університету створено Міжнародну асоціацію, завдання якої полягає в координації досліджень, присвячених вкладу німців-землеробів, а також німців інших спеціальностей у народне господарство та культуру України, починаючи з XVIII ст. і до сьогодення. Підставою для цього є той факт, що, незважаючи на існування окремих публікацій з цієї проблеми, як за дореволюційних часів, так за радянської влади, в Україні (як і в Росії) відсутні узагальнюючі праці. Настав час, коли зусилля дослідників мусять бути спрямовані на створення фундаментального видання, де об'єктивно висвітлювався б внесок німецької цивілізації в справу поширення в Україні західноєвропейських новацій, технологій, виробничої та загальної культури, освіти тощо. Відомо, що сільськогосподарська та промислова діяльність німців в Україні помітно сприяла розвитку ринкового господарства, підвищенню ефективності праці, формуванню сучасної інфраструктури тощо.

Частково ця проблематика висвітлювалася на міжнародній науковій конференції в Дніпропетровську у вересні 1995 р., де і було прийняте рішення про створення вищезгаданої асоціації. У вересні 1996 р. в Дніпропетровську відбудеться міжнародна конференція з питань німецьких інвестицій в народне господарство України в XIX — XX ст.

Стратегічне завдання асоціації — видання 3-томної праці з історії та культури німців в Україні. Найближчим часом буде формуватися колектив авторів. Президентом новоутвореної асоціації обрано ректора Дніпропетровського університету академіка В. Ф. Прісняков.

Санцевич Анатолій Васильович

Від раптового серцевого приступу помер Анатолій Васильович Санцевич (24.VI.1924 — 14.III.1996) — відомий історик, ерудований професіонал, скрупульозний дослідник найскладніших історичних проблем і блискучий популяризатор історичних знань. У щойно виданій книжці «Анатолій Санцевич. Матеріали до біографії» (К., 1996) зафіксовано 499 його праць. Учасник Великої Вітчизняної війни після закінчення у 1952 р. факультету міжнародних відносин Київського університету та у 1955 р. аспірантури Інституту історії АН УРСР, Анатолій Васильович шість років (1955 — 1961) працював старшим науковим співробітником відділу методики історії науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, а потім усе своє життя — в Інституті історії України НАНУ. Тут він захистив кандидатську (1955 р.) і докторську (1969 р.) дисертації, одержав звання професора (1982 р.), працював у різних відділах старшим науковим співробітником, завідував (1981 — 1990 рр.) відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін, був заступником директора інституту (1979 — 1983 рр.), а закінчив свою наукову кар'єру провідним науковим співробітником-консультантом.

А. В. Санцевич був типовим «шістдесятником» у радянській історичній науці. «Друге дихання» йому надало проголошення незалежності України — державницька концепція стає стрижнем його суспільно-політичних поглядів, нею пройняті його праці 1990-х років. Цей період у творчості А. В. Санцевича виявився досить плодотворним: вийшли у світ «Методика исторического исследования» (друге видання), що на теренах усього колиш-

нього Радянського Союзу здобула заслужене визнання як надійний посібник для фахової підготовки науковців, книжки про життя і діяльність загиблих у ГУЛАГу істориків-академіків ВУАН М. Є. Слабченка і М. І. Яворського; опубліковано розділ у «Нарисах історії української інтелігенції», багато статей у журналах і збірниках. Ряд праць А. В. Санцевича залишився у рукописах, серед них — грунтовна монографія з історії Інституту історії України НАН України, яка має вийти у світ нинішнього року на ознаменування шістдесятирічного ювілею установи. Анатолій Васильович виховав багато вчених, а випускникам середніх шкіл відкрив шлях до великої науки, працюючи керівником історичної секції Малої академії наук України.

До праць А. В. Санцевича ще довго звертатимуться фахівці історичної науки: студенти, викладачі, науковці. А друзі назавжди збережуть пам'ять про цю талановиту й інтелігентну людину.

Кругляк Борис Абрамович

Борис Абрамович Кругляк народився в Житомирі 3 травня 1934 р. Тут у 1951 — 1955 рр., навчаючись у Житомирському педагогічному інституті, він здобув вищу освіту і фах історика. Після закінчення інституту до 1977 р. вчителював у середній школі, викладав в обласному інституті вдосконалення вчителів, керував юними туристами Житомирської області.

Його науково-творчий шлях розпочався в 1968 р. і проходив у якнайтіснішій співпраці на громадських засадах з відділом історії України XIX — початку XX ст. (раніше він називався відділом історії капіталізму) Інституту історії України НАНУ, послідовно очолюваним визначними істориками України І. О. Гуржієм і Ф. Є. Лосем. Тут Б. А. Кругляк захистив у 1977 р. кандидатську дисертацію «Розвиток внутрішньої торгівлі на Україні у 60 — 90-х роках XIX ст.» і в 1994 р. докторську — «Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.». Того ж року до 60-річчя Б. А. Кругляка було видано бібліографічний покажчик, вступна стаття до якого мала назву «З любов'ю до України». Ця назва надзвичайно точно виражала кредо творчої діяльності ювіляра (а це понад 200 написаних і виданих праць), пов'язаної з науковою розробкою і популяризацією соціально-економічної, політичної і духовно-культурної проблематики історичного минулого України.

Не заглушила творчо-дослідницького інтересу Б. А. Кругляка до історії України і вимушена «еміграція» в Росію, що сталася внаслідок здійснення партійно-бюрократичною системою «ленінської національної політики». Не маючи можливості влаштуватися на роботу у вузах України, він поїхав до Сизрані і там пропрацював доцентом, деканом, зав. кафедрою гуманітарних наук у політехнічному інституті з 1978 до 1992 р.

1992 р. Б. А. Кругляк підготував і видав у Самарі грунтовну наукову монографію «Внутренняя торговля в России в конце XIX — начале XX в. На материалах Украины», що стала основою докторської дисертації, успішно захищеної в Інституті історії України НАНУ. Названа монографія, численні публікації в наукових збірниках і журналах, рукопис докторської дисертації — вагомий внесок Б. А. Кругляка в розробку важливої проблематики історії України капіталістичної доби, високоавторитетним фахівцем якої визнали його українські колеги.

Борис Абрамович відзначався кипучою творчою і організаторською енергією, цілеспрямованою працездатністю, доброзичливістю щодо колег, вихованістю справжнього інтелігента, толерантністю у загальнолюдських взаєминах. За весь період його наукової діяльності (включаючи й роки пе-

ребування в Росії), мабуть, не було жодної поважної всеукраїнської конференції, учасником якої він не був би і де б не виступив з новим фактажем або оригінальною постановкою історичної проблеми. Статті Б. А. Кругляка, що не втратили своєї наукової цінності, можна знайти на сторінках періодичних видань 1960 — 1990 рр., таких, як «Архіви України», «Історія народного господарства та економічної думки», «Історичні дослідження. Вітчизняна історія», «Отечественная история», найбільше ж їх в «Українському історичному журналі». Борис Абрамович, повернувшись 1992 р. до рідного міста, очолив тут кафедри гуманітарних наук та економіки в Інженерно-технічному інституті та Інституті підприємництва і сучасних технологій, розвинув бурхливу громадську діяльність на ниві історико-краєзнавчих досліджень, став одним з провідників «Товариства дослідників Волині», яке провело кілька наукових конференцій, налагодило друкування в місцевій пресі і окремими виданнями матеріалів про роботу істориків, як фахівців, так і аматорів.

Плідну творчу й організаторську діяльність ученого перервала невблаганна смерть. 29 лютого 1996 р. перестало битися серце вченого-патріота України. Б. А. Кругляка поховали в його рідному Житомирі. Всі, хто знав Бориса Абрамовича, збережуть у пам'яті світлий образ талановитого вченого, блискучого лектора, людини високих моральних принципів.

СОДЕРЖАНИЕ

К 10-летию Чернобыльской трагедии

Васюта С. И. (*Львов*). Социально-экологические проблемы Чернобыльской катастрофы 3
Ралдугина Т. П. Чернобыль: факты и документы 24
Корни Чернобыльской трагедии: вопросы безопасности атомной энергетики языком документов 28

Из истории второй мировой войны

Коваль В. С. Неизвестный вариант плана «Барбаросса» 41
Год 1941-й: партизаны Украины 53
Ясев Г. Е. О работе поисковых объединений Украины 61

К 60-летию Института истории Украины НАН Украины

Михаил Марченко (*Окончание*) 66

К 400-летию со времени рождения Петра Могилы

Резакевич Константин (*Румыния, Бухарест*). Связи киевского архиепископа Петра Могилы с молдавскими княжествами 78

• • •

Головко Н. Л. Проблемы современного профсоюзного движения в Украине. . 81
Шип Н. А. Из истории Киевской духовной академии 91
Сергиенко Г. Я. Правобережная Украина: возрождение казачьей государственности и освободительное движение против господства Речи Посполитой (80 — 90-е гг. XVII — начало XVIII ст.) 105
Скиба В. И. О трактате С. Ориховского «Напучення польському королеві Сігізмунду Августу» 119
Мейс Джеймс (*США, Вашингтон*), Солдатенко В. Ф. Национальный вопрос в жизни и творчестве Николая Скрыпника (*Окончание*) 130
Пуцко В. Г. (*Россия, Калуга*). Светские элементы в духовной культуре древнего Киева 143
Хеггман Бертил (*Швеция*). Филипп Орлик в Швеции (1716 — 1719 гг.) . 151

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Герета И. П. (*Тернополь*). Конференция в Тернополе «Богдан Хмельницкий: уроки истории и реалии современности» 155
Кулинич И. М. Создание Международной ассоциации исследователей истории и культуры немцев в Украине 156

Санцевич Анатолий Васильевич 156

Кругляк Борис Абрамович 157

До уваги авторів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12 — 15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8 — 10, рецензії — 6 — 7, хроніка та інформація — 2 — 3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).